

**A pragmatikai kompetencia szerepe a sikertelen
diskurzusokban**

PhD disszertáció

Ivaskó Livia

témavezető: Dr. Németh T. Enikő egyetemi docens

**Szegedi Tudományegyetem
Elméleti Nyelvészet Doktori Program
2004.**

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Hálás szívvel gondolok témavezetőmre, Dr. Németh T. Enikőre, akitől nemcsak nyelvészeti útmutatást kaptam az eltelt évek alatt, hanem olyan emberséges és türelmes bátorítást is, amit ezeken a lapokon nem is lehet kellőképpen megköszönni.

Munkámnak kitartó patronálója, Dr. Kenesei István segítségével is nélkülözhetetlen támogatást adott nekem, köszönet érte.

Hasonlóan kitartó támogatást kaptam és kapok Dr. Szajbély Mihálytól is, aki nemcsak ösztöndíjjal, munkalehetőséggel, de biztató segítséggel is ösztönözte munkámat, ezt is köszönöm.

Dr. Pléh Csaba és Dr. Csépe Valéria inspiráló megjegyzései, a kognitív irányba való bekapcsolódásom kezdeti szakaszában is nagy segítséget jelentettek számomra. Közvetlen és közvetett támogatásukat ez úton is köszönöm.

Az afáziás betegek nyelvi deficiteinek személyes indíttatású megismerésén túl nagy segítséget kaptam Dr. Hegyi Ágnes-től. Az ő bizalma, és gyakorlati munkám végzésének elősegítése nélkül nehezen boldogultam volna.

Egyrészt hálám, de javarészt felelős terápiás motiváltságom az, amiért nem fogok azokról a páciensekről elfeledkezni, akik traumájuk elviselésének ellenére működtek együtt velem. Nekik külön köszönet jár.

A felsorolás végére hagytam ugyan őket, de türelmes várakozásaik és aktív kérdéseik nélkül nehezebben jutottam volna előrébb: hálás vagyok a családomnak, amiért néha lemondtak a velem tölthető időről. Különösen férjemnek, Márton Attilának tartozom köszönettel, aki a munkám technikai részében is közreműködött, valamint gyermekeimnek: Boldinak, Áginak és Máténak.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
1. A DISSZERTÁCIÓ KEZDETI HIPOTÉZISEI.....	5
2. AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZERE	7
ELSŐ FEJEZET	
AZ EMBERI KOMMUNIKÁCIÓ INTERPERSZONÁLIS JELLEGE	10
1. A KOMMUNIKÁCIÓ HELYE A TÁRSAS EMBERI VISELKEDÉSFORMÁK KÖZÖTT	10
1.1. <i>A társas interakció mint alapfogalom</i>	10
1.2. <i>A kód szerepe a kommunikációban</i>	14
2. A SIKERES KOMMUNIKÁCIÓ MEGKÖZELÍTÉSEIRŐL	17
2.1. <i>A kódolási – dekódolási és következtetési folyamatok a kommunikációban</i>	17
2.1.1. A kódolás és dekódolás szerepe a kommunikációban	18
2.1.2. Nem kommunikatív célú verbális kódhasználat	18
2.1.3. A következtetési modell.....	24
2.2. <i>Osztentzív – következtetési kommunikáció</i>	25
2.3. <i>A fizikai stimulus lehetséges fajtái</i>	26
2.4. <i>A kommunikáció lehetséges kontextusai</i>	28
2.5. <i>A sikeres kommunikáció feltételei</i>	30
2.5.1. A kognitív relevancia elve.....	30
2.5.2. A kommunikatív relevancia elve.....	31
2.5.3. Kumulatív relevancia	32
2.6. <i>A kölcsönösségről</i>	36
2.8. <i>A sikeres kommunikáció mentalista záloga</i>	37
MÁSODIK FEJEZET	
A NYELVHASZNÁLAT NEUROLÓGIAI ÉS NEUROPSZICHOLÓGIAI ALAPJAI	40
1. A NYELVHASZNÁLAT NEUROLÓGIAI ÉS NEUROPSZICHOLÓGIAI ALAPJAI.....	40
1.1. <i>Szenzomotoros bemeneti és kimeneti rendszerek</i>	41
1.2. <i>Nyelvi rendszerek</i>	47
1.3. <i>Nem nyelvi kognitív rendszerek</i>	51
2. A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA	52
2.1. <i>Nyelvelméleti érvek a pragmatikai kompetencia feltételezhetősége mellett</i>	52
2.2. <i>A pragmatikai kompetencia mint neurolingvisztikai realitás</i>	55
HARMADIK FEJEZET	
SIKERTELEN KOMMUNIKÁCIÓ EGÉSZSÉGES NYELVHASZNÁLÓK KÖZÖTT	60
1. MEGKÖZELÍTÉSEK A FÉLREÉRTÉSEK ÉS SIKERTELEN DISKURZUSOK LEÍRÁSÁHOZ	60
1.1. <i>A szolidaritás és a hatalmi viszonyok mint társalgást vezérlő elvek</i>	60
1.2. <i>Pragmatikai megközelítések a félreértések magyarázatára</i>	63
1.3. <i>Kognitív megközelítések a sikertelen kommunikáció vizsgálatáról</i>	70
2. A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SZEREPE A NORMÁL SIKERTELEN KOMMUNIKÁCIÓBAN.....	78
2.1. <i>A sikertelenség okai és típusai</i>	79
2.1.1. Sem a kommunikatív, sem az informatív szándék nem teljesül.....	81
2.1.1.1. Hiba a figyelem felkeltésében és fenntartásában	81
2.1.2. Az informatív szándék nem teljesül	83
2.1.2.1. Az informatív szándék a beszélő hibájából nem teljesül.....	84
2.1.2.1.1. Az osztentzív nem adekvát.....	84
2.1.2.1.2. A hiba a kódolás folyamatában keletkezik	84
2.1.2.1.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás.....	88
2.1.2.2. Az informatív szándék a hallgató hibájából nem teljesül.....	90
2.1.2.2.1. Hiba a dekódolásban.....	90
2.1.2.2.2. Hiba a következtetési folyamatokban	91
2.1.2.2.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás.....	95
2.1.3. Nem teljesül a kommunikatív szándék.....	98
2.1.3.1. A kommunikatív szándék a beszélő hibájából nem teljesül	98
2.1.3.1.1. Az osztentzív nem adekvát.....	98
2.1.3.1.2. Hiba a kódolás folyamatában	100
2.1.3.1.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás.....	101
2.1.3.2. A kommunikatív szándék a hallgató hibájából nem teljesül	102

2.1.3.2.1. Hiba a dekódolásban.....	102
2.1.3.2.2. Hiba a következtetési folyamatokban	103
2.1.3.2.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás.....	103
2.2. Sikertelen verbális kommunikáció tipológiája.....	105
NEGYEDIK FEJEZET	
A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SZEREPE AZ AFÁZIÁS NYELVHASZNÁLATBAN.....	107
1. AZ AFÁZIÁS NYELVHASZNÁLAT JELLEGZETESSÉGEIRŐL A KLINIKUMBAN.....	107
1.1. Az afázia a grammatikai kompetencia sérüléséből adódó nyelvi zavar	107
1.2. Modern neurológiai képalkotó-eljárások szerepe a neurolingvisztikában és az afázia diagnosztizálásában.....	109
2. BAL FÉLTEKEI SÉRÜLÉSŐL SZÁRMAZÓ NYELVI ZAVAROK OKOZTA SIKERTELEN DISKURZUSOK	110
2.1. Kompenzációs stratégiák grammatikai deficitekben küzdő afáziás betegeknél az ép pragmatikai kompetenciára támaszkodva.....	113
2.2. Visszaemlékezések a sérülés okozta első traumás jelekre	119
2.3. Két félteke sérült betegek körében végzett megfigyeléseim	121
3. AFÁZIATERÁPIÁS MEGKÖZELÍTÉSEK A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA MŰKÖDÉSÉNEK FELTÉTELEZÉSÉVEL	123
ÖTÖDIK FEJEZET	
NYELVHASZNÁLATI DEFICITEK A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SÉRÜLÉSÉBŐL ADÓDÓAN.....	125
1. MI OKOZZA A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SÉRÜLÉSÉT?.....	125
2. JELLEGZETES NYELVHASZNÁLATI DEFICITEK JOBB FÉLTEKEI AGYSÉRÜLÉSEK KÖVETKEZMÉNYEKÉNT. A DYSHYPONOIA TÜNETEI	128
2.1. Jobb félteke sérült betegek körében végzett megfigyeléseim.....	129
2.2. A központi végrehajtó komponens és a frontális területek funkciói	131
2.3. A dyshyponoia tünetei.....	133
3. AZ ELME SZERVEZŐDÉSÉRŐL ALKOTOTT ELKÉPZELÉSEINKRE VONATKOZÓ KÖVETKEZMÉNYEK	142
HATODIK FEJEZET	
PRAGMAKOMP SZŰRŐTESZT A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SÉRÜLÉSÉBŐL ADÓDÓ NYELVHASZNÁLATI DEFICITEK MÉRÉSÉRE.....	144
1. KORÁBBI TESZTEK A PATOLÓGIÁS DISKURZUSOK FELTÉRKÉPEZÉSÉRE.....	144
1.1. Témavezérelt spontán diskurzus.....	144
1.2. Pragmatikai deficit értékelésének szempontjai.....	147
1.3. A tesztelés szükségessége mellett szóló érvek.....	150
1.4. A pragmatikai képesség mérésének megközelítései.....	151
2. A PRAGMAKOMP TESZT	154
3. MÓDSZERTANI PARADOXONOK.....	157
HETEDIK FEJEZET	
ÖSSZEFOGLALÁS ÉS NÉHÁNY MEGOLDATLAN PROBLÉMA	160
1. A PRAGMATIKA „TÁGULÓ” HATÁRAI.....	160
2. A NEUROLINGVISZTIKAI EREDMÉNYEK BEÉPÜLÉSE A MAI PRAGMATIKAI IRODALOMBA	162
HIVATKOZOTT IRODALOM.....	164
MELLÉKLET	
PRAGMAKOMP TESZT.....	170

BEVEZETÉS

1. A disszertáció kezdeti hipotézisei

Több éven át tartó adatgyűjtés előzte meg annak a kezdeti munkahipotézisnek a kialakítását, melyből a jelen dolgozat kiindul. 1995 óta folyamatos az a törekvésem, hogy a sikertelen diskurzusok háttérében meghúzódó okok közül vizsgáljam

1. azoknak a tényezőknek a szerepét, melyek a sikertelen szituációkat eredményezik,
2. valamint azoknak a felismerő és felismertető mechanizmusoknak a tulajdonságait, melyekből a kommunikáló felek számára világossá válhat/válik az a tény, hogy a kommunikációjuk nem a szándékaiknak megfelelően valósult meg.

Ahhoz, hogy az itt felvázolt gondolatmenetben kiindulópontot lehessen találni, először is azt kell tisztázni, hogy mit tekintünk kommunikációnak, valamint azt a viszonyt kell pontosan körbejárunk, amely a nyelvhasználat és a kommunikáció között áll fenn.

Dolgozatom, úgy vélem, azon mentalista nyelvelméleti megfontolások útján jár, melyek a kortárs filozófiai elemzők (ld. Szécsi, 2002) szerint is azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a nyelvet, a nyelvhasználatot ne csak a chomskiánus kompetencia-performancia viszony definiálásában taglalják, hanem építve ezen megkülönböztetések elméleti indoklására, további érveket keressenek a neurológia, neurolingvisztika és társtudományai eredményeiből is arra vonatkozóan, hogy miként magyarázhatóak a nyelvi kommunikáció egyes aspektusai. Magyarázataimban és érvelésemben ezért azokat a módszereket követem, melyek részben a nyelvelmélettel foglalkozók igényeit tükrözik, részben pedig a patológiás nyelvhasználat, mint diagnosztizálható deficit kerülnek komplex kapcsolatba. Az egyes fejezetek felépítésében tehát egyszerre igyekszem igazodni a nyelvelméleti megfontolások adta keretek felhasználásához is, de egyúttal igyekszem tekintetbe venni a kognitív tudományok művelőinek empirikus, sokszor követétes vizsgálatainak eredményeit is.

Sperber és Wilson (1995) relevanciaelméleti megközelítését, valamint osztrénv-következtetéses kommunikáció-definícióját alapul véve ez a dolgozat is kognitív nézőpontból vizsgálja az emberi kommunikációban létrejövő sikertelen diskurzusok keletkezésének okait mind egészséges, mind patológiás nyelvhasználatú résztvevők esetében.

A pragmatikai kompetencia definitív bemutatásán túl az a cél vezérelte munkámat, hogy megmutassam, e képességünk miként működik 1. az egészséges nyelvhasználat során, 2. az egészséges nyelvhasználat sikertelen kommunikációt létrehozó eseteinek kialakulásában, felismerésében és korrekciójában, 3. a patológiás nyelvhasználat afázia következtében fellépő deficités megvalósulásában (egészséges – afáziás), valamint 4. azokban az előfordulásokban, ahol maga a pragmatikai kompetencia sérül, a dyshyponoiás betegek esetében.

A dolgozat első részében tehát az alábbi kérdések megválaszolását tűzöm ki megvalósítandó célként:

1. Mi a kommunikáció?
2. Létezik-e nyelvhasználat a kommunikáción kívül?
3. Hogyan írható le a természetes nyelvhasználatot nélkülöző kommunikáció?

A második fejezetben a nyelvhasználatához szükséges humán képességek vázlatos bemutatása szerepel azzal a céllal, hogy kiindulópont lehessen a pragmatikai kompetencia összerendező és összehangoló funkciójának elemzéséhez és megértéséhez. Dolgozatom harmadik fejezete a sikertelen kommunikáció okainak és előfordulási formáinak feltérképezésére törekszik. Kérdésfeltevéseim a következők:

1. Miként definiálható a sikertelen kommunikáció?
2. Milyen okok magyarázzák a sikertelen kommunikáció előfordulását?
3. Megjósolható-e a sikertelen kommunikáció bekövetkezése? Léteznek-e elhárító technikák, melyekkel az emberek a sikertelen esetek bekövetkezését kívánják kivédeni?
4. Milyen képességek teszik lehetővé a sikertelen kommunikáció felismerését és felismertetését?

Dolgozatom negyedik fejezete a pragmatikai kompetencia létezése mellett szóló nyelvelméleti, neuropszichológiai és nyelvpatológiai érvek bemutatására vállalkozik.

Az ötödik rész azoknak a diskurzusoknak a vizsgálatára szentel figyelmet, amelyekben az egyik résztvevő nyelvi képességei korlátozottak. A bal féltekei sérülés következtében afáziássá lett személyek patológiás nyelvi viselkedése az egészséges nyelvhasználókkal való diskurzusaik során tükrözik azokat a jelenségeket, melyek az ép pragmatikai kompetencia működése tesz lehetővé sérült grammatikai kompetencia megnyilvánulása mellett.

A hatodik rész saját diagnosztikus eljárás-javaslatomról ad leírást. A PragmaKomp nevű teszttel magyar klinikai körülmények között is elvégezhető eljárásra tesztek javaslatot, melynek segítségével a dyshyponia (a pragmatikai kompetencia sérülésének) mértéke lenne könnyebben felismerhető és meghatározható jobb féltekei agysérültek körében.

Az utolsó fejezetbe azokat a kérdésfeltevéseket és módszertanilag felmerülő problémákat gyűjtöttem egybe, melyek munkám adatai és elméleti nézőpontjai alapján egyaránt a megválaszol(hat)atlan kérdések kategóriájába illenek. Azért kell azonban mindenképp felhívni rájuk a figyelmet, mert olyan tudománytörténetileg hagyományos álláspontok vizsgálódási módszereit tükrözik, melyektől az eltérés részben lehetetlennek tűnik. A kutatói munka folytatásához azonban kreatív módon járulhat hozzá, ha ezeknek a paradox helyzeteknek az egymáshoz való viszonyát is vizsgálat tárgyává tesszük.

Az összegzés után, a hivatkozott irodalom tételes felsorolásán túl a PragmaKomp teszt zárja dolgozatomat.

2. Az adatgyűjtés módszere

Saját, körülbelül tizenkét éve tartó, adatgyűjtésem eredményeit az alábbi funkcionális szempontok alapján elemeztem: tekintetbe vettem a páciensek neurológiai státuszát, a sérülés után eltelt időt, a szociális paramétereket, valamint a beteg együttműködési képességét.

(Gyakran előfordul, hogy a sérülés mértékét diagnosztizáló orvosnak nem áll rendelkezésére agyi képalkotó eljárással kialakítani a pontos kórismét, ezért ilyenkor a beteg kikérdezése jelenti az egyik fontos támpontot a funkcionális zavarok felismerésén túl. Az egyes nyelvi/nyelvhasználati jelölők számbavétele tehát diagnosztikus jelentőséggel bír.)

Ebben a dolgozatban húsz személlyel folytatott beszélgetésből származó adataimra támaszkodom a patológiás fejezetekben. Köztük volt két Broca afáziás nő és egy férfi beteg, egy bal féltekei ischemias attack-ot átélt férfi, egy globális afáziás beteg, egy Wernicke afáziás, két mindkét féltekéjében sérült agyvérzett beteg (afáziás és dysshyponoiás), két jobb agyféltekei frontális sérült agyvérzett beteg, egy nagy kiterjedésű jobb féltekei sérült motoros aprozodiás férfi beteg, valamint két jobb féltekei agytumoros beteg fronto-temporális morfológiai elváltozással. A dementia jellegzetességeinek nyelvhasználati tanulmányozásában egy Alzheimer-kórban szenvedő nőbeteg adatait használtam fel. Hat egészséges adatközlő volt segítségemre a patológiás nyelvhasználati tesztek kontrollvizsgálatainak elvégzésében. Igyekeztem tekintetbe venni az egyes afázia-típusok megjelenési formáiból származó, elkülöníthető nyelvi deficiteket, amikor az afáziás és egészséges anyanyelvi beszélők közti diskurzusokat elemeztem. Ezen diskurzusokban valamikor beszélgetőpartnerként, valamikor megfigyelőként vettem részt. Adott volt tehát számomra a lehetőség, hogy egyszerre alkalmazzam a résztvevő megfigyelés, és az irányított beszélgetés módszerét. Ezen túl külön szerep jutott az egyes teszteljárások alkalmazásának. A terápiás diskurzus résztvevőjeként is megfigyelhettem egyes betegek nyelvi teljesítményét, amikor terápiás célból beszélgettem velük. Összegezve az adatgyűjtés módszereit: az aktív részvétel és az aktív megfigyelés eszközeit is alkalmaztam.

Az adatrögzítés egyrészt videokamera segítségével, másrészt diktafon segítségével, illetve a megfigyelés közben történő lejegyzetelés módszerével történt. Az átírások a résztvevők anonimitásának figyelembe vételével történtek, a felvételek készítéséhez minden esetben kértem a betegek hozzájárulását. A klinikai vagy kórházi ágy melletti vizsgálatok során tekintetbe kellett vennem a beteg fizikai állapotát éppúgy, mint a kórházi szoba adta lehetőségeket. Ezek a szempontok az adatrögzítésre is módosítólag hatottak. Életkori és nemi szempontok szerint a rendelkezésemre álló betegpopuláció aktuális állapotaira hagyatkoztam. A dolgozatomban szereplő példák mindegyike saját átíratban jelenik meg.

Az egészséges nyelvhasználók köre meglehetősen széles volt az egyes szocioparamétereket figyelembe véve: mind életkorilag, mind iskolázottság alapján, mind lakóhely szerint, mind pedig a nemi szerepeket tekintve törekedtem a reprezentatív

adatgyűjtésre. Az egészséges személyek sikertelen diskurzusai, azok felismerése és javítása mintegy kontrollcsoportként szolgáltatott adatokat. Természetesen a PragmaKomp tesztet is felvettem egészséges adatközlőkkel is. A sikertelen esetek rögzítése a lejegyzetelés módszerét követte. Az adatok példaként való felhasználásakor minden esetben kicseréltem az adatközlők nevét fiktív névre (ott, ahol a megszólítás miatt például ez indokolt volt). A betegek adatait is titkosan kezeltem. (A sérülés megéléséről szóló beszámolóik is anonim módon kerültek be a dolgozat megfelelő részeibe.)

ELSŐ FEJEZET

AZ EMBERI KOMMUNIKÁCIÓ INTERPERSZONÁLIS JELLEGE

Ebben a részben arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen helyet foglal el a kommunikáció a társas emberi viselkedésformák között. Egyben felmerül annak lehetősége is, hogy létezik-e olyan kommunikáció, melyhez nem szükséges nyelv. Dolgozatom első fejezetében az emberi kommunikáció interperszonális jellegét határozom meg tekintetbe véve az intencionális társas interakciókban elfoglalt helyét. Külön alfejezetben tárgyalom a kódolási és dekódolási műveletek szerepét az emberi kommunikációban, valamint a humán kommunikációhoz nélkülözhetetlen következtetési folyamatok összetevőit. A fejezet végén a relevancia-elmélet adta kognitív keret alapján definiálom a sikeres osztrénv-következtetési kommunikáció definícióját, és elemzem a sikeres kommunikáció feltételeit.

1. A kommunikáció helye a társas emberi viselkedésformák között

1.1. A társas interakció mint alapfogalom

A társas interakció definiálásához számos szempont merülhet fel, a szociálpszichológiai és társtudományok irodalmi hivatkozásait áttekintve azonban úgy tűnik: részben társadalomtudományi, illetve pszichológiai alapfogalomként kell kezelni.

Vegyük a következő példát:

Magyarország legmagasabb hegységében, a Mátrában, az ország legkülönbözőbb tájairól érkeznek olyan elszánt turisták, akik a hegyezésben, hegyvidéki terepek feltérképezésében találják meg a pihenést. A következő empirikus adatokra bukkanunk a köztük létrejövő emberi viszonyulási formák között. Amikor két hegyező turista találkozik, a két hegyvidéki falut összekötő túra útvonalán az erdő fáinak közt, a szűk ösvényen egymás mellett elhaladva (általában) köszönéssel üdvözlnek egymást még akkor is, ha előtte soha életükben nem találkoztak. Persze nemcsak az adott túraútvonalon történik ez így, hanem minden hasonló helyzetben, ahol az emberek arról kívánják meggyőzni számukra mindaddig idegen embertársukat, hogy szándékaik barátságosak. Miért tudunk meg ennek a szituációnak az elemzésével valamivel többet a társas

interakció megközelíthetőségének lehetőségeiről? Hogyan írható le egy ilyen találkozás a relevancia-elmélet segítségével? Vegyük sorra a felsorolt kérdéseket!

Abban az esetben, amikor térben és időben közeledni kezd egymáshoz a két egyén, a látótávolságon belül kerülés a feltétele az érzékszervi jól működésen túl annak, hogy az egyik ember észrevegye a másik közeledtét. (Másik esetben ez az akusztikus ingerek feldolgozásával is történhet, ha az illető olyan zajokat érzékel és dolgoz fel, melyekből egy másik ember közeledtére tud következtetni.) Amikor a vizuális inger feldolgozása egyikükben megtörténik, a két ember még nincs kölcsönös viszonyban egymással, a kölcsönösség kizárólag akkor alakul ki, ha mindketten észlelik egymást. Ezen a ponton nehéz eldönteni, hogy társas interakcióként fogható-e fel az általuk megélt szituáció. Ha megállunk egy pillanatra, és elképzeljük, hogy egy közepes méretű pékségben vagyunk, és ott észleljük más emberek jelenlétét is, akik csak nézelődnek, vagy éppen csak azon gondolkodnak, mit vásároljanak, akkor őket is „csak észreveszzük” az adott üzletben, hasonlóan ahhoz, mint ahogy azt is észreveszzük, hogy hol van a pénztár helye. Mégis úgy tűnik, az egyes helyszínek, valamint a résztvevők száma erőteljesen befolyásol bennünket abban, hogy mennyire akarjunk meggyőződni a másik fél szándékairól, illetve hogy mi magunk mennyire akarjuk elfogadtatni saját jelenlétünket társunkkal/társainkkal.

A társas interakció létrejöttének magyarázatához tehát azt kell jól látnunk, hogy az interakcióba lépő felek között valamilyen kölcsönhatásnak kell kialakulnia ahhoz, hogy a helyzetük különbözhessen a puszta jelenléttől, mely térben és időben egyazon koordináták segítségével leírható állapotban azonosítja őket.

Két kiválasztottunk tehát egyazon ösvényen halad egymás irányában, és amikor az egyikőjük által észrevett eléggé megközelíti a másikat ahhoz, hogy szándékainak vélt továbbhaladási útja kiismerhetőnek tűnik, akkor a másik fél úgy folytatja útját (az együttműködő emberi viselkedési normák betartásával), hogy ne korlátozza a másik mozgását. Az emberi viselkedési formák sokszínűségét is tetten érhetjük, ha az osztenzív viselkedés létrejöttét helyezük figyelmünk középpontjába ebben a szituációban. Az osztenzív viselkedés létrejöttének Sperber és Wilson szerint (Sperber – Wilson, 1986; 1995) az az alapfeltétele, hogy a kezdeményező nyilvánvalóvá szeretne tenni valamit egy másik ember számára. (Itt szándékosan nem használom a partner kifejezést, mert azt csak információközlés, illetve a kommunikáció résztvevőinek

megnevezésében fogom használni.) Németh T. Enikővel egyik korábbi közös munkánkban (Ivaskó – Németh T., 2002) már utaltunk a társas emberi viselkedés alapfogalmi természetére, a fentebb is vázolt elméleti megkülönböztetés egyik jellemző vonatkozása alapján azonban Németh T. (2003) már mint „intencionális társas emberi viselkedés” terminussal illeti azokat a szituációkat, melyeket osztenzív és nem osztenzív viselkedési formákra lehet bontani a relevanciaelméleti megközelítés alapján. Az intencionális jelző természetesen azért kerül a terminusba, mert elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy az emberi viselkedési formák egy jelentős része valamely szándék megnyilvánulása révén jön létre. (Dennet, 1998, Sperber, 2001)

Az intencionális társas emberi viselkedési formákat végiggondolva adódik az a megállapításunk, hogy a osztenzív viselkedési formák közé sorolódnak azok a szituációk is, melyekben a kezdeményező úgy hoz létre intencionális viselkedést, hogy ne akadályozza meg az interakció másik résztvevőjét/résztvevőit abban, hogy számára/számukra valami nyilvánvalóvá váljék. Azaz nem ő „mutat meg” (osztenzió=megmutatás) valamit, hanem úgy viselkedik, hogy a számára már nyilvánvaló információ ne maradjon rejtve az interakció másik résztvevője/résztvevői számára sem.

Vegyük az alábbi példát a helyzet elképzelésének megkönnyítésére!

Egy nyári szabadtéri előadáson teltház mellett kezdődik meg a város lakói számára ingyenes koncert úgy, hogy már csak néhány ember fér el pótszéken, illetve állva, a nézőtér peremén és a színpad tövében. Amikor a szabadtéri nézőtér alsó lépcsőit is elfoglalják a nézők, valaki pótszékhez jut, de jól meggondolja, hova tegye, hiszen az alsó lépcsőn helyet találók biztosan nem látnának tőle, ha eléjük tenné a széket. Éppen ezért olyan viselkedési formát választ, melyben úgy hoz létre osztenzív viselkedési formát, hogy szándékai szerint ne akadályozza meg a résztvevőket abban, hogy számukra valami nyilvánvalóvá váljék: jelen esetben a színpadon folyó szimfonikus koncert.

Most térjünk vissza a két turista hegymászás közben kialakuló társas interakciójának elemzéséhez. Mint azt már korábban megemlítettük, a két hegymászó korábban még nem találkozott egymással, amikor útvonaluk találkozik, mégis olyan konvencionális nyelvi formát választanak szándékaik nyilvánvalóvá tételéhez, mellyel más helyzetben olyan személyek köszöntik egymást, akik egymás számára ismerősek. Még azt sem állíthatjuk biztosan, hogy nem konvencionális ez a használata a köszönésnek, hiszen a

kisfalvakba látogató is hasonló jelenséggel találkozunk, amikor számára addig ismeretlen emberek üdvözlik. Tehát a „Jó napot kívánok!” konvencionális köszönési forma az erdei ösvényen azt az információt teszi nyilvánvalóvá, hogy a köszönő fél együttműködő kíván

lenni, nem akar a másik útjába állni, és hasonló viselkedést vár el a megszólított féltől is. Cselekedete azonban nemcsak információközlés, hanem kommunikáció, hiszen rendelkezik informatív és kommunikatív szándékkal is (a későbbiekben pontosan definiálom ezen szándékok fogalmát). Azaz nemcsak a felsorolt információk birtokába kívánja hozni partnerét, hanem azt is nyilvánvalóvá kívánja tenni számára, hogy köszönésével ezen információk kölcsönös nyilvánvalóvá tétele volt a szándéka.

Kettejük interakciója tehát kommunikációvá válik akkor, ha mind az informatív szándéka, mind a kommunikatív szándéka kölcsönösen nyilvánvalóvá válik mindkettejük számára. Most értelmezzük ezen szándékok pontos mibenlétét!

Az intencionális társas emberi viselkedés előfeltétele az a szándék, hogy a úgynevezett kezdeményező interperszonális kapcsolatot kíván létesíteni. Így alakít ki intencionális interakciót.

A társas emberi viselkedéseket két csoportra oszthatjuk aszerint, hogy a partnerek közül az egyiknek, az kezdeményezőnek szándékában áll-e valamit nyilvánvalóvá tennie a másik számára, vagy sem. Ha igen, akkor osztenzív viselkedésről beszélünk (Sperber és Wilson, 1986; 1995 alapján).

Az osztenzív viselkedés során a kezdeményező azzal egyidejűleg, hogy valamilyen stimulussal megváltoztatja leendő partnere fizikai környezetét, felkelti a figyelmét azért, hogy nyilvánvalóvá tegyen valamit a számára. A figyelemfelkeltés azért nélkülözhetetlen, hogy a partner felismerhesse, hogy számára akarnak nyilvánvalóvá tenni valamit, de a figyelemfelkeltés és az adott információ nyilvánvalóvá tétele történhet ugyanazon fizikai stimulus segítségével is. A nyilvánvalóvá tétel azt jelenti, hogy valaki valamilyen (bármilyen) információ birtokába juttat valakit. Egy feltevés-halmaz akkor és csak akkor nyilvánvaló egy "t" időpontban egy individuum számára, ha az individuum képes ezt a feltevés-halmazt a "t" időpontban mentálisan reprezentálni, és ezt a reprezentációt igaznak, vagy valószínűleg igaznak elfogadni (Sperber – Wilson, 1995, 39). A feltevés-halmaz terminus alatt az egyének által az aktuális világ reprezentációjának tartott gondolatokat értjük.

A nem osztenzív társas emberi viselkedés során a kezdeményező ugyan nem akar nyilvánvalóvá tenni semmit sem a partnere számára, de az a szándéka meglehet, hogy a partnerét ne akadályozza meg abban, hogy számára valami nyilvánvalóvá váljék.

Képzeld el a következő szituációt! A moziban teltház van, így mindenkinek ott kell ülnie, ahová a jegye szól. Ha észrevesszük, hogy magasabbak vagyunk a mögöttünk ülőnél, és ő miattunk nem látja jól a filmet, akkor lejjebb csúszunk a széken, hogy számára ne jelentsünk akadályt. Cselekedetünket az vezérelte, hogy ne akadályozzuk meg őt abban, hogy számára valami nyilvánvalóvá válhasson.

Visszatérve az osztenzív viselkedésre azt állapíthatjuk meg, hogy az osztenzív viselkedéssel a kezdeményező valamilyen információt akar nyilvánvalóvá tenni a partnere számára. Azt a szándékot tekintjük Sperber és Wilson (1995, 56; 61) terminológiáját követve informatív szándéknak, mely az információ nyilvánvalóvá tételének a szándéka. Kommunikáció csak akkor jöhet létre, ha a kezdeményezőnek kommunikatív szándéka is van, vagyis olyan szándéka, hogy az információ nyilvánvalóvá tételén túl az is nyilvánvalóvá váljék, hogy ezt az információt közölni akarta.

Ha csak informatív szándékkal rendelkezik, akkor információközlésről beszélünk, mely nemcsak propozicionális információ közlését jelenti, hanem például valamilyen érzelmet, hangulatot, attitűdöt, ... is közölhet a kezdeményező kommunikatív szándék nélkül. Például, ha valaki félig behunyt szemmel hallgatja kissé hosszúra nyúlt elbeszélésünket, az arról akar informálni bennünket, hogy lassan befejezhetnénk már, de még véletlenül sem akarja nyilvánvalóvá tenni számunkra, hogy neki ilyen informatív szándéka volt felénk. Persze, ez az eset nem azonos azzal, ha valóban fáradt, és minden informatív szándék nélkül csukódik be a szeme. De attól az esettől is el kell különítenünk, amikor a vonaton ülve látunk a kocsik másik részében egy elcsigázott embert, aki már észrevehetően unja utazótársa mondanóját. Neki semmilyen szándéka sincs felénk, így az a felismerés, amit róla tettünk csupán észrevétel volt.

1.2. A kód szerepe a kommunikációban

Információt közölni lehet kódhasználat segítségével és anélkül is. Kódként értelmezhető minden olyan fizikai stimulus, melynek interpretációja konvencionális jelentések

hozzárendelésével adható meg. Az összes, érzékszereinkkel felfogható olyan jel tekinthető tehát valamely jelrendszer, azaz kód elemének, ahol a jel és az alkalmazása konvencionális. Bármely más esetben jelzésnek nevezem a továbbiakban azokat a fizikai stimulusokat, melyek ad hoc jönnek létre: ad hoc szándékok közvetítésére ad hoc interpretációval (Németh T., 1990, 54.).

Az előbbi példák közül az első egy konvencionális nem verbális kód egyik elemének segítségével zajlott: a félig behunyt szem fáradtságot jelent, azaz a félig behunyt szem osztenzív alkalmazása lehetőséget ad arra, hogy felhívjuk a másik ember figyelmét arra, milyen jó volna, ha nem tenne még fáradtabbá bennünket mondandója folytatásának interpretálására számító elvárásával.

Lássunk egy példát a verbális kód segítségével történő, kommunikatív szándék nélküli információközlésre is.

A nagymama látogatóba érkezik a kis unokájához. A gyerek az édesapjával várja a nagyit. Míg a gyerek a kapott ajándékokkal van elfoglalva, az édesapja — úgy, hogy azt a fia is jól hallhassa — megdicséri őt a szép iskolai osztályzataiért a nagyinak. A nagy felé ez a megnyilatkozás kommunikáció, de a gyerek felé csak információközlés, hisz az apa nem akarta nyilvánvalóvá tenni a gyerek számára az informatív szándékát.

Végül lássunk egy példát arra is, hogy miként lehet információt közölni olyan viselkedéssel, ami nem jel, vagyis nem eleme egyetlen kódnak sem.

A feleség tudatni szeretné a férjével, hogy mit vásárolt, mert már sok összetűzésük származott az egyre fogyó fizetés körüli gondokból. Azt azonban nem akarja férje számára nyilvánvalóvá tenni, hogy ő el akar számolni a pénzzel, és ezért „ottfelejt” a konyhaasztalon a vásárolt árukat a blokkal együtt. Vagyis a nyilvánvalóvá tenni kívánt információ az, hogy milyen termékeket vásárolt (ezek láthatóak az asztalon), és mennyiért (az összeg a blokkon szerepel), de azt már nem szeretné nyilvánvalóvá tenni férje számára, hogy ő elszámolási szándékkal hagyta a bevásárlás következményeit az asztalon. A sikeres kommunikáció záloga ebben az esetben is az, hogy a kezdeményező szándékai kölcsönösen legyenek nyilvánvalóak az interakcióban résztvevők számára. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a férjnek is a feleség szándékai szerint kell interpretálnia a helyzetet. Gyakran azonban sikertelenné válnak az ilyen információközlő interakciók, mert a férj értelmezheti úgy is a helyzetet, hogy a felesége fél a szeme elé kerülni, ezért hagyta az asztalon a dolgokat, és mintegy szavak nélkül hozta tudomására, ami történt. Azaz a nem konvencionális formákban rejlő könnyű

félreértési lehetőség ebben a példában is szembeötlő számunkra, valamint az a jelenség is (melyről később még fogok szólni a sikertelen eseteket elemző fejezetben), hogy az a fordított arányosság, mely az egyértelműsége törekvés és a személyes ismeretség közt állítható fel (minél inkább ismerik egymást az interakció résztvevői, annál kevésbé törekszenek egyértelműsége, valamint annál inkább tudni vélik, mit is szándékozik közölni a másik), itt is jól megfigyelhető az ad hoc jelzés alkalmazásában, és esetleges interpretálásában.

Abban az esetben, ha a kezdeményezőnek kommunikatív szándéka is van, kommunikációról beszélünk.

Sperber és Wilson (1995, 63) alapján kommunikáció az az osztenzív viselkedési forma, melyben a kommunikátor (kezdeményező) létrehoz egy olyan fizikai stimulust, amelynek segítségével mind a kommunikátor, mind a kommunikációs partner számára kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikátor azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal a kommunikátor nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára valamilyen információt, valamint az a szándéka is, hogy az adott információt nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá kívánta tenni mind a partnere, mind pedig a maga számára. Ez a stimulus lehet egy kód eleme, ekkor jelről van szó.

Létezik jelrendszeren alapuló, és nem jelrendszeren alapuló kommunikáció is. A nem jelrendszeren alapuló kommunikációra példa lehet az a szituáció, amikor a megrendelő elmegy az asztalához, hogy megérdeklődjön, kész lesz-e időre a kért szekrényajtó. Az asztalos válaszként felemeli bekötözött kezét. Ebből a jelzésből a megrendelő számára nyilvánvalóvá vált, hogy az asztalos azt akarta tudatni vele, hogy beteg kézzel nem tud dolgozni, így az ajtóra még várni kell.

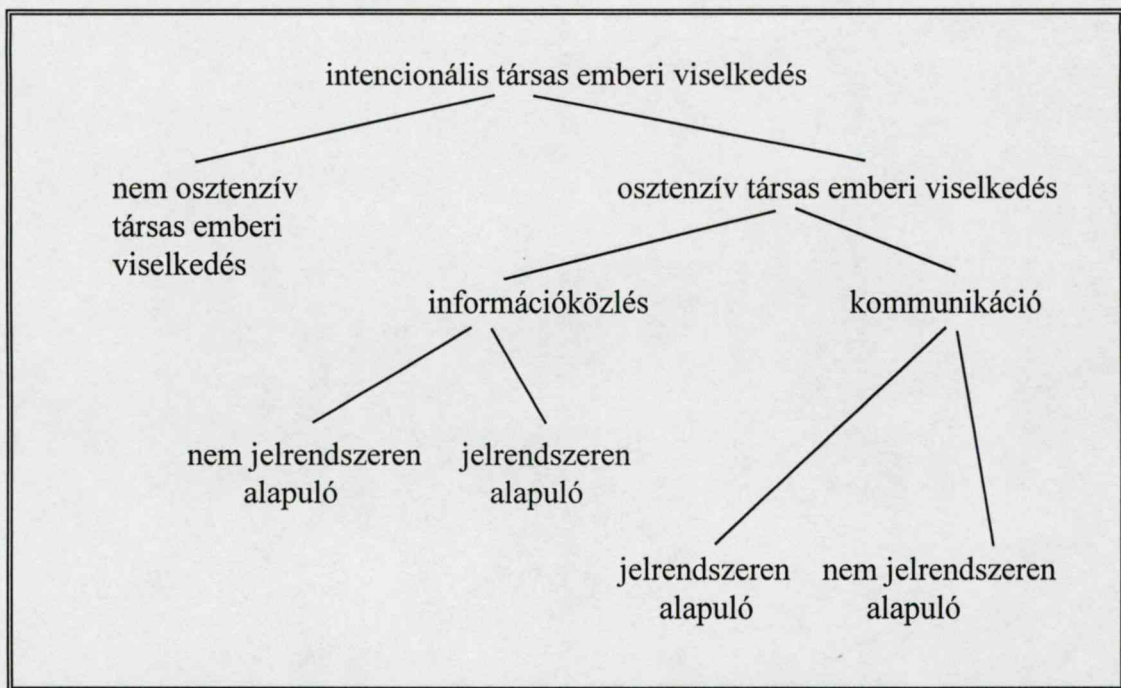
A jelrendszeren alapuló kommunikáció fajtáit is két csoportra különíthetjük el aszerint, hogy a jelrendszer, melynek segítségével a kommunikáció zajlik, verbális, vagy nem verbális.

A jelrendszeren alapuló, de nem verbális kommunikációs fajták közé sorolhatjuk például az indiánok füstjelek segítségével történő kommunikációját, a siketnémák lexémákat helyettesítő jelrendszerének használatát, a konvencionális gesztikulációt például Nana! – intő jel, vagy az autósok által használt rotáló mutatóujjal mutatott kézjelet a rendőri ellenőrzésre vonatkozóan. Hasonlóan konvencionális jelrendszer a

siket-vak egyének tadoma nyelve, vagy a mexikói indiánok füttynelve, vagy a sportbírók hangzó és kinezikus jelei. (Crystal, 1998; Montágh, 1985).

A verbális kommunikáció során az a stimulus, melynek segítségével a kommunikátor kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi azon szándékát, hogy nyilvánvalóvá kíván tenni valamit partnere számára: egy verbális jel, valamely természetes nyelv egy eleme.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az 1. ábra segítségével szemléltetem a verbális kommunikáció helyét a intencionális társas emberi viselkedések között.

1. ábra

2. A sikeres kommunikáció megközelítéseiről

2.1. A kódolási – dekódolási és következtetési folyamatok a kommunikációban

Arról, hogy miként zajlik a kommunikáció a kommunikációs partnerek közt, már több elméleti megközelítés született, melyeket alapvetően két csoportba sorolhatunk annak alapján, hogy a kódolási-dekódolási, vagy a következtetési folyamatokat vették-e alapul.

Ennek alapján a kód-modellt (például Shannon – Weaver, 1949; Jakobson, 1969) és a következtetési modellt (Grice, 1989) különböztethetjük meg.

Mindkét modell a nyelv fő funkciójának tekinti a kommunikációt, de a verbális kommunikáció és a nyelvhasználat nem azonosíthatóak egymással, és ahogy azt már láttuk is a korábbiakban, van nyelvhasználat, sőt bármilyen kódhasználat nélkül létrejövő kommunikáció is.

2.1.1. A kódolás és dekódolás szerepe a kommunikációban

A kód-modell kommunikáció-felfogásának háttérében az a tapasztalati tény rejlik, hogy a jelzésként (Shannon – Weaver, 1949) felfogott szavak és az üzenetként értékelt szójelentés között konvencionális kapcsolat áll fenn. A nyelv segítségével tehát úgy lehet üzeneteket közvetíteni adó és vevő között, hogy elegendő az üzenetet hordozó kódot létrehozni, majd dekódolni. Ebben a modellben csak a csatornába szűrődő zaj okozhat nehézséget a dekódolásban, de ez a zavar kizárólag a jelfogó-képességet befolyásolja.

A kód-modell alapú kommunikáció-megközelítések az emberi jelfelfogás és jelzésfelfogás tekintetében sem nyújtanak kielégítő modellt, mert nem is tekintik feladatuknak, hogy megkülönböztessék egymástól a világból érkező különféle fizikai ingerek halmazát aszerint, hogy közülük melyik bír kommunikatív funkcióval, és melyik nem. Egyúttal nincsenek tekintettel az érzékelés és az észlelés közti lényegi különbségre sem (Reboul – Moeschler, 2000).

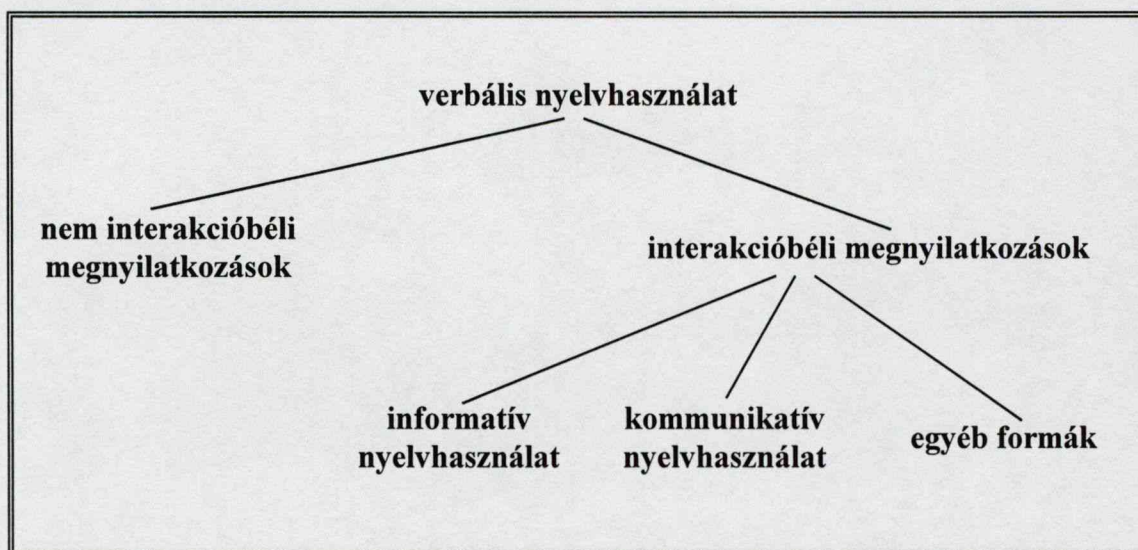
2.1.2. Nem kommunikatív célú verbális kódhasználat

A kommunikáció és a nyelvhasználat különbségére azoknak a szituációknak a tanulmányozása alapján figyelhetünk föl, amikor a nyelvet nem kommunikatív céllal használjuk. Ilyenkor a nyelvhasználó gyakran önkéntelenül, nem kommunikatív céllal használ verbális jeleket érzése, indulatai, hangulatai, vágyai kifejezésére. Például feljajdul vagy káromkodik egy szerencsétlen történés hatására.

Vagy vegyük a következő példát! Valaki már jó néhány perce igyekszik felbontani egy üveg cseresznyebefőttet, amikor sikerül neki, örömeben felkiált: *Na végre!* A konyhában egyedül volt, csak önmaga számára volt fontos az esemény, interakcióról szó sincs.

Hasonlóan nem kommunikatív célú használatai a nyelvnek azok a funkciók sem, melyeket Nida (1990, 37-38) expresszív, illetve kognitív funkcióknak nevez. Ezekben az esetekben a kommunikációs partnerre azért nincsen szükség — elemzi Nida cikkét Németh T. (1991) —, mert az expresszív funkció során — a fentebb említett példához hasonlóan — a beszélő csak önmaga számára fejezi ki nyelvi formában érzelmi kitörését. A kognitív funkció során pedig a nyelvet az úgynevezett belső beszédre, gondolkodásra használja. Bierwisch (1980, 3-4) úgy bővíti a nem kommunikatív nyelvhasználat eseteit, hogy a hangosan való gondolkodást, a nyelv külső memóriaként való használatát (például feljegyzések készítésekor), az emlékezés során, a játékokban, álmokban, álmodozáskor, pszicholingvisztikai kísérletekben megjelenő nyelvhasználatot sem sorolja a nyelv kommunikatív funkciójának körébe. Tehát, nem azonosíthatjuk a nyelvhasználatot a kommunikációval, mert a nyelvet nem csak kommunikatív célból használjuk.

A verbális megnyilatkozásokra vonatkozóan álljon itt egy összegző táblázat nyelvhasználat lehetséges formáiról:

2. ábra

Az egy diskurzuson belül előforduló különböző verbális megnyilatkozási formákról megállapítható, hogy egymást követően lehetnek ugyan jelen a beszélgetésben, de nem mindig képezik részét az interakcióban létre jövő kommunikációnak.

Ha a diskurzusban a beszélő szerepét betöltő személy úgy hoz létre verbális megnyilatkozást, hogy közben sem informatív szándéka, sem kommunikatív szándéka nincs az interakció (valamely) résztvevője felé, akkor jön létre elszólás, mely olyan verbális megnyilatkozási forma, ahol a beszélő többet közöl annál, mint amennyit szándékában állt volna közölni verbális kommunikációja során. Azokban az interakciókban, ahol a résztvevők száma kettő, az elszólás a jelen levő egyetlen partner számára maximálisan releváns.

Vegyünk egy két résztvevős példát!

Két kolléganő beszélget a munkahelyi büfében. Egyikük férjéről (Jancsiról) köztudott, hogy megcsalja a feleségét, de erről az asszony mit sem sejt. Beszélgetés közben épp a férfi-női kapcsolatokról folyik a szó, amikor a másik hölgy megszólal:

(1) — Na, azért a Jancsi sem hagyja veszni a jó falatokat.

Ebben a diskurzusban a beszélő megnyilatkozása attól elszólás, hogy neki nem állt szándékában nyilvánvalóvá, illetve részben nyilvánvalóvá, részben kikövetkeztethetővé tennie azt az információt, hogy interakciós partnerét esetleg megcsalja a férje.

Ezeknek az előfordulásoknak a jellegzetességét az adja meg, hogy gyakran a nem verbális jelek használata teszi egyértelművé — kölcsönösen nyilvánvalóvá — az elszólás szándékolatlanságát. További érdekes eredményeket ígér azoknak az interakcióknak az elemzése, ahol a verbális és nem verbális nyelvhasználat közti további különbségekre és alá-, fölérendeltségi viszonyokra nyerhetünk hasznos információkat.

A következő négy résztvevős szituációban csak három nyelvhasználó megnyilatkozásai hozzák létre a diskurzust az (f) megnyilatkozást követően, a (h) megnyilatkozás azonban a kommunikátor szándékainak ellenére maximálisan releváns a szituációban szintén jelen levő kisfiú számára. Róla — mint hallgatóról — mintegy megfeledeznek a beszélő.

(2) a. — Gyere, labdázunk! — hívja a vendég kamasz a háziak kisfiát.

B. — Jó. És még legózunk is, ugye? — kérdi a kisfiú.

c. — Hát, persze.

Közben belépnek a szobába a házigazdák is, a kisfiú szülei.

d. — De jókedvűek vagytok! — állapítja meg az anya.

e. — Labdázunk. — szól a kisfiú.

- f. — Régen játszottál már ennyit, igaz? — kérdezi az apa a vendégtől.
- g. — Hát, rég.
- h. — A legtöbb időm ilyesmire mindig a két ünnep között van, mert karácsony előtt mindig el vagyok foglalva az ajándékvásárlással, meg a csomagolással. — hangzik a válasz.
- i. — Hmm. — furcsálkodik az apa csendesen.
- j. — Ja, ezt nem kellett volna. — mondja észbe kapva a vendég kamasz.

Ha a kamasz vendég és a kisfiú, mint partnerek szempontjait vesszük figyelembe, megállapítható, hogy a (h) *A legtöbb időm ilyesmire mindig a két ünnep között van, mert karácsony előtt mindig el vagyok foglalva az ajándékvásárlással, meg a csomagolással.* megnyilatkozás azért nem tekinthető kommunikációnak, sem szándékos információközlésnek, mert a beszélőnek sem kommunikatív, sem informatív szándéka nem volt partnere felé. Azaz a kamasz fiúnak nem volt szándékában közölni a kisfiúval azt az információt (informatív szándék hiánya), hogy a karácsonyi ajándékokat maga veszi meg, és nem a Jézuska hozza, ahogyan azt a kisfiú hiszi, és így ezt a szándékát sem akarhatta nyilvánvalóvá tenni (kommunikatív szándék hiánya). A szülők, mint a diskurzusban szereplő partnerek felé azonban ugyanez a megnyilatkozás kommunikáció. Valójában az történt, hogy a kamasz beszélő meglepedkezett arról, hogy az általa létrehozott verbális stimulust egy olyan személy is interpretálni fogja, akinek az elhangzott megnyilatkozás attól maximálisan releváns, hogy olyan információt tesz részben nyilvánvalóvá, részben kiköveztethetővé, amit a kamasz fiúnak nem állt szándékában nyilvánvalóvá tenni.

A több résztvevőt számláló interakciók jelen lévő tagjait a verschuereni terminológiát követve (Verschueren, 1987) megkülönböztethetjük aszerint, hogy a diskurzus aktuális megnyilatkozását létrehozó beszélőn kívül a hallgatók milyen minőségben részesei az interakciónak: címzettek, hallgatók, avagy kihallgatók (a kihallgatóról lásd még Verschueren, 1999, 82-87; Ivaskó, 1997). A felsorolt szerepek a diskurzus során akár megnyilatkozásról megnyilatkozásra változhatnak. Mint például a (2)-ben, ahol a kisfiú az interakció első részében a beszélő (b, e) majd a címzett (a, c, d) szerepét tölti be. Az apa (f) megnyilatkozását követően azonban a kisfiú a kommunikációban már nem vesz részt, nem partnere a kommunikáció címzettjeinek, hanem számára még csak információközlésnek sem tekinthető az, hogy hallgatóként interpretálja az (f, g, i, j)

megnyilatkozásokat. A (h) esetében azonban úgy van jelen hallgatóként, hogy a beszélő által közölt információ maximálisan releváns számára anélkül, hogy nyilvánvalóvá akarta volna tenni ezt az információt számára a beszélő.

Azokban az interakciókban, ahol a résztvevők száma több, mint ahány résztvevőt a kommunikáció számlál, szintén a verbális interakcióban megnyilvánuló egyéb formák jelenlétét érhetjük tetten. Azt a hallgatót, aki a résztvevők tudtán kívül informálódik a diskurzus során — Verschueren (1987) után —, kihallgatónak nevezzük. A kihallgató nem aktív résztvevője tehát a kommunikációnak. A kommunikátornak semmiféle szándéka sincs felé, hiszen nem is tud a létezéséről. A helyzet akkor bonyolódik, ha a beszélő felismeri, hogy kihallgatják. Ebben az esetben —valószínűleg — félbehagyja a beszédet, vagy szándékosan félrevezeti a kihallgatót azáltal, hogy mást mond, mint ami tudomása szerint a valóságnak megfelel. (Persze az is lehetséges, hogy nem veszi figyelembe, hogy kihallgatják, de ez elég ritkán fordul elő.) A váltást kommunikációs partnere is észreveheti. Ha ő is felismeri a kihallgató jelenlétét, akkor akár kódot is válthatnak, melynek jeleit a kihallgató már feltehetően nem tudja majd értelmezni. Vagy együttesen is félrevezethetik. Probléma akkor keletkezhet, ha a beszélő — felismerése után — ellentmondásba kerül korábbi állításaival. Erre esetleg kommunikációs partnere rá is kérdezhet, és ha őt nem akarja félrevezetni, akkor valamilyen formában tudatnia kell vele, hogy őket most kihallgatja valaki. Erre azonban már talán a kihallgató is felfigyel, ha a szituáció objektív körülményei ezt lehetővé teszik, és tudatosul benne, hogy jelenléte immár nem titok. Innentől a verbális interakció „hallgatólagos” résztvevőjévé válhat.

Vannak olyan helyzetek is, amikor a kommunikációs partnerek címzetté teszik a kihallgatót anélkül, hogy az felismerné, immár felé is van informatív szándékuk a kommunikáció résztvevőinek. Az ilyen szituációkban zajló beszélgetés nagyobb befolyásoló hatással bír a kihallgatóra, mintha ő maga is aktív részese lenne a kommunikációnak, írja Aronson (1995, 107) Walster és Festinger kísérleteit elemezve. Pontosan idézve: „ha azt hisszük, hogy a másik személy nem tud rólunk, kijelentéseinek nem tulajdonítunk rábeszélő szándékot. Ha azt hisszük, hogy a másik spontánul cselekszik, inkább hagyjuk magunkat befolyásoltatni tőle.”

A kód-modell modell hiányosságaira Sperber és Wilson (1995, 1-15) hívják fel a figyelmet, valamint Németh T. (1990) és Reboul – Moeschler (2000). Érveik alapján a kód-modell elégtelensége abban áll, hogy segítségével csak az elhangzott mondat (mint grammatikai egység) szemantikai reprezentációjáig jutunk el, de a konkrét szituációbeli megnyilatkozás jelentésének megtalálásához a dekódolás kevés. Ahhoz már szükség van a konkrét szituáció nem nyelvi tényezőinek ismeretére is, és olyan mentális műveletekre — a következtetésekre —, melyek a megértésnél nélkülözhetetlenek.

Figyeljük meg a következő rövid dialógust (Reboul – Moeschler, 2000):

- (3) — Menj el fogat mosni! — mondja az apa este a gyerekek.
— Nem vagyok álmos. — válaszolja a gyerek.

A kód-modell nem tud magyarázatot adni arra, hogy a *Nem vagyok álmos.* mondat mitől releváns válasz az apa megnyilatkozására. Itt nem elégséges művelet a dekódolás a gyerek megnyilatkozásának interpretálásához, mert az elhangzott verbális stimulus nyelvi jelentése nem függ össze az apa utasításának jelentésével. A *Menj el fogat mosni!* felszólításra az elvárt válasz nem verbális természetű, hanem egy cselekvés: a fogmosás elvégzése. Ahhoz, hogy az elhangzott megnyilatkozás relevanciáját meg tudjuk találni, szükség van azokra a mentálisan reprezentált ismereteinkre, melyekből tudhatjuk, hogy a gyerekek lefekvés előtt szoktak esténként fogat mosni, így a fogmosás késleltetése egyben a lefekvés idejének késleltetését is okozza. Tehát a gyerek válasza azért releváns válasz, mert ha azt mondja, hogy még nem álmos, akkor abból az apja ki tudja következtetni, hogy a gyerek még nem szeretne ágyba menni, sem pedig fogat mosni.

A következő példa (Sperber és Wilson példája) is azt szemlélteti, hogy a kód-modell kódolós és dekódolós folyamatai önmagukban nem elegendők az emberi kommunikáció megértéséhez.

- (4) — Iszol kávét? — kérdezi a házigazda vacsora után a vendéget.
— A kávétól nem alszom el. — hangzik a válasz.

Ha a házigazda mégis kitölti a kávét, akkor az azt jelenti, hogy vendége megnyilatkozásának interpretálásához azon ismeretei révén jutott, hogy még úgyis sokáig fenn akarnak maradni beszélgetni, mert régen látták egymást, ezért igenlő válaszként értelmezi a *kávétól nem alszom el* nyelvi kód által hordozott nem kód szerinti

jelentést. Ha a házigazda ismeretei szerint vendége a közeli percekben aludni tér majd, akkor nem tölt kávét, hiszen annak megivása akadályozná vendégét a pihenésben. A kód-modell azért nem tud magyarázatot adni a (4)-es pontban szereplő diskurzus értelmezési lehetőségeire, mert *A kávétól nem alszom el* megnyilatkozás verbális dekódolása csak a nyelvi kód szemantikai tartalmát adja vissza, a szituációbeli jelentést nem.

Az elemzett példákból is jól látható, hogy egy megfelelően kidolgozott kommunikációelméletnek képesnek kell lennie arra, hogy az emberi diskurzusoknak ne csak a sikerét, de még az esetleges kudarcát is meg tudja magyarázni.

2.1.3. A következtetési modell

A Grice (1975) által kidolgozott jelentésfelfogás egy új korszakot nyitott a pragmatika történetében. A természetes jelentés elkülönítése a nem természetes jelentéstől lényegi eltérés a korábbi nézetektől, ahol a nyelv és a nyelvhasználat konvencionális voltát hangsúlyozták inkább. Szemben a bárányhimlő okozta pöttyök betegség-jelentésével, a természetes nyelv elemeivel történő beszélgetésekben olyan jelek vesznek részt, melyeknek a jelentése a nem természetes jelentés kategóriájába tartozik. Grice szerint a megnyilatkozások létrehozásának a célja az, hogy a beszélő valamilyen szándékolt hatást kíván elérni a hallgatóban úgy, hogy ezt a hallgató fel is ismerje. Grice modelljében kétféle eszköz áll a beszélők rendelkezésére ahhoz, hogy többet közöljenek a szó szerinti jelentésnél: a konvencionális implikátúra, és egy nem konvencionális eszköz, a társalgási implikátúra. Működésükhöz elhanyagolhatatlanul szükség van a következtetési műveletekre, melyek alapján a hallgató megpróbálja kitalálni, hogy mi volt a szándékolt beszélői jelentés. A beszélő mindehhez a beszélgetési maximákat (mennyiség, minőség, relevancia és mód maximáját) igyekszik betartani. Ha ez nem történik meg, akkor a partnere elgondolkodhat ennek okán, hogy rájöjjön, szándékosan sértette-e beszélgető partnere az adott maximát, vagy sem.

A grice-i következtetési modell hibájaként Sperber és Wilson azt emeli ki, hogy míg a kód-modell a megnyilatkozásoknak csak a nyelvi jelentését tudta megadni, a grice-i következtetési modell csak a konkrét szituációbeli jelentésre koncentrált. A nyelvi jelentés és a szituációbeli jelentés közti kapcsolatot nem adja meg. Arra vonatkozóan

sem ad kielégítő választ Grice modellje, hogy a beszélő miért választja a nem explicit nyelvi eszközt azokban az esetekben, ahol konvencionális formát is használhatna.

Összegezve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy olyan kommunikációs modellre van szükség, mely a kommunikáció részének tekinti mind a kódolási-dekódolási, mind a következtetési folyamatokat, és ezek működésére magyarázatot tud adni. Dolgozatom elméleti keretétől ezért választottam a relevancia-elméleti megközelítést. A következő részben pontosítom azokat az első alfejezetben már részben bevezetett fogalmakat, melyek munkám követhetősége szempontjából nélkülözhetetlenek.

2.2. Osztenzív – következtetési kommunikáció

A második alfejezet azt mutatja be, hogy miként definiálható a sikeres osztenzív-következtetési emberi kommunikáció. A megközelítés, mely a későbbi fejezetek elméleti keretétől szolgál, Sperber és Wilson (1995) relevanciaelmélete. Ez az elmélet az emberi megismerés felől vizsgálja a kommunikációt. Elnevezése abból az alap gondolatból származik, hogy az emberek csak a számukra várhatóan releváns információ interpretálására fordítanak energiát, és a partnerük felé is olyan információt igyekeznek közölni, melyet relevánsnak tartanak a másik számára.

A relevanciaelmélet két alapvető elvből indul ki (Sperber – Wilson, 1995, 255-279.)

1. A kognitív relevancia elve:

Az emberi kogníció a relevancia maximalizálására törekszik.

2. A kommunikatív relevancia elve:

Minden osztenzív kommunikációs aktus önmagában hordozza az ő saját relevanciájának prezumpcióját.

Azt, hogy egy individuum számára mennyire releváns egy fizikai stimulus az adott kommunikációban az dönti el, hogy mekkora műveleti erőfeszítés árán történik az interpretáció, valamint az, hogy az interpretáció során milyen kontextuális hatást váltott ki a feldolgozott fizikai inger. A relevancia szintje az interpretáló számára annál

magasabb, ha minél kisebb műveleti erőfeszítések árán, minél nagyobb kontextuális hatást vált ki a kommunikátor által létrehozott stimulus.

Az osztenzív–következtetési elnevezés abból a gondolatból származik, hogy a kommunikáció is az osztenzív viselkedési formák közé tartozik. (Mint ahogyan erre már utaltunk is korábban.). Az osztenzió megmutatást jelent, a filozófiai terminológiából vette át Sperber és Wilson abból a megfontolásból, hogy valójában a kommunikáció során is „megmutatás”, osztenzió történik.

A kommunikáció tehát úgy jön létre, hogy a kezdeményező létrehoz egy fizikai stimulust azzal a szándékkal, hogy általa nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá tegyen valamilyen információt a leendő partnere számára. Ezzel egyidejűleg (lehet, hogy azonos fizikai stimulus segítségével) felkelti a figyelmét azért, hogy a partnere számára az is nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá váljék, hogy valamilyen információ birtokába kívánja juttatni. A kommunikáció sikeressége szempontjából elengedhetetlenül fontos az is, hogy mind az információ, mind pedig a kommunikátor azon szándéka, hogy az adott információt nyilvánvalóvá akarja tenni, kölcsönösen nyilvánvaló legyen a kommunikációs partnerek számára.

Azt a szándékot, mellyel a kezdeményező valamilyen információt akar nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá tenni: informatív szándéknak nevezzük. Azt a szándékot pedig, hogy az informatív szándékát is nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá kívánja tenni: kommunikatív szándéknak nevezzük. A kommunikáció akkor sikeres, ha a kommunikátor mindkét szándéka teljesül. A fizikai stimulusok interpretálása mind dekódolós, mind pedig következtetési műveletek végrehajtásával történik.

2.3. A fizikai stimulus lehetséges fajtái

Az emberi kommunikáció során bármely jelzés, mely az egészséges ember érzékszerveivel felfogható, kommunikatív használatúvá válhat a kommunikátor szándékainak megfelelően.

Arra a kérdésre, hogy a fizikai stimulusnak milyen formai követelményeknek kell megfelelnie, vagyis hogy a jelhasználatban milyen alapegységként definiálható jel-/jelzés-típust lehet meghatározni, Németh T. (1996) definíciója ad pontos meghatározást. A szerző ugyan elsősorban a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-

példányokra való tagolása miatt határozza meg a nyelvhasználat alapegységeként a megnyilatkozás-típust, de mégis megalkot egy olyan formalizált definíciót is, melynek segítségével valamennyi jelhasználati forma esetében meg lehet adni a pragmatikai kompetencia egységét, vagyis azt az általános formát, melynek a kommunikációban használni kívánt jelnek/jelzésnek, mint fizikai stimulusnak, meg kell felelnie. Eszerint tehát a megnyilatkozás-típus fogalom kiterjeszhető a kommunikatív célú jelhasználat bármely jelalkalmazó szituációjára, függetlenül az adott jel fizikai tulajdonságaitól abban az értelemben, hogy hallott, látott, vagy egyéb módon felfogott ingerről van-e szó. „Egy u megnyilatkozás-típus egy olyan ins inskripció, amelyhez egy p személy egy t időpontban egy c kontextusra nézve egy pu pragmatikai egységet rendel.” (Németh T., 1996, 17)

Az u megnyilatkozás-típus tehát egy olyan ins inskripció, melyet a p személy egy t időpontban c kontextusra nézve pf pragmatikai funkcióval rendelkező s kódbeli/jelzésbeli struktúráként azonosít. Az s struktúra specializálódhat az emberi kommunikációban használatos kódoknak megfelelően, így lehet természetes nyelvi struktúra is, de bármely, például a siketnémák által használt, jelrendszernek megfeleltethető jelnyelvi struktúra is. A kommunikáció során a c kontextus fogalom valójában három összetevőre bontható szét (Ivaskó – Németh T., 1998). A p személy fizikai kontextusát, kognitív kontextusát és szociális kontextusát értjük e három összetevő alatt. A következő fejezetben részletesebben is kitérünk a kontextus-értelmezés magyarázatára.

A kommunikáció során azonban sokszor egyszerre többféle jelet, illetve jelzést kell tudniuk interpretálni a partnereknek, ezért lényeges szempont az is, hogy az egyidejű stimulusok miként erősítik, vagy éppen gyengítik egymás hatását. A későbbi fejezetekben még többször fogok szólni azokról a jelenségekről, amikor a kommunikátor jelhasználatát valamilyen neurológiai kórkép negatívan befolyásolja, és ezért nagy mértékben kényszerül olyan kompenzáló stratégiák alkalmazására, melyekkel az egyes nyelvi és nem nyelvi jelek, vagy jelzések közti kompatibilitás alapján tud megfelelő választani szándékainak elérése céljából.

2.4. A kommunikáció lehetséges kontextusai

A kommunikáció során a fizikai stimulusok, verbális kommunikáció során pedig a természetes nyelvi megnyilatkozások interpretálása olyan következtetési folyamatok segítségével történik, melyeknek premisszái a megnyilatkozás (vagy egyéb konvencionális jelrendszer) elemeinek logikai formájából és más információkból állnak, melyek az úgynevezett kontextust alkotják. Ebben a részben a megnyilatkozások interpretálásához szükséges kontextusokról szólok részletesebben.

A kommunikáció során a kontextus nem egy állandó létező, hanem egy dinamikusan változó, a verbális kommunikáció megnyilatkozásainak megfelelően akár megnyilatkozásról megnyilatkozásra változó, újra és újra felépíthető (és a sikeresség érdekében felépítendő) konstrukció. Azaz a kontextust mindig lépésről lépésre kell megalkotniuk a kommunikáló partnereknek. A kommunikáció kontextusa valójában több részkontextusból tevődik össze.

A résztvevő egyének kognitív környezete alkotja azt a mentális kontextust, melyben egyénenként külön-külön tárolódnak a hosszú távú memóriában a világról alkotott feltevéseik. Egy egyén számára akkor manifesztált egy világbeli tény, ha az egyén azt igaznak, vagy valószínűleg igaznak el tudja fogadni. Egy egyén mentális kontextusában azonban nemcsak enciklopédikus tartalmú ismeretek vannak tárolva, hanem procedurális ismeretek és például érzelmek, attitűdök is propozicionális formában.

A kommunikáció megelőző megnyilatkozásainak, illetve egyéb jeleinek, jelzéseinek az interpretációjából származó feltevések is a kommunikáció kontextusába taroznak.

A kommunikációs szituációból és a résztvevőket körülvevő fizikai környezetből adódik a fizikai kontextus, melynek minden résztvevő részese. Ide tartozik minden olyan fizikai létező, ami érzékelhető számukra az adott időben az adott helyen. Azok a fizikai stimulusok, melyekkel az egyes szándékok közvetítése történik, szintén részei a fizikai kontextusnak. A hagyományosan „nyelvi környezetnek, illetve szövegkörnyezetnek” nevezett stimulusok összessége egy speciális formája a fizikai környezetnek.

A kommunikáció szempontjából lényeges az is, hogy a résztvevők milyen szociális viszonyban vannak egymással, ami nemcsak társadalmi szerepeikre értendő, hanem arra a szempontra is, hogy milyen szándékokat lesznek képesek egymásnak tulajdonítani.

Abban az esetben tehát, amikor a kezdeményező létrehozza azt a fizikai stimulust, mellyel leendő partnere fizikai környezetében változást idéz elő, hogy felkeltse figyelmét azért, hogy valamilyen információ birtokába tudja juttatni, és ezen szándékát is nyilvánvalóvá akarja tenni számára — akár egyazon fizikai stimulus segítségével —, a partner a fent felsorolt kontextus-értelmezés szerint választ megfelelő kontextust a kapott fizikai inger interpretálására. Verbális kommunikáció esetében tehát a nyelvi jel dekódolása után a megfelelő kontextusválasztás alapján talál még premisszákat és/vagy megfelelő propozicionális tartalmakat az adott megnyilatkozás interpretálásához. Minden új megnyilatkozáshoz újra fel kell építeni a kontextust, így tehát a kontextus folyamatosan változhat egy diskurzus során.

A kommunikációban való dinamikus kontextusépítési folyamatnak szükséges feltétele az az emberekre jellemző következtetési mód, mely lényegesen különbözik a logikai következtetések szigorú rendszerétől. A nem demonstratív következtetési eljárásokra kell itt gondolnunk, melyek főként abban különböznek a logikai következtetésektől, hogy nemcsak igaz premisszákat engednek meg egy következtetési sémában, hanem olyan feltevéseket is, melyekhez az adott egyén nem tud kétértékű logikai rendszerben igazságértéket rendelni, hanem csak valószínűleg igaznak tudja elfogadni őket. A nem demonstratív következtetési sémákon túl az emberi információfeldolgozásban alkalmazott heurisztikák (Atkinson, 1998) is lényeges különbségeket mutatnak a logikai következtetésekhez képest, hiszen olyan általánosításokat tartalmaznak premisszaként, melyekre semmilyen logikai következtetési mód sem engedne igaz konklúzióként következtetni.

Vegyük a következő példát!

Őszre, október elejére túrát szervezünk. Bár volt már részünk olyan októberi kirándulásban, amikor sütött a nap, és rövid ujjú ingben lehetett sétálni, amikor összekészítjük a csomagunkat, teszünk bele vastag pulóvert, esetleg esőkabátot is, mert általános tapasztalatunk alapján a rosszabb időre is nagy valószínűséggel számíthatunk.

Éppen ezért, ha valakitől a következő megnyilatkozást halljuk: *„Kár, hogy októberben lesz a túra. Sok csomagot kell majd cipelni.”* alkalmazzuk a fent említett ismereteinket, és még véletlenül sem fogunk a cipelendő konzervek sokaságára következtetni. Vagyis azokat az előfeltevéseinket hívjuk elő az értelmezés során, melyek nem demonstratív következtetéseink konklúziójaként vannak tárolva.

A következtetési folyamatok elvileg végtelenített voltára vonatkozóan Reboul és Moeschler (2000, 97) felhívják a figyelmet arra, hogy a megnyilatkozások interpretációjában mégis véges idő alatt áll le a következtetések alkalmazása. A relevancia természetéből kiindulva adhatunk magyarázatot erre a jelenségre. Hiszen az interpretáció létrehozatalának műveleti erőfeszítése az a befektetett energia, ami a releváns forma megtalálásakor egyenlítődik ki azáltal, amekkora kontextuális hatást okozott a feldolgozott információ. Azaz egy önmagától leálló keresőfolyamatról gondolkodunk akkor, amikor a relevancia vélelmezését elfogadva a központi idegrendszeri információfeldolgozás energiatakarékos berendezkedését is figyelembe véve tekintjük az interpretáló egyén következtetési folyamatait. Az asszociatív kéregi működés lehetővé teszi, hogy azok a robotok aktiválódjanak, melyeknek szerepük van az ingerület feldolgozásában, a többi (nem releváns) pálya ez idő alatt gátlás alatt van. A szinaptikus kapcsolatok aktivációjának tehát pont az ingerület aktuális ereje, elméleti keretünk alapján: relevanciája mutat irányt. A folyamat leállása pedig az egyensúlyi állapot elérésének megtalálásakor várható: sejt szinten ugyanúgy mint az információ tartalmi értékének megfelelően. Ez egyben azt is jelenti, hogy amikor túlzottan nagy műveleti erőfeszítést igényelne egy adott új információ interpretálása, akkor azért áll le a folyamat, mert a befektetett energia várhatóan nem térülne meg, minimális lenne a várható kontextuális hatás. Ilyen esetekben nem biztos, megértjük az új információt, várható minimális relevanciája miatt nem is bajlódunk a feldolgozásával.

A kontextus-értelmezésnek ez a kognitív megközelítése összhangban van a központi idegrendszer ingerület-feldolgozó folyamatainak neurológiai leírásával, ahol szintén azok a kontextuális információk játszanak főbb szerepet egy ingerület azonosításában, melyek a legkisebb műveleti erőfeszítés révén érik el a relevancia szintjének azonosítását.

2.5 A sikeres kommunikáció feltételei

2.5.1. A kognitív relevancia elve

Az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik. (Sperber – Wilson, 1995, 260).

Az emberi elme működésére vonatkozóan fogalmazza meg Sperber és Wilson a kognitív relevancia elvét azon biológiai és neurológiai érvek figyelembe vételével, hogy az emberi információfeldolgozás igyekszik a legrelevánsabb információra összpontosítani a lehető leggazdaságosabb módon. (Az élő szervezet energiájával gazdaságosan bánva.) Ez az összpontosítás úgy történik, hogy minél kisebb műveleti erőfeszítés árán kell a lehető legjobban feldolgozni a beérkező stimulust, azaz azonosítani, valamint összevetni a korábban feldolgozottakkal. Az idegi lefutások annál könnyebb feldolgozást hajtanak végre, minél 'bevésettebb' lefutással van dolguk. A lehető legnagyobb kognitív hatás elérésére való törekvés azt mutatja, hogy a korábban feldolgozott tartalmakkal való összevetés is része az információ feldolgozásának. Minél inkább eltérő ugyanis az újonnan feldolgozott információ tartalma a korábban feldolgozottakéhoz képest, annál nagyobb lesz a feldolgozása által elért kognitív hatás. Ha az összevetéshez alkalmazható korábbi ismeretek hiányoznak, vagy nem hívhatóak elő az egyén memóriájából, akkor az újonnan értelmezendő tartalom értelmezhetetlenné válhat. (Hiszen sokkal nagyobb műveleti erőfeszítésre van szükség, valamint nincs olyan propozíció, mely az új tartalommal összevethető lehetne.)

2.5.2. A kommunikatív relevancia elve

Az osztenzív kommunikáció minden aktusa saját optimális relevanciájának zálogát kommunikálja. (Sperber – Wilson, 1986/1995, 260)

A kommunikatív relevancia elve a garanciája annak, hogy az esetek többségében elméletileg kivételnek számító kölcsönös megértés létrejöhessen. Hiszen a kommunikáció résztvevői más és más kognitív kontextussal lépnek társas interakcióba egymással, ezért kizárólag az a tény segítheti őket a kölcsönös megértés folyamatában, hogy relevánsnak feltételezik a beszélő/kommunikátor által létrehozott megnyilatkozást, és ezért az interpretáció során a hallgató/partner úgy építi fel a megnyilatkozás interpretációját, hogy igyekszik megtalálni a kommunikátor által kibocsájtott stimulus relevanciáját oly módon, hogy közben módosítja vagy módosíthatja is saját kognitív kontextusát.

A relevancia vélelme miatt a hallgató a beszélőről felteszi, hogy racionálisan kommunikál, azaz feltételezi, hogy a kommunikátornak az általa létrehozott stimulussal volt a legmegfelelőbb a szándékolt hatást elérnie. Másként fogalmazva: az informatív szándék felismerésének folyamata során a kezdeményező ágens racionális lényként jelenik meg a partner feltevéseiben, és ezért a partner az ő kommunikátorának a megnyilvánulásait mint ésszerűket interpretálja, ésszerű interpretációt keres. (Sperber – Wilson, 1995, 165) A racionalitási és interperszonális elvek újraértékeléséről a kommunikatív nyelvhasználatban Németh T. (2003) ír részletesen. Kiemeli, hogy a relevanciaelmélet adta megközelítésből egy harmadik elv is megfogalmazható:

A kommunikatív szándék elve

A kommunikációban a kommunikátor nyilvánvalóvá kívánja tenni informatív szándékát. (Németh T. 2003, 249)

Azaz a kommunikáció egy olyan intencionális cselekedet, melyben a kommunikátor olyan megfontolások alapján igyekszik valamilyen információ birtokába juttatni partnerét, hogy arról is informálja, hogy szándékában áll az adott információt felismertetni partnerével. (Azaz nemcsak véletlenül hoz létre relevánsként interpretálható formát, mint például az elszólások esetében. (lásd erről Ivaskó, 2000)).

2.5.3. Kumulatív relevancia

„Human cognition tends to be geared to the maximisation of the cumulative relevance of the inputs its processes.” (Sperber – Wilson, 1995, 261.)

Az emberi elme helyi megszorításokkal és döntésekkel, szimultán elérhető bemeneti egységek alapján kialakított azonnali elérésen alapuló források relevanciáját figyelembe véve törekszik a relevancia maximalizálására. A szimultán elérhető bemeneti egységeket (*inputs*) a perceptuális folyamatok szolgáltatják (*propety of stimuli*), valamint azok a feltevések (*assumptions*), melyek a korábbi információ-feldolgozó folyamatok révén jöttek létre, és a következtetési folyamatok bemeneti egységeiként aktiválódnak az új stimulus relevanciájának azonosításakor.

„input property of stimuli (perceptual processes)
assumptions (inferencial processes)”

Amikor az emberi kogníció azon sajátosságáról beszélünk, hogy az emberi elme a relevancia maximalizálására törekszik, arra az elgondolásra alapozzuk nézeteinket, hogy a feldolgozó folyamatok legrelevánsabb bemeneti elemeire fordítódik nagyobb „odafigyelés” a feldolgozás során, legyen szó belső 'internális' (feltevéseken alapuló), illetve külső 'externális' (perceptuálisan felfogott) eredetű információforrásokról.

Ebben az értelmezésben a relevancia olyan kumulatív értelmezéséről beszélhetünk, ahol az egyes források relevanciaértéke összeadódhat a feldolgozási folyamatok bemenetét szolgáló egységekben. Az emberi elme szimultán elérhetőségi relációi teszik lehetővé azt, hogy egyes belső, illetve külső források relevanciájának mértéke egyazon időben legyen elérhető a tartalmi feldolgozás értelmében, illetve a szükséges műveleti erőfeszítés mértékének felmérése érdekében. Hiszen a hatékony információfeldolgozás alapját az a részben gazdaságossági elv adja, miszerint a lehető legkisebb műveleti erőfeszítés (ráfordítás) által a lehető legnagyobb kontextuális hatás elérése a leghatékonyabb. Ebből adódóan tehát a költség – befektetés közti arány kiegyenlítetttségére való törekvés általánosan érvényesként képzelhető el a kognitív folyamatok működésében. Az a tendencia tehát, amely már a sejtek szintjén is megfigyelhető „energiatakarékosságra” vonatkozik, feltételezhetően jelen van az idegi működésekben is, ezeken keresztül pedig a mentális feldolgozó folyamatokban is.

A legrelevánsabb információ a legrelevánsabb úton érhető el a relevancia maximalizálására való törekvés miatt — állítja Sperber és Wilson (1995, 262), összhangban a kognitív rendszerek általános működésére vonatkozó kritériumokkal. Ez a motiváltság az idegi szinaptikus kapcsolatokban terjedő információ/ingerülettovábbítási — kísérletesen is többszörösen igazolt — mechanizmusok működésével analóg (vö. Pléh – Kovács – Gulyás, 2003).

Az osztenzív stimulus akkor eléggé releváns, ha a címzett energiát fordít a feldolgozására. (Sperber – Wilson, 1995, 267) Grice és követői Sperber és Wilson szerint pont amellet érvelnek, hogy a kommunikátor szándékaival egybeesően a címzett azzal az elvárással rendelkezik, hogy a relevancia szintje magasabb az elvárt legkisebb szintnél.

A fizikai stimulusok relevanciájának szintjeit erősen befolyásolják azok a tényezők, melyek összefüggésben állnak az emberi jelhasználati formák preferált változatainak megjelenési eszközeivel. Mire is kell gondolnunk pontosan egy ilyen megközelítés értelmezésekor?

Saját vizsgálataim alapján fogalmazódtak meg az alábbi kérdések a kumulatív relevancia magyarázó erejére vonatkozóan. Képzeljük el a következő szituációt!

Barackot szeretnénk vásárolni a piacon egy idősödő nénitől. A barackok ládába vannak téve, akár válogathatunk is közülük. Szépek, érettek. Bennünket azonban az érdekel, használtak-e növényvédőszerrel a barackfa permetezésére, vagy pedig biogyümölcs van a ládában. A következő interakció zajlik a piacon:

(5) — Nagyon szépek ezek a barackok. Permetezték őket?

— Nem. Nem, aranyoskám. — mondja a kofa a ládába nézve, miközben a jobb kezével az asztal alá legyint.

A verbális megnyilatkozás értelmezése alapján a gyümölcsöket biogyümölcsnek tekinthetnénk, azonban az a tény, hogy a kofa nem néz a szemünkbe, miközben a verbális formát létrehozza, valamint jó nagyot legyint a kezével, mintegy igazolva saját hazugságát: 'Az a kicsi úgysem számít ...' úgy interpretálódik bennünk, hogy ne a verbális forma tartalmát tekintjük igaznak, illetve valószínűleg igaznak, hanem a legyintésből és a szemkontaktus kerüléséből kikövetkeztethető feltevést tekintjük inkább igaznak. Végző következtetésként, ha biogyümölcsre vágyunk, vásároljunk mástól.

A stimulusok relevanciájára, valamint a stimulusok által közvetített feltevések igazságértékére vonatkozóan a következő problémás kérdések fogalmazhatók meg:

1. A verbális formák létrehozatalakor milyen preferencia tételezhető föl a verbális és nem verbális stimulusok értelmezésében hitelességüket tekintve?
2. Egyáltalán feltételezhető-e szándékvezéreltség a nem verbális formák alkalmazásában a verbális formákkal való együttes előfordulásuk esetén?
3. A verbális versus nem verbális preferencia értelmezhető-e a kumulatív relevancia fogalmával?

4. Honnan tudja a hallgató/befogadó, hogy melyik stimulusválasztás volt a szándékos?

A kognitív relevancia vélelme miatt a befogadó csak akkor fordít energiát egy adott kommunikatív aktus feldolgozására, ha az várhatóan releváns lesz a számára. Azaz a feldolgozás során a legkisebb műveleti erőfeszítés árán interpretálható formát értelmezik elsődlegesen. Az univerzálisnak tekinthető emberi viszonyulási formák, illetve univerzális viselkedési mintázatok értelmezése sokkal kisebb erőfeszítést igényel, mint a tanult, összetett jelváltozatok feldolgozása, éppen ezért az egyének a relevánsabb, azaz kisebb műveleti erőfeszítés árán létrehozható, megfelelő kontextuális hatást kiváltó információ feldolgozását részesítik előnyben. A fenti példában a szemkontaktus kerülése valamely állító forma megfogalmazásakor, kis műveleti erőfeszítés árán interpretálható úgy, hogy az egyén nem mond igazat. Vegyük azonban észre, hogy ez az információ a verbális kommunikáció fizikai kontextusából származó információ, melyet a feldolgozó egyén a kommunikátor szándékaitól függetlenül dolgoz fel.

Azokban az esetekben, ahol az egymásnak látszólag ellentmondó feltevések a kommunikátor szándékainak felismerésével interpretálódnak, a relevancia kumulatív volta miatt mérődnek össze, és elfogadhatóságuk alapján kivonódnak egymásból, gyengítve ezáltal a nyilvánvalóvá válás folyamatában a feltételezhető igazságukat. Egy adott feltevés relevanciájára vonatkozóan tehát több stimulus együttes feldolgozása kapcsán is alakíthatunk ki álláspontot: a feldolgozásban ekkor is a kognitív relevancia vélelme érvényesül.

Honnan tudhatja a hallgató/befogadó, hogy melyik stimulusválasztás volt a szándékos?

Fontos leszögezni, hogy a hallgatónak/befogadónak sohasem lehet biztos tudása afelől, hogy a beszélő/kezdeményező milyen szándékok által vezérelten teszi azt, amit tesz, csupán hiedelmekkel rendelkezhet erre vonatkozóan. Hasonlóan ahhoz, ahogy a világról gondolkodik. Ha azonban nem volna képes szándékokat tulajdonítani társának, az autistákhoz hasonlóan, képtelen lenne a kommunikációra (vö. Györi és mtsai, 2002).

Valójában a szándékos stimulusválasztás a kommunikatív relevancia elvével magyarázható. Az osztrénzív-következtetési kommunikációban a kommunikátor úgy

hozza létre az ő szándékainak közvetítésére leginkább alkalmas fizikai stimulust (valamikor egyszerre többet is), hogy azok garantálják saját optimális relevanciájukat. Ez azt jelenti, hogy a partner azt feltételezi, hogy a kezdeményező azért éppen ezekkel a formákkal élt, mert ezekről feltételezte azt, hogy szándékainak kölcsönös nyilvánvalóvá tételére a leginkább alkalmasak, a legrelevánsabbak. Mindaddig, míg a felek együttműködést feltételeznek egymásról, és őszinteséget, addig nem feltételezik azt, hogy félre akarják vezetni őket. Természetesen akadnak példák, amikor az alkalmazott fizikai stimulusok nem koherensek (például egyáltalán nem illeszkednek egy kölcsönösen feltételezett jelrendszerbe), ekkor szintén a kommunikatív relevancia vélelme miatt kezdi el keresni az okát az inkoherens stimulus-alkalmazásnak a partner, hiszen elvárásaival ellentétes az a viselkedés, amit tapasztal. Természetesen ilyenkor nő a ráfordított energia, amelytől a szituáció interpretálása várható.

2.6. A kölcsönösségről

Egy nyelvi közösség tagjai használhatnak ugyan egyazon nyelvváltozatot, és még a következtetés műveleteik is lehetnek megfelelően hasonlóak, egy azonban biztosan állítható: nem fognak megegyezni a világról alkotott feltevéseik. (Szécsi, 2003, 16) Természetesen adódik, hogy a megélt élményeikben különbségek lesznek, hiszen az általuk átélt élethelyzetek nem lehetnek azonosak. De számos pszichológiai kísérlet bizonyítja (vö. Síklaki, 2004), hogy még az azonos fizikai jegyek megtapasztalása a világról sem vált ki azonos élményeket az egyes emberekből. (Ugyanannak az eseménynek a résztvevőiként.) Lényegesen különböző reprezentációkként élhetnek ezen feldolgozott élmények a résztvevőkben, és az esemény megtörténte utáni idő elteltével a későbbi feldolgozási műveletek még módosíthatják is az egyén hiedelmeit (Atkinson, 2002).

Sperber és Wilson (1986; 1995, 45) gondolatmenetét követve ajánlatos a közös/kölcsönös világismeret/tudás fogalmának tisztázásához abból a tényből kiindulni, hogy a pragmatika irodalma inkább azokkal az esetekkel foglalkozik, ahol a beszélgető partnerek számára az válik nyilvánvalóvá, hogy egy adott témáról hiányoznak a közösnek tekintett előismereteik. Ezekből a szituációkból az a feltevés látszik megerősödni, mely szerint fel kell tételeznünk valamilyen információhalmazzal, ami

tartalmaz olyan elemeket mindkét fél memóriájában, melyek közel azonos értékekkel rendelkeznek a világról alkotott feltevéseik között.

A klasszikus (kód-szemléletű) közös előismeret fogalmának is tekintett „*mutual knowledge*” paradoxona empirikus érvek felsorakoztatásán túl azonban nem definiálható olyan könnyen. (vö. például Lewis: 1969 – *common knowledge*, vagy Schiffer: 1972 – *mutual knowledge* értelmezését)

Az elemzés megkönnyítése, és az empirikus érvek meggyőző ereje alapján azonban tekintsük alapvetőnek (a dolog természetéből eredően) azon ismeretek meglétének feltételezését, melyek várhatóan a társas interakció (osztenzív kommunikáció, információközlés) során a résztvevők mentális kontextusainak a metszetét alkotná. Ezen feltevés-halmazok metszetének tartalmát alkotó feltevésekről a feleknek is csak feltevéseik vannak, bizonyos tudásuk azonban nincsen. Mindazonáltal a kommunikáló felek arra törekszenek, hogy úgy igyekezzenek a kommunikációban részt venni, hogy az általuk közös előfeltevések halmazának feltételezett feltevés-halmaz adja az interpretációhoz szükséges (közös) műveletek elvégzésének bemeneti reprezentációit. Ez a törekvés azonban nem garantálja egyértelműen azt, hogy az egyes résztvevők számára (bármely interakciós szituációban) azonos információk állnának rendelkezésre kognitív műveleteik, interpretáló folyamataik létrehozásához. Adódik tehát a kérdés, hogy mégis mit tekintünk közös tudás, kölcsönös előismeret fogalmán.

A relevancia-elmélet szerint egy feltevés akkor nyilvánvaló egy individuum számára egy „t” időpontban, ha az egyén képes azt a feltevést az adott „t” időpontban igaznak, vagy valószínűleg igaznak elfogadni. Ha tehát azt feltételezzük, hogy az egyének rendelkeznek olyan hiedelmekkel, melyek mindannyiuk számára nyilvánvalóak, akkor azt feltételezzük, hogy rendelkeznek egy adott „t” időpontban olyan feltevésekkel, melyeket azonos módon tudnak igaznak, vagy valószínűleg igaznak felfogni. (Ezeknek a feltevéseknek a létéről is kommunikáció vagy információközlés segítségével tudnának meggyőződni, mindaddig a szó szoros értelmében is csak hiteik lehetnek létezésükről.)

2.8. A sikeres kommunikáció mentalista záloga

Szécsi Gábor (2003, 10) álláspontja szerint „a nyelvi jelentést megalapozó fogalmi reprezentációk alapvetően nyelvi kommunikációs helyzetekhez kötődnek.

Megszületésük az egyén nyelvi kommunikációs kompetenciájának függvénye.” A szerző továbbá úgy vélekedik, hogy a preverbális — azaz a nyelvtudástól függetlenül kialakuló — cselekvésközpontú reprezentációs képesség teszi lehetővé a nyelvelsajátítást követően azt, hogy a nyelvi cselekvésekről alkotott fogalmaink, azaz a természetes nyelvi kommunikációs helyzeteket megjelenítő fogalmi viszonyok, a nyelvi jelentés részére váljanak Ezen cselekvési helyzetek fogalmi reprezentációi teremtik meg a nyelvi kommunikáció lehetőségét. Azt a Wittgenstein-től származó gondolatot véve alapul, hogy: „A nyelvi elemek jelentése nem más, mint használati módjuk.” (Wittgenstein, 1992; 1995) Locke-i tradíció a nyelv legfőbb feladatának tartotta azt, hogy a közlési folyamatokban egymással asszociációs viszonyban lévő, nem nyelvi eredetű képzeteket, ideákat jutassanak egymás birtokába az emberek. „Az egyes szavak és szó szerkezetek ezeknek a nem nyelvi gyökerekből származó és táplálkozó mentális produktumoknak a jelei.” — szól Szécsi magyarázata Locke feltételezéseiről. (Természetesen ezen megállapítások háttérben mindig jelen van a Locke által meghatározott belső mentális világ feltételezése.) Amikor tehát szavakat, bármilyen nyelvi jeleket használunk a kommunikációnk során, igazából olyan fogalmi relációkat igyekszünk egyszerre kinyilvánítani, melyek önnön nyelvelsajátítási folyamataink révén kötődtek egyazon nyelvi struktúra hatókörébe az asszociációs fogalmi feldolgozás során, ahol a meghatározó relációk, a kommunikáció folyamatát kísérő mentális események és állapotok. A sikeres kommunikáció mentalista zálogára vonatkozóan több szerző elgondolásának összevető elemzésével tesz javaslatot Szécsi. Megközelítése szerint a gondolati folyamatok és a nyelvi reprezentáció egyedi szerveződéséből származó kapcsolatok sajátos módon alakítják az emberi kommunikációt, ahol a nyelvi jelentés alapja is egyéni mentális reprezentációk közti relációkon alapszik. Azon nyelvi reprezentációk és fogalmi kapcsolatok relevánssá válására, melyek a kommunikációban válnak aktívvá, a tudat intencionális mivoltából következtet a szerző.

A nyelvi jelentésről azt tételezi fel, hogy a nyelvhasználat valamennyi kontextusában meghatározzák azok az előzetes attitűdök, melyek a világról alkotott tudásunkat kísérik. A nyelvhasználatot meghatározó előzetes attitűdök Szécsi szerint két szinten jelennek meg: a beszédcselekvések végrehajtási szándékának szintjén, és a beszédaktusok végrehajtásakor kifejezett propozicionális attitűdök (vélekedések) szintjén. A searle-i tételt újragondolva jut el a szerző a jelentés fogalmának pszichológiai eredetű

magyarázatához, ahol a vélekedések lennének az egyes nyelvi fogalmak alapjául szolgáló elemek az elmében.

„Egy mentalista nyelvfilozófiai elméletnek a beszélő kommunikációs képességeinek alapjául szolgáló mechanizmust az idegrendszer egyik összetevőjeként, mint agyi mechanizmust kell megközelítenie.” — vélekedik Szécsi is. És a locke-i hagyományokat követve azt a nézetet fogadja el, hogy a nyelvi kommunikáció akkor tekinthető sikeresnek, ha a hallgató képes megérteni valamilyen, a beszélő szavai által kifejezett, de eredendően nem nyelvi természetű mentális tartalmat.

A sikeres kommunikációhoz szükség van tehát olyan mentális ismeretek tárolására is, melyek korábbi kommunikációs helyzetek értékelésére vonatkoztak, hogy az újabb kommunikációba már tapasztalatokkal vegyen részt az egyén. A pragmatikai képesség fejlődésének indirekt definícióját adja Fodor (*The Language of Thought* c. munkájában) amikor a kommunikáció folyamatát meghatározó konvenciókat olyan preskripcióknak tekinti, amelyek segítségével a kommunikáció résztvevői sikerrel következtetnek az üzenetek specifikus (szituációbeli) tartalmára.

A Chomsky-nál megjelenő nyelvhasználati képességre irányuló felvetést taglalva a szerző kiemeli Chomsky azon megállapításait, melyekben a nyelvtudással mint internalizált szabályrendszerrel már rendelkező személy igyekszik boldogulni egy adott szituációban, ahol ezen tudását kell tudnia alkalmazni oly módon, hogy mentális tartalmait megfelelően tükrözzék az adott formák. Az adott szituációban való adekvát használatról (mint még erre a pragmatikai kompetencia definitív bevezetésében még kitérek) tehát állítható, hogy az egyes nyelvi elemek kiválogatásában szerepet játszanak azon bonyolult asszociációs folyamataink, melyek révén fogalmakkal rendelkezünk a sikeres nyelvhasználatra vonatkozóan is. A fogalomalkotási dilemmákról részletesen szól Reboul és Moeschler (2000), valamint több magyar szerző is, köztük Lukács és Pléh is (Lukács – Pléh, 2004).

Szécsi a Fodor által javasolt sikerességi zálogot (*The Language of Thought* 103-109) tekinti a kommunikáció folyamatában, ahol a hallgató a beszélő azon szavaiból következtet az üzenet tartalmára, amelyeket a beszélő leginkább alkalmasnak tartott arra, hogy használatukkal a következtetés megfelelő útját sugallja a hallgató számára.

MÁSODIK FEJEZET

A NYELVHASZNÁLAT NEUROLÓGIAI ÉS NEUROPSZICHOLÓGIAI ALAPJAI

1. A nyelvhasználat neurológiai és neuropszichológiai alapjai

A sikeres kommunikációhoz, információfeldolgozáshoz és információközléshez számos szenzoros, motoros és kognitív képességnek kell jól összehangoltan működnie. Az alábbi táblázatból kiindulva tekintsük végig azokat a képességeket, melyek az emberi nyelvhasználat kommunikatív alkalmazásának szempontjából nélkülözhetetlenek.

PRAGMATIKAI KÉPESSÉG		
NYELVI RENDSZEREK	NEM NYELVI RENDSZEREK	
KOGNITÍV RENDSZEREK	SZENZOMOTOROS BEMENETI ÉS KIMENETI RENDSZEREK	
fonológia	következtetési okfejtés	auditoros
prozódia	szociális kogníció	vokális
morfológia	"theory of mind" szándéktulajdonítási képesség	taktilis
szintaxis	konceptuális tudás	kinezikus
lexikon	memória	.
	érzelmi funkciók	.
	egzekutív funkciók	.

1. táblázat (Perkins, 2000 alapján)

Mivel dolgozatom célja a pragmatikai képesség szerepének bemutatása az emberi nyelvhasználatban, ezért elemzem a táblázatban szereplő képességeket részletesen, mert amint a következő fejezetekben látni fogjuk, köztük a pragmatikai kompetencia teremt összehangolt interaktív kapcsolatot a nyelvhasználat, (vagy bármely jelhasználat) során. A pragmatikai kompetencia nyelvelméleti és neurolingvisztikai meghatározásával a következő fejezetben foglalkozom részletesen.

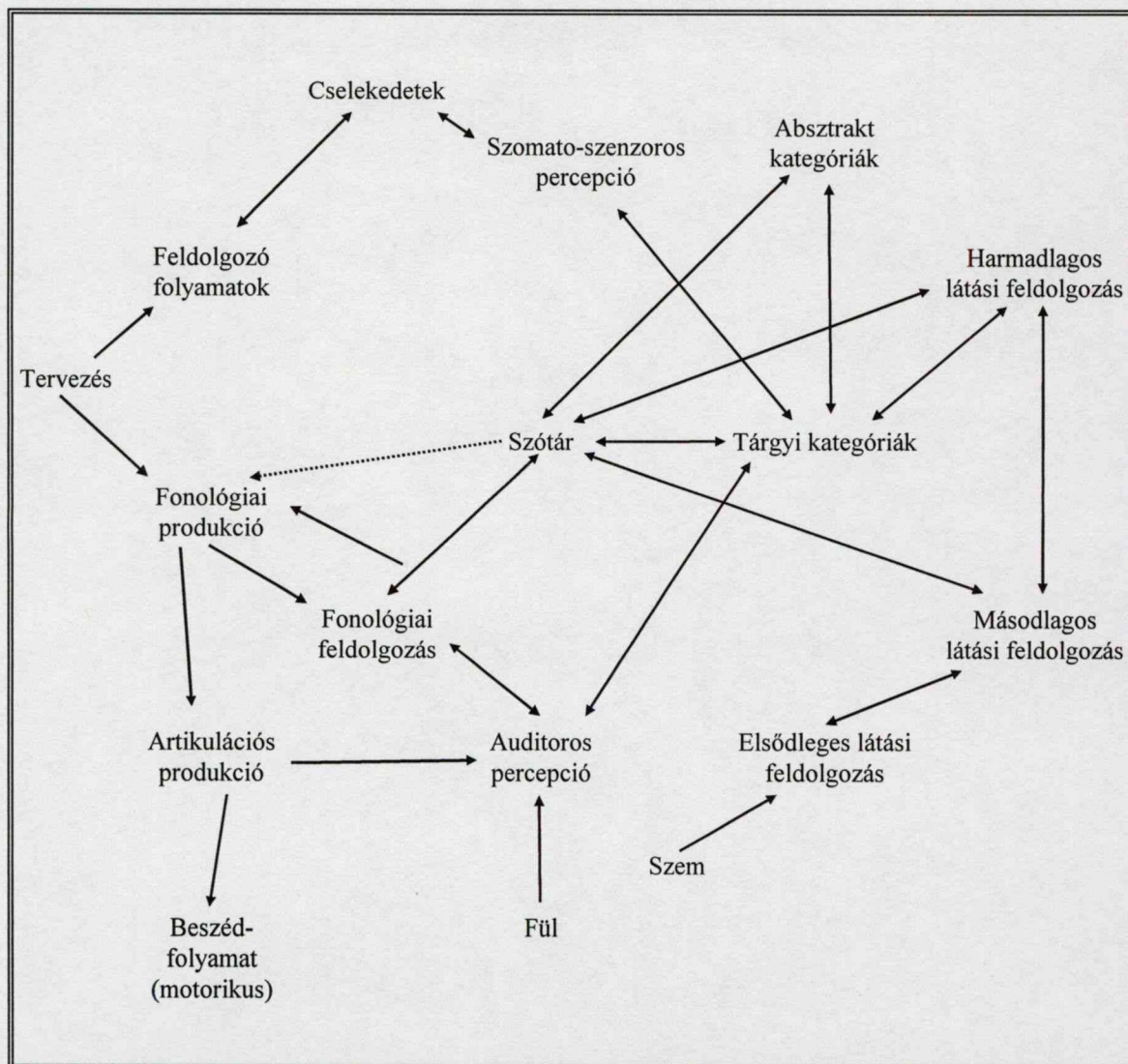
A neurolingvisztikai kutatásoknak az egészséges nyelvhasználatra vonatkozó megállapításainak a háttérben egy olyan kettős hipotézisrendszer áll, mely egyrészt lehetővé teszi, hogy a patológiás nyelvhasználat és az egészséges nyelvhasználat azonos szempontok alapján legyen összehasonlítható, másrészt feltételezi, hogy a nyelvi deficitok okainak feltárásával, és egyben nyelvelméleti megindoklásával, az egészséges nyelvi és nyelvhasználati képességekre vonatkozóan tehetünk indirekten kikövetkeztetett állításokat. Természetesen ennek a tudományelméleti módszernek a háttérben az az implicit feltételezés áll, hogy egyértelmű hozzárendeléssel adhatóak meg a nyelvi zavarok tükrében az egészséges nyelvhasználatához nélkülözhetetlen szempontok. Az a kérdés tehát, hogy az egyes nyelvi zavarok megléte mit árul el az elme nyelvi funkciójáról, és hogy ezek a funkcionális zavarok mennyiben azonosíthatóak az agy egyes területeinek a sérüléseivel, egyrészt több ezer éves eseteleírásokra tekintenek vissza (Whitaker, 1998), másrészt azonban az egészséges nyelvi rendszerre vonatkozó neurolingvisztikai leírások akkor fogadhatóak el a patológiás esetekből nyert tapasztalatok alapján, ha feltételezzük, hogy azonosítani lehetett a lokalizált agyi traumát valamelyik mentális funkcióval azok közül, melyek a nyelvhasználatot befolyásolják.

1.1. Szenzomotoros bemeneti és kimeneti rendszerek

Az emberi elme nem nyelvi rendszerei közül a nyelvhasználatnak mind a produktív, mind az interpretatív fázisában fontos szerep jut azoknak a szenzo-motoros képességeknek, melyek a megfelelő fizikai stimulus megalkotásában, illetve interpretálásában vesznek részt.

A produktív folyamatokhoz nélkülözhetetlen beszédmotorium egészséges volta, valamint az autokontrollt is megteremtő beszédészlelési képesség. Mint ahogy a fenti táblázatból is látható, az emberi nyelvhasználat akusztikus és vokális feltételei a szomato-szenzoros kimeneti és bemeneti rendszerek közé tartoznak.

Lamb (1998) úgy elemzi a nyelvi képességhez szükséges szomato-szenzoros képességek jelenlétét az emberi elme szintjén az agy működésében, hogy azok folyamatos neuronális összeköttetésben is vannak azokkal a magasabb idegi rendszerekkel, melyek a feldolgozási és az irányító funkciókat végzik. A következő ábrán a résztvevő feldolgozó és irányító rendszereknek, valamint néhány szomato-szenzoros bemeneti és kimeneti rendszernek az együttműködése lett sematikus szemléltetve. Természetesen a működés szintjén egy olyan dinamikus ábrázolási mód nyújtana pontosabb képet, melyről a funkcionális MRI, PET (pozitronemissziós tomográf), EEG (elektroenkefalográf) alkotta "agyterképek" összehasonlításával lehetne az agy és az elme működésére vonatkozó megállapításokat tenni. A későbbiekben ezekre is lesz példa. Ebben a sematikus ábrában azonban az figyelhető meg jól, hogy az idegi működésnek megfelelően nem külön funkcionáló jelinterpretáló rendszerekkel van dolgunk a szónak abban az értelmében, hogy a szinaptikus kapcsolatok révén akár több érzékterületre beérkező információ is juthat ugyanabba a fogalmi kategóriával megjelölt pozícióba. Ezért a jelfeldolgozás során az elme egészséges működése szempontjából is fontos tényező, hogy a fizikai stimulusok kibocsátásáért és érzékeléséért felelős érzékszervek, valamint a belőlük kiinduló ingerülettovábbító neuronok, és a központi idegrendszer megfelelő területei jól működjenek együtt. Ennek az együttműködésnek a sematikus váza látható az alábbi ábrán.

3. ábra

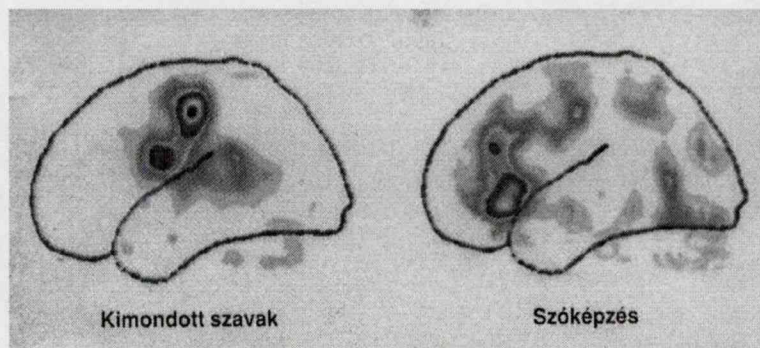
A beszéd motoros komponensét a bal oldali alsó vagy harmadik frontális tekervény hátsó része irányítja (Péter, 1991). Ez az arc- és beszédizmok motoros asszociációs területe, a Broca-terület közvetlen szomszédságában, részben lefedve azt. Attól függően, hogy a beszédmotorium irányító motoros kérgi területei sérültek-e, beszélhetünk például motoros afáziáról, de léteznek nem kérgi eredetű neurális beszédzavarok is (amik nem nyelvi zavarok), mint például az agytörzsi sérülésből származó dysarthria.

A beszédizmok, valamint az őket beidegző caudalis agyidegek bénulása is vezethet beszédzavarhoz, ám ezekben az esetekben nem áll fenn nyelvi zavar, vagyis a beteg grammatikai képessége ép, ezért — kihasználva ép pragmatikai képességét is — olyan

kompenzáló stratégiákhoz folyamodik, melyekkel lehetővé teszi kommunikációs partnerei számára, hogy az általa nyilvánvalóvá tenni kívánt információt interpretálják. Fontos már itt megjegyezni, hogy a beteg kompenzációs műveleteinek interpretálása maximális együttműködést feltételez a partner részéről.

A szenzo-motoros nem nyelvi rendszereknek a nyelvhasználat interpretatív fázisában betöltött szerepéről elsősorban szenzoros értelemben kell beszélnünk.

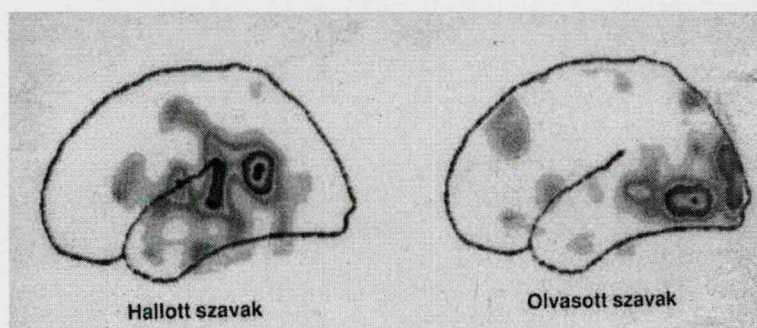
A beszéd-felfogás szenzoros komponense az elsődleges hallásközpont. Ez a felső vagy első temporális tekervény középső és hátsó harmada, mely a domináns féltekében a Wernicke-régióval áll közvetlen kortikális kapcsolatban. A hangingerek feldolgozása többszintű diszkriminációban történik. Az elsődleges hallókéreg nagyrészt ingerspecifikus. Az egyszerű hangok fizikai sajátosságai: a hangok frekvenciája, intenzitása, tér- és időbeli eloszlása, dinamikája és ritmusa percipiálódik itt. A magas hangok mediálisan, a mély hangok laterálisan dolgozódnak föl, majd a komplex hallási benyomások integrálódnak. Az auditoros asszociációs régióban történik a legmagasabb szintű hanginterpretáció: azaz a hangok felismerése, azonosítása, régi emlékekkel való egybevetése, egyben a beszéd és a zenei élmények feldolgozása. A hallási impulzusok magasabb szintű interakciójában féltekei aszimmetria érvényesül. A bal félteke domináns a verbális auditoros ingerek feldolgozásában, míg a jobb félteke a nem verbális auditoros ingerek feldolgozásáért felelős. Az idődiszkrimináció (a hangok szimultán voltának, illetve időbeli sorrendjüknek a megállapítása), ami a lingvisztikai kapacitás alapfeltétele, szintén a domináns félteke feladata a neurológiai megfigyelések alapján. Az asszociációs hallókéreg működési zavarának egyik fajtája a szenzoros afázia, ahol a halláspercepció ép, de a beszédhangok felismerése károsodott. Ennek szélsőséges megnyilvánulása a "tiszta szósüketség".

4. ábra. (Damasio et al. 1992. nov. *Tudomány* felhasználásával)

A jobb félteke olyan auditoros teljesítményekben tölt be lényeges szerepet, ahol a zeneiség, ritmus és dallam; a nyelvi jeleket illetően pedig a prozódia és a tónus feldolgozása történik. A zenei percepció és zenei memória nem zenészeknél szintén a jobb agyféltekéhez kötődik, a muzsikuskoknál azonban a kognitív feldolgozásnak a zenei elemekre vonatkozó nem esztétikai, hanem strukturális elemzése miatt a jelfeldolgozásért felelős bal félteke bír irányító szereppel. A beszéd prozódiai jegyeinek értékeléséről, illetve alkalmazásáról a kognitív rendszereken belül a nyelvi rendszerek közt szólunk részletesebben.

A fényinger által keltett ingerület a retina érzőidegsejtjeinek közvetítésével jut el a központi idegrendszerbe. (Az elsődleges látórendszer azonosítja a tárgyakat, a másodlagos látórendszer a szem és a fej mozgásából eredően változó összetett térí eseményeket dolgozza fel. A látás kérgi központja az occipitális lebeny. Az emberi kommunikációban, valamint az egyéb társas oszténzív viselkedési formákban igen fontos szerep jut a látott ingerek által közvetített információközlésnek. (például az egyes termékek címkéi; vagy a közlekedési táblák, de bármely gesztus vagy mimikai jel is csak ezen a módon érzékelhető).

5. ábra. (Damasio et al. 1992. nov. *Tudomány* felhasználásával)

Az emberi nyelvhasználat szempontjából nem elhanyagolható a vizuális képesség megfelelő volta, ha azokra a szenzoros agnóziákra gondolunk, melyek során a beteg nem tud felismerni különböző szimbólumokat, például betűket. A vizuális agnóziák közül szempontunkból az úgynevezett tárgymegnevezési agnózia, azaz az optikus afázia esete releváns probléma, amikor a beteg a látott tárgy megnevezésére képtelen, de azt rendeltetésszerűen tudja használni. Hallás útján felismeri, és tapintás útján meg is tudja nevezni. Még utalni fogok rá, hogy a tárgymegnevezési agnózia nem azonos az

amnesztikus afáziával, ahol a tárgymegnevezés semmilyen érzékszervi benyomás alapján sem sikerül. A tárgymegnevezési agnózia diszkonnexiós tünet abban az esetben, ha a jobb oldali agyfélteke vizuális impulzusai nem jutnak át a domináns, bal oldali beszédterülethez. Ha az azonos oldali optikus feldolgozás eredményeként kialakuló fogalmat nem képes a beteg megnevezni, akkor azoknak a szinaptikus kapcsolatoknak a hiányos működésére gondolhatunk, melyek a fogalmi struktúrát a nyelvi formával kapcsolják össze.

Az alexia az írásjelek felismerésére vonatkozó agnózia. Típusai: 1. alexia agráfia nélkül (tisztá szóvaktság: a beteg jól ír, de olvasni nem képes, mert a jobb oldali látókéregből nem jut el a bal oldali beszédközpontba a látott információ, és a beteg ezért a látott betűket, szavakat nem képes verbalizálni a vizuoverbális diszkonnexió miatt), 2. alexia agráfiával (a gyrus angularis sérüléséből adódóan), 3. hemialexia (olvasásgyengeség), 4. afáziás alexia (a Wernicke-afázia kísérőtüneteként), 5. pseudoalexia (a beteg az írott szavakat érti, de hangosan elolvasni képtelen; gyakran a Broca- vagy a vezetékes afázia kísérőtünete) (Péter, 1991; Csépe 2003).

A szaglott ingerek feldolgozásának a szerepe elhanyagolható funkcióval bír az emberi nyelvhasználatot illetően, de jelentős szerepe lehet azokban a helyzetekben, ahol mint kontextuális információ jelenik meg a szaginger. Egyszerre befolyásolhatja a jelalkalmazás minőségét is, valamint hatással lehet az értelmezésre mint a fizikai kontextus része. A szagingerek feldolgozásával kapcsolatosan a tudatosodási küszöb problematikájára érdemes figyelni a pragmatikai vizsgálatok kapcsán, különös tekintettel a manipulatív technikák alkalmazására az interperszonális kapcsolatokban.

A tapintásnak és a vele gyakran szorosan együtt járó kinezikus jelalkalmazásnak az emberi jelhasználatban betöltött szerepéről több szempontból is érdemes szólnunk: Nemcsak korlátozott verbális kód alkalmazásakor alkalmazódnak ezek a jelek, hanem az úgynevezett nem verbális kommunikáció alapvető megnyilvánulásaiént. A kommunikációban előforduló fizikai stimulusok rendszerezésekor térek ki részletesebb elemzésükre.

1.2. Nyelvi rendszerek

A különböző nyelvi funkciók bal féltekei megosztottságáról alkotott elképzeléseink azoknak a sérüléseknek a következményeként létrejött nyelvi diszfunkciós esetekből származnak, ahol az agy vérellátásában beálló zavar vezetett nem megfelelő agyi működéshez, és így nyelvi zavarhoz. Az általában „*stroke*” terminussal meghatározott tünetegyüttesnek, ami a nyelvi zavarok kialakulásának neurológiai hátterében meghúzódik, alapvetően két típusát különíthetjük el neurológiai szempontból:

(a) ha valamilyen idegen test vagy légbuborék vagy vérrög miatt az agy valamely részén elzáródik a megfelelő területet ellátó ér, és így infarktus alakul ki az adott területen. Ez az úgynevezett occluzív stroke, ami egészen a zárlat megszüntetéséig fennállhat.

(b) a vérzéses eredetű stroke lefolyásában az egyes agyszövetek túlzott vérellátása okoz betegséget, ahol a magas vérnyomásnak vagy agyérfal-repedésnek a következményeként vértöbblet kerül az adott agyszövetre (includív stroke), és így jön létre funkciózavar. Ez az állapot a vérömleny felszívódásán túl is okozhat funkciózavarokat. A szervezet önregenerálása közel három hónapot vesz igénybe, azt követően azonban csak a célzott terápiák segítik a gyógyulást. E két időszak közt tesznek a terapeuták különbséget az úgynevezett spontán javulási szakasz és a terápiás szakasz elkülönítésével.

A rövid idejű ischemiás attack is okoz releváns funkciózavart, azonban lefolyása olyan rövid, és kiterjedése is olyan kicsi, hogy műszeresen nem igazolható, de a funkcionális deficitiek mutatják létezését (Lamb, 1999).

A megfelelő kórtörténet ismeretének a nyelvi diagnózis felállításában is döntő jelentősége van. Egyrészt az agyi történéstől eltelt idő, valamint a korai diagnózistól számított spontán javulási tendencia megállapítása miatt; másrészt a nem nyelvi okok kizárása miatt (például demencia esetén).

A nyelvi/nyelvhasználati diagnózis a neurológiai kórkép megállapításában is fontos szerepet tölt be, főként olyan egészségügyi ellátásban, ahol nem áll rendelkezésre azonnali műszeres vizsgálat a trauma feltérképezésére (Mumenthaler, 1989).

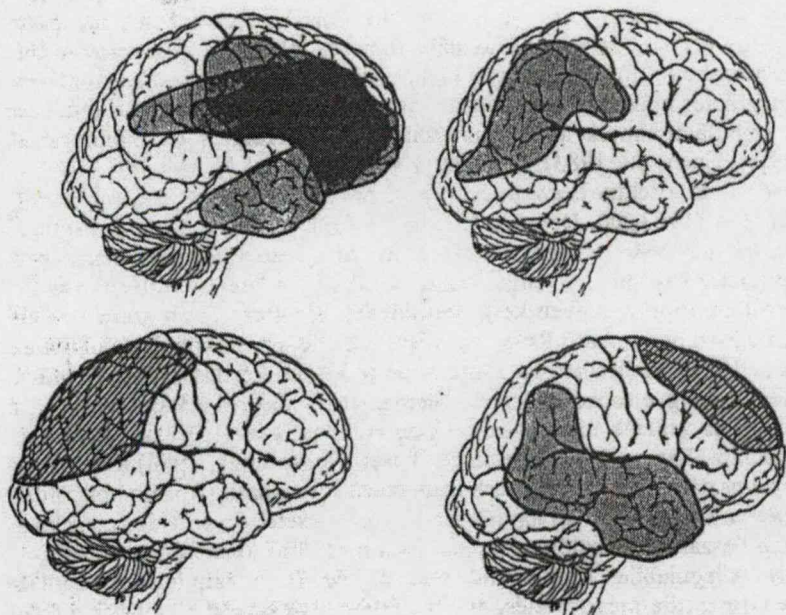
A nyelvi/nyelvhasználati zavarok (communication disorders) az egyén és a külvilág közti kölcsönös kommunikáció sikertelenségét eredményezik azokban az esetekben, amikor az egyén organikus sérülései okozzák ezt az állapotot.

Most tekintsük végig részletesen a nyelvi, azaz grammatikai képesség egészséges működéséhez szükséges egyes részfunkciókat az egyes nyelvi szinteknek megfelelően. Miként Lamb (1998) is felhívja a figyelmet a nyelvi rendszer hierarchikus szerveződésére, tekintettel kell lennünk azokra a részben neuroanatómiai, részben pedig nyelvelméleti vonatkozásokra, melyek a nyelvi rendszer hierarchikus szerveződése mellett tartalmazznak érveket. (pl. Chomsky, 1978, Fromkin, 1988) Így például arra az elvre, mely szerint a fonológiai és fonetikai feldolgozás a produkció szintjén előfeltétele az adott mondat megstrukturálásához szükséges lexikai formák adekvát aktiválásának. Vagyis: ha egy ember nem képes a fonológiai reprezentáció realizálására a hangoztatás szintjén, akkor a lexikai elemek vokalizálása deficiteket fog mutatni még akkor is, ha a fogalmi kategóriák és a hozzájuk tartozó releváns nyelvi forma azonosítása és előhívása az elme szintjén meg is történt. (Ilyen esetben lehet teszt az írás: a páciens képes lerajzolni az adott dolgot, tárgyat, eseményt, de leírni pont azért nem tudja, mert a fonémaazonosítás előfeltétele nem tud teljesülni. Természetesen ezt a tesztet is nyelvspecifikusan kell kezelni.) Lamb (345-358) véleménye alapján a nyelvelsajátítás során az egyes nyelvi elemek elsajátítása is ezt a hierarchiát követi. Az elsajátítás folyamatában az egyes funkciók specializálódását a kérgi plaszticitás teszi lehetővé. Chomsky (1965) innátista elképzelésének megjelenése óta került előtérbe az a vizsgálódási eljárás a neurolingvisztikában, mely felteszi, hogy olyan biológiailag meghatározott feltételekkel rendelkezik az emberi agy, mely eleve lehetővé teszi, sőt determinálja, hogy a nyelvelsajátítás során hol rögzüljenek az elsajátított elemek, illetve, hogy milyen strukturális azonosítás tegye lehetővé az egyes elemek szétválogatását és felismerését (Fromkin, 1991). Az 1860-as éveknél korábban a neurológusok számára nem volt ennyire fontos a fázias zavarok nyelvi szintekre való leképezése, sokszor csak súlyossági skálával diagnosztizáltak. Az afáziakutatással alaposabban majd a harmadik fejezetben foglalkozunk.

Az ép nyelvi rendszerre nézve tehát az alábbi megállapítások tehetők (Lamb, 1998):

A fonológiai feldolgozás produktív és perceptív működésének a helye részben az elsődleges hallókéreggel határos gyrus temporalis superior területeken lokalizálható, részben pedig beleér a Wernicke-régióba a bal agyféltekében. A hallott ingerek dichotikus feldolgozása miatt a jobb félteke is részt vesz a percipiált ingerek továbbításában a nyelvi központ felé. Séra (1998) dolgozatából az is kiderül, hogy a

fonetikai feldolgozás úgynevezett szuprasegmentális elemeinek az azonosítása, és jelértékük, vagy jelzésértékük feldolgozása a jobb féltekéhez köthető.

6. ábra.

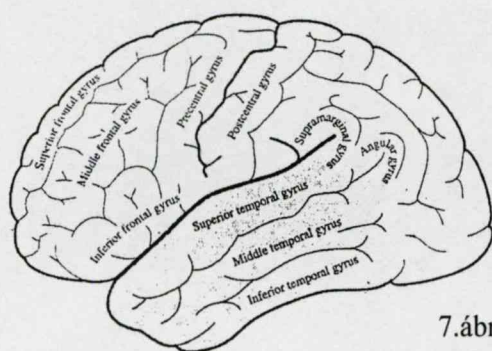
Felvetődik tehát, hogy a prozodikus információk melyik információ-feldolgozó szakaszban dolgozódnak föl.

Mivel egyazon megnyilvánulásban (egyazon stimulus fizikai összetevőiként) hozzuk létre a nyelvi jel akusztikus elemeinek megformálását, és az érzelmi attitűdre vonatkozó információk megformálását is, mindkét félteke részt vesz az elhangzó akusztikus forma feldolgozásában. A bal félteke elsősorban a nyelvi jelek akusztikus és nyelvi feldolgozását végzi, míg a jobb félteke azoknak a szuprasegmentális elemeknek az értelmezését és produkcióját hozza létre, melyek az adott akusztikus ingerben a nem nyelvileg kódolt jelentéseket hordozták a hallókéreg szempontjából elemezhető módon. (Például a boldogság megnyilvánulása: magasabb alapfrekvencia; a szomorúság megnyilvánulása: alacsonyabb alapfrekvencia; normál kontroll-személyekben változékonyabb az emocionális alapfrekvencia.)

Az információ emocionális tartalmára vonatkozó prozodikus jellemzőket tehát: mint a beszéddallamot, a ritmust, a tempót, a szüneteket, a hangsúlyokat és az intonációt a jobb

félteke dolgozza föl elsődlegesen, majd a féltekei összehangolásnak köszönhetően, meg tud történni a természetes nyelvi jelek összevető azonosítása a szupraszegmentális jelekkel. A negyedik fejezetben bővebben foglalkozunk majd a jobb félteke működéséhez köthető funkciókkal, és azok szerveződésével.

A bal félteke Wernicke-területétől a parietális lebeny hátsó területein elhelyezkedő gyrus angularis által behatárolt területen található a konkrét fogalmak nyelvi megformálásáért felelős lexikai terület. A klasszikus, Hebbtől származó (1949, 1975) elméleti modellből kiindulva végzett névszóalkalmazási kísérletek arra mutatnak, hogy a névszónak megfelelő mentális reprezentációk nyelvi formára való fordítása, illetve ezen nyelvi elemek tárolása függ a nyelvi elem által jelentett világbeli dolog percipiálásában részt vevő érzékelő központ helyétől. A látás útján szerzett információk nyelvi megnevezése tehát az occipitális lebennyel határos területekhez kapcsolódik, a hallott ingerek feldolgozásával kapott fogalmak nyelvi azonosítása a hallóközpont közelében történik, míg a tapintásból és mozgásból származó ingerek nyelvi azonosítása a parieto-temporális területek motoros kérgi részéhez közel történik. (l. még Pléh, 2000; Pulvermüller, 1999)

7.ábra

A Broca-terület szomszédságában az úgynevezett grammatikai értelemben vett funkcionális egységek nyelvi reprezentációinak megfelelő elemek aktiválása történik, összhangban a Sylvius-hasadék előtti parieto-temporális részek grammatikai

produkciónak és interpretációnak az aktivitásával. Az artikulációs folyamatok mozgásos kivitelezését irányító feladatok a precentrális gyrushoz kapcsolódnak.

A grammatika egyes szintjei (fonetika/fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika) tehát részben külön lokalizálhatóan, egyben pedig kölcsönös együttműködésben reprezentálódnak az agy egyes területeinek megfeleltethető mentális szinteken. A kölcsönös együttműködést teszi lehetővé a neuronális kapcsolatok szintjén a kérgi szinapszisokon túl a kéreg alatti állományba is beérő úgynevezett transzkortikális konnexió. Abban az esetben, amikor a transzkortikális idegpályákat éri sérülés, megszakadhat az érintett területek közti funkcionális kapcsolat, és így a működés

szintjén, azaz a mentális szinteken is tapasztalhatóvá válik a funkciózavar: a nyelvi feladatokért felelős területen belül transzkortikális afázia típus (szenzoros vagy motoros) jöhet létre (Mumenthaler, 1989).

1.3. Nem nyelvi kognitív rendszerek

A perkinsi terminológiában nem nyelvi kognitív rendszerek kategóriájába kerülő képességek részletes elemzése túlmutat dolgozatom célkitűzésein, ezért a nyelvhasználatban betöltött szerepüket csak vázlatos formában jelenítem meg az alábbi táblázat segítségével, kiegészítve az egyéb pszichés funkciók kategóriájával a fejezet bevezető táblázatát.

Nem nyelvi, kognitív rendszerek	Az egyes rendszerek hiányából fakadó nyelvi/nyelvhasználati zavar
memória	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Alzheimer kóros nyelvi eltérés ▪ demens beszédzavarok
egzekutív funkciók	<ul style="list-style-type: none"> ▪ kauzális viszonyok hiányos értelmezése ▪ hibás sorrendezés az okfejtésben
érzelmelek	<ul style="list-style-type: none"> ▪ atonális beszéd ▪ emocionális tartalmak neglectje
szociális képesség	<ul style="list-style-type: none"> ▪ hibák a szociális kontextus értelmezésében
„theory of mind” (szándéktulajdonítási képesség)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ autizmus és Asperger szindróma esetén jelentkező nyelvhasználat
konceptuális tudás	<ul style="list-style-type: none"> ▪ értelmi fogyatékosokra jellemző nyelvhasználat
figyelem	<ul style="list-style-type: none"> ▪ koncentráció hiányából eredő nyelvi zavarok
egyéb pszichés képességek	<ul style="list-style-type: none"> ▪ jellegzetes pszichés eredetű nyelvi zavarok (pl. skizofrénia)

2. táblázat

2. A pragmatikai kompetencia

2.1. Nyelvelméleti érvek a pragmatikai kompetencia feltételezhetősége mellett

Mint korábban már megállapítottuk, Chomsky (1965) felfogásának megjelenése óta került előtérbe az a vizsgálódási eljárás a neurolingvisztikában, mely felteszi, hogy olyan biológiailag meghatározott feltételekkel rendelkezik az emberi agy, mely eleve lehetővé teszi, sőt determinálja, hogy a nyelvelsajátítás során hol rögzüljenek az elsajátított elemek, illetve, hogy milyen strukturális azonosítás tegye lehetővé az egyes elemek szétválogatását és felismerését. Ezt a felfogást erősíti meg Chomsky (2004) biológiai nyelvészet terminusának bevezetése is. Chomsky (1978) a „Language and Unconscious Knowledge” című munkájában tesz először különbséget grammatikai és pragmatikai kompetencia között, ahol is a forma és a jelentés ismeretének képességét állítja szembe a megfelelő használat módjának felismerésére vonatkozó tudással. Pontosan fogalmazva azt mondja, hogy a nyelv használatának, az adott szituáció által megkövetelt, valamint a nyelvhasználók szándékainak és elvárásainak megfelelő nyelvi forma kiválasztásának képessége a pragmatikai kompetencia.

Később a „Rules and Representations” című írásában is hasonlóan vélekedik. Kasher (1991) elemzése szerint így besorolja a pragmatikát a generatív nyelvészet ágai közé, hiszen a Chomsky által három pontban megfogalmazott nyelvészeti alapkérdések kutatása közül a harmadikat bízta a pragmatikára. Chomsky (1968; 1988) kérdésfeltevései az alábbiak:

1. Mi építi fel a nyelvtudást? (‘What constitutes knowledge of language?’)
2. Miként sajátítjuk el a nyelvtudást? (‘How is knowledge of language acquired?’)
3. Miként alkalmazzuk a nyelvtudást? (‘How is knowledge of language put to use?’)

A grammatikai kompetencia tehát a nyelvi formának és az ő jelentésének az ismeretét jelenti, illetve azok elsajátítási képességét, a pragmatikai kompetencia ezzel szemben a kommunikációban használt jel megfelelő használatának képességét jelenti. Kasher (1991) ezt a Chomsky által újrafogalmazott karteziánus problémát járja körül, amikor

úgy vélekedik, hogy a generatív nyelvelmélet szerint a mondatok jóformáltságának megítéléséhez, és a jóformált mondatok létrehozásához szükséges grammatikai tudáson túl egy adott kontextusban az ideális beszélőnek rendelkeznie kell azzal a képességgel is, hogy az adott szituációban megfelelő nyelvi formát alkalmazza. Vagyis a „what we say and why we say it” descartes-i kérdésre a pragmatikai képesség működésének feltérképezésével tudnánk pontosabb képet adni, de mint a harmadik részben látni fogjuk, ez a megközelítés felvet néhány tudományelméleti dilemmát is.

Azt azonban mindenképp megállapíthatjuk, hogy a nyelvi forma megfelelő használatához és interpretálásához számos nem nyelvi tényező figyelembe vételére is szükség van, ezért amikor Chomsky (2000) újragondolja a már 1988-ban is feltett kérdést: „Miként valósul meg az emberi nyelvhasználatban a kreatív nyelvhasználat?”, akkor így ír: „A sikeres kommunikáció feltétele az a formahasználat, mely a megfelelő 'public' fizikai jel használatának megvalósulását jelenti.” Valamint ő maga hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyelvi rendszeren kívüli tényezők összjátékával valósulhat csak meg a megfelelő formahasználat. Úgy vélekedik, hogy a megnyilatkozások megvalósulásának szituációja és konkrét létrejötte között létezniük kell olyan összehangoló funkcióknak, melyek a motoros, perceptuális rendszerek, a konceptuális rendszerek és más alrendszerek működése közt teremtenek összhangot. Természetesen ezen rendszerek együttműködése a nyelvi rendszerrel nyelvfüggetlen.- vélekedik Chomsky. (Ez a fajta nyelvfüggetlenség abban az értelemben értendő, ahogyan ő a belső nyelvről beszél.)

Ő azonban nem szentel figyelmet a részletesebb elemzésnek, számára a grammatikai kompetencia kutatása jelenti a preferáltabb kutatási témát.

Kasher gondolatmenetében a legfőbb dilemmát az a feltevés jelenti, mely a Chomsky-tól származó elméleti distinkciókból következően veti fel a nyelvhasználati képesség hatókörére vonatkozó határokat. Chomsky munkáiból (melyeket a szerző szisztematikusan összevet a grammatikai kompetencia és pragmatikai kompetencia definiálására vonatkozóan) Kasher azt a következtetést vonja le, hogy a generatív nyelvészet vizsgálódási körébe utalt pragmatika úgy kell, hogy a nyelvhasználattal foglalkozzon, hogy magyarázó erővel bírhatson az alábbi kérdések megválaszolásában.

- a) Miként lehetséges, hogy a nyelvhasználat kreatív aspektusának megfelelően bármely beszélő tud olyan új mondatot/ megnyilatkozást létrehozni, amit mégis mindenki megért?
- b) Miként működik az a pragmatikai rendszer, mely az ideális beszélőt képessé teszi arra, hogy bármely kontextusban képes legyen megfelelő nyelvi formát alkotni?
- c) Hogyan képes a beszélő mindezen új kontextusokban oly módon létrehozni beszédtevékenységét, hogy sem a grammatikai, sem a pragmatikai szabályokat/ elveket ne sértse?

Válaszában Kasher is kiemeli azon neurolingvisztikai kutatások adatait, melyek a jobb félteke sérült egyének nyelvhasználati deficiteiről adnak számot: nevezetesen a metaforikus elemek feldolgozására vonatkozó deficitekről tesz említést, az ironikus és humoros elemek nem megfelelő értelmezéséről, a történetek tanulságát kiemelő képesség hiányáról, valamint az indirekt beszédaktusok interpretálásának nehézségeiről. Álláspontja szerint tehát azokról a bizonyító erejű nyelvhasználati formákról, melyek alapján megerősítést nyer az az általa megfogalmazott feltevés, miszerint a pragmatikai kompetencia egy nem input moduláris rendszer. A nyelv kreatív használatára vonatkozóan pedig arra a megállapításra jut, hogy azok az általános racionalitási elvek vezérlik, melyek az emberi elme általános intencionális rendszereinek részeként képzelhetők el.

A produkció oldalát tekintve a pragmatikai kompetencia szerepe a sikeres diskurzusok létrehozásában abban áll, hogy a kommunikátor olyan fizikai stimulust tudjon létrehozni, mely a legmegfelelőbb módon közvetíti a kommunikátor által nyilvánvalóvá tenni kívánt információt. Ez a művelet tehát csak akkor lehet igazán megfelelő, ha a kommunikátor olyan fizikai stimulust választ, amelyik képes a legmegfelelőbb módon közvetíteni a szándékolt információt. (vö. Fodor, 1975; Grice, 1968; Sperber – Wilson, 1995)

2.2. A pragmatikai kompetencia mint neurolingvisztikai realitás

A neurolingvisztikai kutatásoknak az egészséges nyelvhasználatra vonatkozó megállapításainak a háttérben egy olyan kettős hipotézisrendszer áll, mely egyrészt lehetővé teszi, hogy a patológiás nyelvhasználat és az egészséges nyelvhasználat azonos szempontok alapján legyen összehasonlítható, másrészt feltételezi, hogy a nyelvi deficitok okainak feltárásával, és egyben nyelvelméleti megindoklásával, az egészséges nyelvi és nyelvhasználati képességekre vonatkozóan tehetünk indirekten kikövetkeztetett állításokat. Természetesen ennek a tudományelméleti módszernek a háttérben az az implicit feltételezés áll, hogy egyértelmű hozzárendeléssel adhatóak meg a nyelvi zavarok tükrében az egészséges nyelvhasználathoz nélkülözhetetlen szempontok. Az a kérdés tehát, hogy az egyes nyelvi zavarok megléte mit árul el az elme nyelvi funkcióiról, és hogy ezek a funkcionális zavarok mennyiben azonosíthatóak az agy egyes területeinek a sérüléseivel, egyrészt több ezer éves eseteleírásokra tekintenek vissza (Whitaker, 1998), másrészt azonban az egészséges nyelvi rendszerre vonatkozó neurolingvisztikai leírások akkor fogadhatóak el a patológiás esetekből nyert tapasztalatok alapján, ha feltételezzük, hogy azonosítani lehetett a lokalizált agyi traumát valamelyik mentális funkcióval azok közül, melyek a nyelvhasználatot befolyásolják.

A különböző nyelvi funkciók bal féltekei megosztottságáról alkotott elképzeléseink azoknak a sérüléseknek a következményeként létrejött nyelvi diszfunkciós esetekből származnak, ahol az agy vérellátásában beálló zavar vezetett nem megfelelő agyi működéshez, és így nyelvi zavarhoz. Az általában „*stroke*” terminussal meghatározott tünetegyüttesnek, ami a nyelvi zavarok kialakulásának neurológiai háttérben is meghúzódik, alapvetően két típusát különíthetjük el neurológiai szempontból:

(a) ha valamilyen idegen test vagy légbuborék vagy vérrög miatt az agy valamely részén elzáródik a megfelelő területet ellátó ér, és így infarktus alakul ki az adott területen. Ez az úgynevezett occluzív stroke, ami egészen a zárlat megszüntetéséig fennállhat.

(b) a vérzéses eredetű stroke lefolyásában az egyes agyszövetek túlzott vérellátása okoz betegséget, ahol a magas vérnyomásnak vagy agyérfal-repedésnek a

következményeként vértöbblet kerül az adott agyszövetre (includív stroke), és így jön létre funkciózavar. Ez az állapot a vérömleny felszívódásán túl is okozhat funkciózavarokat. A szervezet önregenerálása közel három hónapot vesz igénybe, azt követően azonban csak a célzott terápiák segítik a gyógyulást. (E két időszak közt tesznek a terapeuták különbséget az úgynevezett spontán javulási szakasz és a terápiás szakasz elkülönítésével.)

A rövid idejű ischemiás attack is okoz releváns funkciózavart, azonban lefolyása olyan rövid, és kiterjedése is olyan kicsi, hogy műszeresen nem igazolható, de a funkcionális deficitek mutatják létezését. (Lamb, 1999).

A megfelelő kórtörténet ismeretének a nyelvi diagnózis felállításában is döntő jelentősége van. Egyrészt az agyi történéstől eltelt idő, valamint a korai diagnózistól számított spontán javulási tendencia megállapítása miatt; másrészt a nem nyelvi okok kizárása miatt (például demencia esetén). A nyelvi/nyelvhasználati diagnózis a neurológiai kórkép megállapításában is fontos szerepet tölt be, főként olyan egészségügyi ellátásban, ahol nem áll rendelkezésre azonnali műszeres vizsgálat a trauma feltérképezésére. (Mumenthaler, 1989)

A nyelvi/nyelvhasználati zavarok (*communication disorders*) az egyén és a külvilág közti kölcsönös kommunikáció sikertelenségét eredményezhetik azokban az esetekben, amikor az egyén organikus sérülései okozzák ezt az állapotot.

A produktív folyamatokhoz nélkülözhetetlen beszédmotorium egészséges volta, valamint az autokontrollt is megteremtő beszédészlelési képesség. Az emberi nyelvhasználat akusztikus és vokális feltételei a szomato-szenzoros kimeneti és bemeneti rendszerek közé tartoznak.

Lamb (1998) úgy elemzi a nyelvi képességhez szükséges szomato-szenzoros képességek jelenlétét az emberi elme szintjén az agy működésében, hogy azok folyamatos neuronális összeköttetésben is vannak azokkal a magasabb idegi rendszerekkel, melyek a feldolgozási és az irányító funkciókat végzik. A résztvevő feldolgozó és irányító rendszereknek, valamint néhány szomato-szenzoros bemeneti és kimeneti rendszernek az együttműködését olyan dinamikus ábrázolási móddal szokás meghatározni, mint a funkcionális MRI, PET (pozitronemissziós tomográf), EEG (elektroencefalográf) alkotta „agyterképek”. Ezek összehasonlításával lehet az agy és az elme működésére vonatkozó megállapításokat tenni. Ilyen vizsgálatok során az figyelhető meg jól, hogy az

idegi működésnek megfelelően nem külön funkcionáló jelinterpretáló rendszerekkel van dolgunk a szónak abban az értelmében, hogy a szinaptikus kapcsolatok révén akár több érzékterületre beérkező információ is juthat ugyanabba a fogalmi kategóriával megjelölt pozícióba. Ezért a jelfeldolgozás során az elme egészséges működése szempontjából is fontos tényező, hogy a fizikai stimulusok kibocsátásáért és érzékeléséért felelős érzékszervek, valamint a belőlük kiinduló ingerülettovábbító neuronok, és a központi idegrendszer megfelelő területei jól működjenek együtt.

Az emberi elme nem nyelvi rendszerei közül a nyelvhasználatnak mind a produktív, mind az interpretatív fázisában fontos szerep jut azoknak a szenzo-motoros képességeknek, melyek a megfelelő fizikai stimulus megalkotásában, illetve interpretálásában vesznek részt. A sikeres kommunikációhoz, információfeldolgozáshoz és információközléshez számos szenzoros, motoros és kognitív képességnek kell jól összehangoltan működnie.

A pragmatikai kompetencia létezésének neurolingvisztikai érveivel azokban a munkákban találkozhatunk, ahol a szerzők olyan agysérültek nyelvhasználati produkcióját vizsgálták, ahol az agysérülés nem okozott nyelvi deficiteket: azaz sem fonológiai-fonetikai, sem grammatikai, sem szemantikai deficitek nem voltak tapasztalhatóak, viszont az indirekt beszédaktusok felismerésében, a metaforák értelmezésében, és egyéb nyelvhasználati funkciók felismerésében és produkálásában mutatkoztak szisztematikus diszfunkciók (Gardner et al., 1999; Foldi, 1987; Paradis, 1998).

Bloom és Obler (1998) kísérletei azt mutatták ki, hogy az agy különböző féltekéi nem azonos funkcióval vesznek részt a diskurzus létrehozásában. Ha csak bal féltekei sérülés következik be, akkor a beteg afáziás nyelvhasználatában olyan kompenzációs stratégiák figyelhetők meg (l. korábban Penn, 1984), melyek az ép pragmatikai képességre alapozva igyekeznek a nyelvi deficiteket más jelek és jelzések használatával kompenzálni. Hasonló kompenzációs elemeket vizsgálnak Larkins és munkatársai is (Larkins – Worrall – Hickson, 2000).

Ulatowska több munkájában is (melyeket Paradis ismertet részletesen Paradis, 1998) foglalkozik azzal a jelenséggel, hogy a jobb féltekéjüket ért sérülés után a páciensek diskurzusaiban kevesebb információ jut kifejezésre az egészséges kontrollcsoportéhoz viszonyítva, valamint több az előforduló irreleváns jegy is a diskurzusaikban.

Séra (1998) dolgozatából az is kiderül, hogy a fonetikai feldolgozás úgynevezett szupraszegmentális elemeinek az azonosítása, és jelértékük, vagy jelzésértékük feldolgozása a jobb féltekéhez köthető. Az információ emocionális tartalmára vonatkozó prozodikus jellemzőket tehát (mint a beszéddallam, a ritmus, a tempó, a szünetek, a hangsúlyok és az intonáció) a jobb félteke dolgozza föl elsődlegesen, majd a féltekei összehangolásnak köszönhetően, meg tud történni a természetes nyelvi jelek összevető azonosítása a szupraszegmentális jelekkel.

Tallberg (2001) a deiktikus elemek nem megfelelő használatát mutatta ki jobb féltekei stroke után. Paradis (1998) több szerző munkáit összegezve megállapítja: a pragmatikai kompetencia hiányos működése folytán a jobb félteke sérült egyének elbeszéléseiben nagy számmal fordulnak elő konstruálatlan információlisták (ahol a szereplők és az események közti viszonyok megemlézése elmarad a narratív szövegekből), hiányzik a témakiemelés képessége, a tanulság levonásának képessége, nincsenek megmaradéktalanul a diskurzusjelölők a betegek megnyilatkozásaiban, és nem szerepelnek egyértelmű turn-váltásra utaló jegyek. A betegek a kontextuális információkat sem veszik kellőképpen figyelembe. Saját vizsgálataim is igazolják a kontextuális információk figyelembe vételének hiányát, valamint a diskurzus során létrejövő új ismeretek premisszaként való alkalmazásának hiányát (Ivaskó, 2000).

A jobb féltekei sérülések okozta kommunikációs zavarok esetében tehát nem a nyelvi forma létrehozatalában tapasztalható hiányosság, hanem a diskurzus megszervezésében, funkciójának a felismerésében mutatkoznak hiányosságok. A betegeknek problémát okoz a diskurzus összerendezése (pl. szétdarabolt részletek alapján való rekonstrukció esetén), a koherencia megtalálása. Jellegzetes deficitiek tapasztalhatóak például a megnyilatkozások nem szó szerinti értelmezésének megtalálásakor, vagy éppen a nyelvi humor megértésében, és alkalmatlanság tapasztalható a létrehozatalában is. Paradis azt is kiemeli, hogy az emotív tartalmú kifejezések, illetve a hasonló tartalmú következtetések premisszáikhoz való hozzáférés is korlátozottnak tűnik. Az indirekt beszédaktusok nem szó szerinti jelentésének interpretálása is komoly problémákat okozhat jobb féltekei sérülés okozta kommunikációs zavarokkal küzdő egyének esetében.

A klinikai kísérletek tehát igazolni látszanak azt az eddig csak a nyelvelméleten belül létező megkülönböztetést, mely a grammatikai kompetencia és a pragmatikai kompetencia létrehozott. Vegyük azonban észre, hogy a jobb féltekei sérüléshez köthető deficitek nem alkotnak koherens rendszert, hanem a sikeres nyelvhasználathoz szükséges feltételek közül mutatnak olyan hiányosságokat, melyek ép nyelvi rendszer működése mellett lépnek fel. Tehát indokoltnak tűnik az a felvetés, melyet Paradis (1998) javasol a *Journal of Neurolinguistics* (1998/11.) lapjain javasol: jelentse egy új név a pragmatikai kompetencia sérüléséből adódó tünetegyüttest. A görög eredetű kifejezés -javaslata alapján- pedig legyen a **dyshyponoia**, hogy jól tükrözze: jobb féltekei sérülés esetén az extraszentenciális információk megértésével, illetve azok produkálásának nehezített voltával állunk szemben.

A dyshyponoia tehát olyan jelalkalmazási és jelinterpretálási zavar (magyar terminus tölem), mely a jobb féltekei sérülések következtében kialakuló, a pragmatikai kompetencia összerendező funkciójában problémákat okozó képességzavar.

HARMADIK FEJEZET

SIKERTELEN KOMMUNIKÁCIÓ EGÉSZSÉGES NYELVHASZNÁLÓK KÖZÖTT

1. Megközelítések a félreértések és sikertelen diskurzusok leírásához

1.1. A szolidaritás és a hatalmi viszonyok mint társalgást vezérlő elvek

A félreértett, illetve meg nem értett diskurzusok vizsgálatában Tannen különálló utat képvisel (Tannen, 1992). Alapvetően a kommunikáció résztvevőinek szocioparamétereiből indul ki akkor, amikor a félreértések létrejöttének okait vizsgálja. Olyan diskurzusokat elemez, melyek a mindennapi társalgási normák szerint jöttek létre. Megkülönböztetett figyelmet azokra a társalgásokra fordít, melyekben az egyezkedő megértés valamilyen okból nehezített („*negotiation gets complicated and confused*”). Feltevése szerint az emberi élet során egyezkedések végtelen sora fordul elő, így egyáltalán nem meglepő, hogy az egyes előfordulások különböző sikerességi értékkel rendelkeznek. A konkrét szituáció, a résztvevők és maga a kommunikáció játsszák a főszerepet a komplikált előfordulások kialakításában. Tannen a szociális erőviszonyok és a szolidaritás mentén való kényes egyensúlyozásként képzei el a társalgások megszervezését. A „*balancing of power and solidarity*” elv vezérli tehát ebben a felfogásban a kommunikáció résztvevőit. Ebből az egyensúlyozásból azonban sokszor egyértelműen félreértés indukálódik. Vegyük a következő példát!

(6) — Valakinek le kéne vinni a szemetet!

A legtöbb olyan esetben, ahol ez a megnyilatkozás elképzelhető, nagy eséllyel alakul ki sikertelen kommunikáció, hiszen a beszélő senkit sem akar megsérteni azzal, hogy alantas munkát kérjen tőle, azaz tiszteletben tartja a goffmanni kereteket. Saját (goffmanni) homlokzatóvása is érvényesül egyben, hiszen az udvarias kérés normáját alkalmazza. „Miért nem kerül le mégsem a szemét?” — teszi fel a kérdést Tannen, és egyben válaszol is: „Az udvariassági elv eliminálni tudja azokat az elveket, melyek a dolgok kifejtésének ésszerűségét okoznák.”

(Az udvariassági elvek (Leech, 1983 valamint Brown – Lewinson, 1978) érvényesítése összefüggésbe hozható azzal a tapasztalati ténnyel, hogy minél udvariasabbak akarunk lenni, annál indirektebb módon fejezzük ki magunkat. Általában úgy is fogalmazhatunk, hogy egy kifejezés indirekt volta egyenes arányban van az udvariassági értékével. Természetesen ez az összefüggés a konkrét verbális megvalósulás szintjén teljesen kultúraspecifikus más szerzők szerint is.) Ráadásul a társalgásban nem egyeztetjük azokat az alkalmazott szabályokat, melyek alapján diskurzusainkat egyenként különbözően szervezzük, ezért — állítja Tannen — a társalgás nem hasonlítható össze a römizéssel.

A félreértések kialakulásában különös szerep jut a félreértések elkerülésére irányuló törekvésnek. Az udvariasság betartásával, valamint a szociális normákhoz való alkalmazkodással megelőzött félreérthető társalgások kialakítása sokszor a későbbi szituációk értelmezésében okoz félreértést: a túlzott óvatosság is vezethet sikertelenséghez Tannen szerint. A sorozatos sikertelenségek pedig kumulatív referenciával bírnak: sértődések és konfliktusok létrejöttének oka lehet a fel nem tárt sorozatos félreértés. Ezen félreértés-típusok elemzése képezi a tanneni gondolatmenet értelmezési tartományát.

A családi beszélgetéseket elemezve olyan társalgási attitűdökre világít rá, melyek válófélben lévő házastársak dialógusaiban gyakoriak. Az alábbi példa (Tannen 1992, 140) illusztrálja az említett jelenséget.

- (7) — That's not the point!
 — It's my point.
 — It's hopless.
 — Then get a divorce.

Tannen eredeti példája mellett saját adatgyűjtésemből származó párbeszédet tesz közzé itt.

- (8) — Az lehet, de most nem erről van szó.
 — De én erről beszélek! És különben is, elegendem van belőle, hogy amit én mondok, arról soha sincsen szó.

A vitában előforduló „Nem erről van szó” frázis azt az üzenetet hordozza a hallgató számára, hogy fölösleges minden erőfeszítése saját gondolatainak kifejtésére, mert azok befogadása eleve kizárt. Dascal (1999) ezeket a szituációkat nevezi a félreértések metakommunikatív kezelésének, ahol a metakommunikatív funkció a társalgás módjára és minőségére utaló megnyilatkozások létrehozatalában van jelen. Tannen szerint a konfliktusos szituációkban ez a funkció csak az elemző számára van jelen, mert a felek egymás hatalmi viszonyainak egyeztetésével/felülbíráásával vannak elfoglalva.

A nemek közti kommunikációs problémák további számbavételekor egy újabb szempont ismertetését találjuk. Ez a szempont abból a feltételezésből indul ki, hogy a nők a kommunikáció során nem a szó szerinti jelentésre koncentrálnak, hanem az úgynevezett metaüzenetekre, melyek „a sorok közül olvashatók ki”. (Lásd még Tóth, 2004)

Tekintsük a következő párbeszédet:

- (9) — Miért nem kérdezed meg, hogy milyen volt a mai napom? — kérdezi a nő.
— Ha akarsz valamit, mondd el. Miért kell ehhez meghívó? — válaszolja a férfi.

A férfi tehát eleve elhárítja azt a játszmát, amit a nő elvár tőle: egyszerre sértve ezzel a nő elvárásaiban szereplő udvariassági normát, és elhárítva a várható kérést. Természetesen a kérés várhatóságával kapcsolatos hipotézise erőteljesen heurisztikus gondolkodásra vall.

Tannen nézeteit összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy alapvetései elsősorban a mindennapi társalgások kialakítását vezérlő emberi játszmák elveit követik, nem pedig egy teoretikus kommunikációs felfogás struktúráját. Eszerint nem is tesz különbséget az egyes jelhasználati formák között, és a következtetési folyamatokról sem ír. Főbb szempontjait az itt következő összegző táblázat mutatja be.

A társalgást vezérlő elv: egyensúlyozás a hatalmi viszonyok és a szolidaritás mentén.	
Problémaforrások	
a hatalmi viszonyok szintjén	a szolidaritás szintjén
<ul style="list-style-type: none"> • függetlenség megsértése 	<ul style="list-style-type: none"> • pozicionális sértés
<ul style="list-style-type: none"> • leereszkedés 	<ul style="list-style-type: none"> • komolytalan szolidaritás
<ul style="list-style-type: none"> • szemtelenség 	<ul style="list-style-type: none"> • szociális egyenlőség téves feltételezése
<ul style="list-style-type: none"> • a vezető pozíció megszerzésére való törekvés, tiszteletlenség 	

3. táblázat

1.2. Pragmatikai megközelítések a félreértések magyarázatára

Dascal (1999) abból a felsorolásból indítja gondolatmenetét, amit az Oxford English Dictionary 'mis-' előtagú, a félreértés, félretájékoztatás, félrehallás, ... körében sorakoztat fel. Véleménye szerint négy csoportba sorolhatók a szótárban is felsorolt, az egyes félreértési formák okaként, vagy okozataként említett formák. Elsőként a produkció oldalát állítja szembe a percepció oldalával. Második csoportosítási lehetőségként az egyes nyelvi szinteknek megfelelően alakít kategóriákat. Eszerint elkülöníti a fonológiai/akusztikus, grafémikus, szintaktikus, lexikai, szemantikai, stiláris, pragmatikai, retorikai, ... szinteken megjelenő sikertelen kommunikációs eseteket. Egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyes szinteken fellépő hibák együttes előfordulása sem kizárt. Harmadik csoportosítási lehetőségként azon normák számbavételét célozza meg, melyek a kommunikatív/nyelvi viselkedési formák alkalmazási körét, és alkalmazási módjait határozzák meg. Ide tartozónak tekinti például az etikai normák megsértéséből származó inkorrekt változatokat. Végül egy olyan

csoportosítási szempontot ad figyelembe veszi, hogy véletlenszerűen jött-e létre az adott forma ('akcidentális' előfordulás), vagy szándékos félrevezető stratégia részeként valósult-e meg a félreértést okozó forma. A szándékos félrevezetéssel kapcsolatban azt is kiemeli, hogy kifejezetten olyan polémikus küzdelmekben figyelhető meg ahol stratégiai eszköz/fegyver a félrevezetés, félretájékoztatás, szándékos kétértelmű formahasználat. (Weigand, 1999) Így az eredményként kialakuló félreértések, félrehallások és félrekövetkeztetések létrejöttében a társas interakció végső győzelmi pozíciójának elérése vezérli a kommunikatív folyamatot. A dominánsan konfrontálódó légkörben létrejövő konfliktusos kommunikáció is hasonló elemzést kíván Dascal szerint.

Az egyes előfordulásokat elemezve külön kiemeli a jelhasználat többszintű voltát: ahol minden egyes szint saját kritériumokkal rendelkezik a korrektségre vonatkozóan. (Nemcsak a mondatok jól formáltságára kell tehát gondolnunk, hanem a második csoport elemeinek szintjei szerinti megfelelő formákra.) Véleménye szerint az automatikus korrekció alapját is ebben a többszintű rendszerben kell feltételeznünk, hiszen ha például egy tévesen ejtett kifejezés nem illik a feltételezett kommunikatív szándék szerinti formába, akkor az emberek képesek lehetnek a rossz formát javítani az interpretáció koherenciája szerint.

Hogy mi tesz lehetővé a koherencia megállapítását, illetve hogy mi teszi lehetővé a többszintű rendszer koherens működését, Weigand (1999, 782) ad megközelítő választ. „*Our communicative competence has to face this problem of performance*”, azaz a kommunikatív kompetenciánk működésének köszönhetően vagyunk képesek szándékainkkal egybehangolt nyelvhasználatra. Válasza azonban csak megközelítő értelmezésként fogadható el abban az értelemben, hogy a kommunikatív kompetencia működésének mikéntjéről már nem szól a szerző. A kommunikációt magát mint egy dialógusban létrejövő cselekvéssort tekinti. A félreértések természetét elemezve kiemeli az általa dialógus elvnek nevezett, a nyelvhasználatra konstitutív jegyként vonatkoztatott elvet. A dialógus-elv az alábbiak szerint határozható meg:

a társalgásban a résztvevők arra törekszenek, hogy megértsék egymást, egymás szándékait. Tehát részesei egy olyan játszmának, melyben a megnyilatkozás inverzeként úgy jelenik meg a megértés, mint egy általános szabály, ami a játszmát motiválja. Minden egyes játszmában külön-külön világok találkoznak tehát, ahol a világokat a résztvevő egyének képviselik. Törekvésük pedig arra irányul, hogy értve legyenek:

együttesen alakítsanak ki olyan állapotokat, ahol valamekkora mértékben értik egymást. Tehát a megértés kialakítására való szándék vezérli a társalgási játszmat, ahol azonban nem szükséges a tökéletes értés, hanem a játszma része, annak kölcsönös kialakítása. Weigand feltételezése szerint a társalgási játszmak több kimenettel is rendelkezhetnek a megértés fázisait tekintetbe véve. Az úgynevezett egyszerű megértés esetén harmonikusan folytatódik a diskurzus. A félreértést mint standard változatot tartalmazó esetekben kerülőúton jutnak el a résztvevők a diskurzus harmonikus folytatásához, mert előbb felismerik, majd kijavítják a félreértett részletet. A harmadik lehetőség az, hogy a résztvevők egy bizonyos részletben egyáltalán nem értik meg egymást, Weigand szerint azonban még így is folytatódhat a társalgási játszma, mert az emberek eleve toleránsak a félreértésekkel. Pontosabban fogalmazva azt állítja a szerző, hogy a társalgási játszmak létrehozatala determinálja azt a lehetőséget, hogy félreértés jöjjön létre.

Öt komponenst különböztet meg, melyek a fenti kijelentést támasztják alá. 1. A beszélői nyelvi jelentések nem mindig azonosítódnak korrekten az interlokútor által (pl. perceptuális zavarok, zaj, hiányos precizitás). 2. A jelentések kognitív háttérben léteznek olyan feltevések, melyek egyéneknél különbözőek lehetnek (pl. az egyes szokások, következtetési mechanizmusok közti különbségek). 3. A cselekvésekre vonatkozóan kiemeli azok preferenciáinak és emocionális motiváltságuknak esetleges különbségeit, és azt a tényt, hogy ezeket a megvalósulásokat nem is mindig explikáljuk. 4. A referenciális funkciókkal kapcsolatosan kijelenti, hogy a világról alkotható tudás végtelen számú megismerhetősége/megismerhetetlensége miatt megjósolhatatlanok. 5. Végző szempontként kiemeli, hogy még annak megértésében is lehetnek különbségek, hogy mi van egy kijelentésben állítva.

Tekintettel arra, hogy a társalgások során nincs minden expliciten kifejezve, szükségszerűek azok a következtetési műveletek, melyek a sikeres megértéshez vezethetnek. Ugyanebből az okból kifolyólag ad magyarázatot Weigand arra a jelenségre is, ami a félreértések elkerülése érdekében tett erőfeszítéseket jelenti.

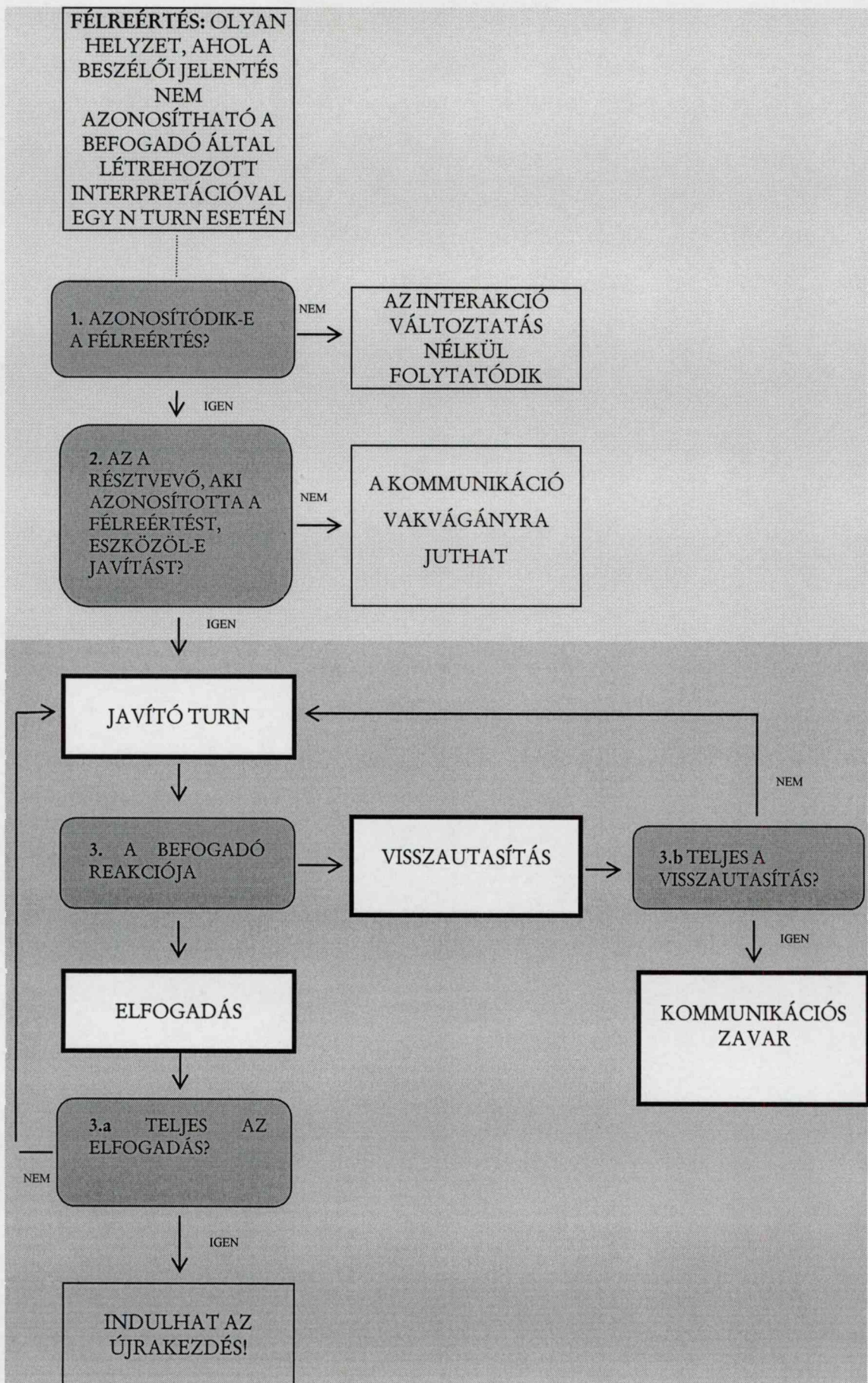
Dascal (1985; 1999) is kiemeli annak az erőfeszítésnek a jelentőségét, ami a kölcsönös megértéshez kell. Felfogásában az az ár, amit a kifejezések megfelelő megalkotásával fizetünk meg olyan nagyvonalú és karitatív gesztusokon kell, hogy alapuljon, melyek a félreértések kivédésében játszanak majd szerepet. Ez a jótékony magatartás teszi lehetővé tehát azt a megelőző stratégiát is, ami az esetlegesen felmerülő félreértések

kezelésére való (Dascal – Bernstein, 1987). Különös, hogy a nem standard esetek számbavételekor — Weigand álláspontjával egyetértve — a manipulatív eszközök is felmerülnek, mint a félreértések egy szándékosan létrehozott csoportja. Látni fogjuk, hogy a relevanciaelméleti keret lehetőséget ad ezen jelenségek alaposabb elemzésére.

Trognon és Saint-Dizier (1999) a kognitív folyamatok logikai rendszerét vizsgálják abból az aspektusból, hogy miként jön létre félreértés, miként ismerik fel a felek, miként oldják fel azt. Magyarázataikban az úgynevezett interlokúciós keret gondolatmenetét követik.

Bazzanella és Damiano (1999) is felvetik azt a kérdést, hogy a félreértések megoldásához ki és mikor ismeri fel a sikertelenséget. Arra is részletesen kitérnek munkájukban, hogy a felmerülő eseteket tipizálják. Az általuk feldolgozott korpusz is természetes beszélgetésekből származik. Az alábbi összegzésben az általuk javasolt félreértési tipológiát láthatjuk, ahol a félreértések azonosítására a szerzők a *triggers* terminust javasolják. Négy csoportra osztják a félreértésekhez vezető előfordulásokat. 1. A strukturális jelölők kategóriájába sorolják a kommunikáció csatornájában lévő hibákat, a nyelvi kódolás hasonlóságon alapuló hibáit, a nem ismert nyelvi kód alkalmazását és a strukturális kétértelműségeket. 2. A beszélőhöz köthető jelölők tartalmazzák az elszólásokat, a kétértelmű formák használatát, valamint azokat a globális faktorokat, mint az udvariasság, aluldetermináltság. 3. A befogadóhoz kötött jelölők csoportja a világról alkotott tudással kapcsolatos elemeket gyűjti egybe: téves hiteket, téves lexikális és enciklopédikus ismereteket. 4. A résztvevők közti interakcióhoz kötött jelölők felsorolásában a nem közös világismeret is szerepel, valamint a témaszervezés és fókuszálás problémái.

Bár az egyes jelölők közti osztályozás kritériumai meglehetősen tetszőlegesnek látszanak, vegyük szemügyre azt a folyamatot, melyben a keletkezett félreértés felismerésének és javításának lehetőségét mutatják be a szerzők.

8. ábra

A félreértések kezelésének pontosabb megértéséhez tekintsük a következő példát, melynek részletes magyarázatát Bazzanella és Damiano gondolatmenetét követve vázolólok.

A piacon, kora reggel a kofák előkészítik a standjaikat. Egyikük éppen nagy fedett kosarakat vesz le a teherautójáról. Egy hölgy megáll mellette, és azt kérdi:

(10) — Van Önnek kisebb méretűje is?

Erre az eladó kinyit egyet közülük és azt válaszolja:

— Olivát árulok.

— Ó, bocsánat — válaszolja a hölgy, és arrébb áll.

(Bazzanella és Damiano, 1999, 829)

A folyamatos egyezkedő megértés alapelvéből (*principle of negotiation*) kiindulva értelmezhető a szerzők szerint ez a szituáció. Mert amikor az eladó számára világossá válik, hogy a hölgy olyan kosarat akar tőle vásárolni, amit ő áruhordásra használ, két úton is felhívja a figyelmét tévedésére. Egyszerre használ verbális eszközöket („Olivát árulok.”), valamint olyan viselkedési formát (*non-linguistic triggers to detect and repair misunderstanding*), melyből a hölgy számára láthatóvá válik a kosár tartalma, hiszen kinyitja a ládát, és ezáltal ki tudja következtetni, hogy a kosár nem eladó.

A sikertelen esetekre vonatkozóan általánosságban tehát azt a megállapítást teszik, hogy az egyes félreértési stádiumok természetes velejárói a diskurzusoknak, sőt mi több, sokszor maguk a diskurzusok rendelkeznek azzal a funkcióval, hogy általuk jöjjön létre maga az egyezkedés. Ebben az értelemben tehát a diskurzus egyes elemei — a turn-ök — a megértésre/megértetésre való törekvés olyan formáját alkotják, ahol az egyes elemek jelentéséből egy kontinuum mentén tételezhető fel a megfelelő megértés kialakítása. Bár a szerzők globális interakció-szemléletre törekszenek, valójában nem adnak pontos magyarázatot a verbális és nem verbális formák funkcionális különbségeire, miként arra sem, hogy az egyes nem verbális formák közül melyek tekinthetők a társalgást kísérő módozatoknak.

A következő táblázatban az eddig ismertetett félreértés-felfogásokról adok összehasonlítást követve Dascal (1999) szempontjait is, valamint kiemelve azokat a jegyeket, melyek alapján a rendszerezésben szereplő szerzők egy csoportba sorolhatóak: az úgynevezett társalgási megközelítést alkalmazók csoportjába.

Dascal szempontjai	Trogon & Saint-Dizier	Weigand	Bazzanella & Damiano			
Mi a félreértés?	inkorrekttség a kommunikációban	terminus technikus: <i>misunderstanding</i>	etnometodológiai elmélet a félreértésről			
Milyen gyakran azonosítódik, javítódik ?	A legtöbb azonnal felismerődik (max. második turn), és sikeresen javítódik a harmadik vagy negyedik <i>turn</i> körül.					
Hogyan kezelik a felek?	Az együttműködő problémamegoldó folyamatokon alapuló dinamikus félreértéskezelés.	Kivétel: amikor a félreértés számos <i>turn</i> -ön át tart: <i>miscommunication</i> .	<i>negotiation cycles</i> több lépcsős egyezkedés			
A félreértések okai		<i>cognitive means</i> : szokások, következtetési jegyek, kontextusfüggő előfeltevések mint az egyéni gondolkodási különbségekből adódó félreértések főbb okai				
	részletes analízis	<table border="1"> <tr> <td>jelentés:</td> <td>cél:</td> </tr> <tr> <td> <ul style="list-style-type: none"> nyelvi vizuális kognitív </td> <td> <ul style="list-style-type: none"> cselekvés, referenciális, predikatív funkció </td> </tr> </table>	jelentés:	cél:	<ul style="list-style-type: none"> nyelvi vizuális kognitív 	<ul style="list-style-type: none"> cselekvés, referenciális, predikatív funkció
jelentés:	cél:					
<ul style="list-style-type: none"> nyelvi vizuális kognitív 	<ul style="list-style-type: none"> cselekvés, referenciális, predikatív funkció 					
A félreértések logikája	<i>interlokúció</i> (felismerés, problémamegoldás kognitív folyamatainak logikája szerint) a félreértések több szintűek	automatikus korrekció alapja a megértésre és a megértetésre való törekvés	<i>negotiation</i> : a megértés egy kontinuum mentén tételezhető fel			
	A félreértések logikája nem kétértékű rendszerben kezelhető.					
Etikai aspektusok	kölcsönös bizalom: a kommunikatív szándékok felismerésében és megértésében morális elvek betartása					
	A félreértés feloldásának feltétele, hogy egymás helyébe tudják képzelni magukat a felek.	Egocentrikus, altruista orientáció biztos félreértéshez vezet. <i>duty</i> : a sikeres önkifejezés ára.	A rendkívül nehéz és a majdnem ideálisan explicit formák kiegyensúlyozása.			
Nem standard esetek		nem marginális, nem sporadikus <ul style="list-style-type: none"> konfrontatív, konfliktusos kommunikáció polémikus stratégia/ fegyver 				
Konklúzió	A félreértés lehetősége bármelyik pillanatban fennáll, hiszen nem lehet mindent expliciten kifejezni, és a befogadó ezért minden esetben olyan következtetések levonására kényszerül, melyekhez saját előfeltevéseit veszi alapul. A kommunikáció tehát számos rejtvényfejtő stratégiát involvál, melyek javarészt tanult játékszabályokon alapulnak mégis tévedések forrásai lehetnek.					

4. táblázat

1.3. Kognitív megközelítések a sikertelen kommunikáció vizsgálatáról

Az alábbi részben a sikertelen kommunikációval foglalkozó szerzők egy másik csoportját alkotó résztvevőinek nézeteit mutatom be. Ebbe a csoportba azok a kognitív szempontú megközelítések tartoznak, melyek felhasználják a relevancia-elmélet fogalmi bázisát, míg néhol olyan segédelvek bevezetését javasolják, melyek nem törlik, csak módosítják Sperber és Wilson meg gondolásának relevanciáját a félreértések kezelésében.

Az interakció kollaboratív modellje

Clark és Schaefer (1987; 1989) egy olyan modellt dolgoztak ki a társalgás explicit elemzésére, melyben a résztvevők együttműködési képességén múlik, hogy mennyiben jutnak a megértés kívánt szintjére. A megértés szintjeit négy állapotban megadhatónak gondolják: 1. a nem megértés, 2. a felismerés, de nem azonosítás, 3. korrekt észlelés, 4. megfelelő megértés szintjén. Az egyes szintek azonosításához a résztvevők együttműködő viselkedésére van szükség, hogy fel tudják ismerni, hogy a társalgás elemei relevánsak-e, ha pedig nem azok, akkor ne csak felismerni, hanem javítani is tudják az esetleges félreértéseket (az imént felsorolt kategóriák szerint). Perkins és Milroy (1997) magyarázatában Clark és Schaefer elve az optimális relevancia vélelmének ellentétéként fogható föl abban az értelemben, hogy a „*principle of least collaborative effort*”, azaz a legkisebb együttműködési erőfeszítés elve úgy érvényesül az interakciókban, hogy a létrehozás és az értelmezés folyamatában minél nagyobb energia fordítódik a prezentáció megtervezésére, annál kisebb kell majd az akceptálására. Amikor tehát a résztvevők kialakítják a dialógusaikat, egyrészt arra törekszenek, hogy megértsék őket (ezért igyekeznek releváns formát létrehozni), másrészt pedig arra, hogy a megértetés folyamata tőlük se kívánjon túl nagy erőfeszítést. Amikor azonban valamilyen hibafaktor van jelen a társalgás során (például kevés idő áll rendelkezésükre, vagy az akceptálás várhatóan akadályba fog ütközni például afáziás nyelvi deficit miatt), akkor nagyobb együttműködési erőfeszítést kíván a szituáció a beszélőtől. Ezzel szemben a legkisebb együttműködési erőfeszítés elve alapján a felek arra törekszenek, hogy ne az együttműködő viselkedés kimutatása vegyen el nagyobb

energiát tőlük, sokkal inkább a társalgás megfelelő interpretálása. Az afáziás nyelvhasználattal foglalkozó fejezetben visszatérek ezen elv alkalmazási módjainak bemutatására. Itt legyen elég azt megjegyezni, hogy a Dascal és Weigand által is *duty* névvel nevezett energiabefektetés fogalmáról esik szó Clark és Schaefer modelljében is: a beszélőtől fokozott erőfeszítést követel az egyértelműségekre való törekvés, mellyel a hallgató dolgát könnyítené meg. A félreértések felismeréséhez és javításához eszerint a felfogás szerint az együttműködés megfelelő fokára van tehát szükség.

Az emberek óriási nyelvi formaválasztékból válogatják ki azokat a konkrét megvalósulásokat, melyek a gondolataik kommunikálására leginkább alkalmasnak tűnnek. Ez a formaválaszték az explicit és implicit változatok széles körét biztosítja — vallja Yus (1999, 487). De vajon az egyes implicit és explicit változatok egymáshoz való viszonyában milyen relációt tételezhetünk fel? — teszi fel a kérdést Yus. Egy kontinuum mentén helyezkednek-e el, vagy két szubkontinuumot alkotnak, esetleg egymástól független kontinuumokat? Munkájának célja ennek az összetett problémának a megválaszolása oly módon, hogy az egyes félreértési, illetve nem megértési típusok elemzéséből indul ki azzal a hipotézissel, hogy a sikertelen kommunikációs esetek relevancia-elméleti megközelítésével az explicit/implicit nyelvi változatok közti viszonyok megadhatóak. Carlston (1998) alapján definiálja Yus az explikatúrákat és az implikatúrákat. A beszélő propozicionális attitűdjének figyelembe vételével adható meg az explikatúra fogalma. Amikor a beszélő kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi a kommunikáció során, hogy saját propozicionális attitűdjét explikálja partnere számára, explikatúrát hoz létre. A metaforikus, ironikus és egyéb nem szószerinti jelentéstartalmak nem fejezhetők ki explikatúrák segítségével. Azokban az esetekben, amikor a kommunikátor olyan formát választ szándékának kölcsönösen nyilvánvalóvá tétele céljából, ahol a létrehozott megnyilatkozás interpretálása során nem elegendő a szó szerinti jelentésre hagyatkozni, hanem olyan feltevésekre kell hagyatkozni az értelmezés során, melyek kontextuális információként állnak rendelkezésre, a feldolgozáshoz nem demonstratív következtetésre van szükség, tehát az ilyen forma létrehozatalakor implikatúrát alkalmaz a kommunikátor. Az alábbi példa jól illusztrálja, miként gondolkodik a szerző az implicit és explicit megvalósulási formák közötti fokozatokról. A példák saját adatgyűjtéséből származnak.

(11) (a) — Hogy mutatok ebben a szerelésben? — kérdi a feleség a férjétől egy téli sítúra alkalmával.

A válaszadás lehetőségei az alábbiak szerint alakulhatnak Yus terminológiájában, akkor, ha a férj jól öltözöttnek véli feleségét a síoverálban.

Explicit: Csinosan.

Implicit válasz: 1. — Mindenki így néz ki itt.

(Az implicit válasz kikövetkeztetése során azon kontextuális információkra van szükség, melyek a sípályán való megjelenésre vonatkoznak.)

Implicitebb válasz: 2. — Sípályán vagyunk, édesem.

Még implicitebb válasz: 3. — Meglehetősen hideg helyen vagyunk.

Tehát az implicitség fokozatai aszerint változnak, hogy a szó szerinti jelentéstől mennyire kell elszakadnia az értelmezés során a hallgatónak különböző, egyre távolabbi jelentés-kapcsolatok bevonásával.

A metaforikus interpretáció is beleilleszthető — véleményem szerint — ebbe a hierarchiába.

4. (metaforikus) — Mint egy játékos foka.

Az ötödik fokozatban eljuthatunk arra a szintre is akár (továbbvive Yus besorolásának érveit), hogy az implicitség mértéke eléri azt a szintet, ahol már azt sem tudjuk eldönteni az implikaturák segítségével sem, hogy megfelelőnek tartja-e a férj a felesége ruházatát, vagy sem. Azaz maga az implicit fogalmazás okozhat biztos nem megértést.

5. (bizonytalan értelmezés) — Mint aki fél a hidegtől.

A válaszadás lehetőségei az alábbiak szerint alakulhatnak Yus terminológiájában, akkor, ha a férj rosszul öltözöttnek véli feleségét a síoverálban.

(11) (b) — Hogy mutatok ebben a szerelésben? — kérdi a feleség a férjétől egy téli sítúra alkalmával.

Explicit válasz: — Kövérnek látszol. (Nem változtat előnyödre.)

Implicit válasz: 1. — Mint bárki más itt.

Implicitebb válasz: 2. Ide síelni járnak az emberek, nem divatbemutatót nézni.

Még implicitebb válasz: 3. — Megfagynál, ha nem így néznél ki.

(Tehát az implicittség fokozatai itt is aszerint változnak, hogy a szó szerinti jelentéstől mennyire kell elszakadnia az értelmezés során a hallgatónak a különböző, egyre távolabbi jelentés-kapcsolatok bevonásával, melyek a kontextuális információk közül válogatódnak ki.)

A metaforikus forma implicitsege itt is magasabb fokon áll.

4. (metaforikus) — Mint egy császárpingvin.

A bizonytalan interpretációs lehetőség azonos az előbbivel.

5. (bizonytalan értelmezés) — Mint aki fél a hidegtől.

A relevanciaelmélet fogalmi bázisával úgy magyarázhatóak az egyes szintek közötti fokozati különbségek, hogy a hallgató szempontjait vesszük figyelembe az interpretáció kialakításában. Minél magasabb kontextuális függőség van jelen az implicit forma jelentésének azonosításában, annál nagyobb műveleti erőfeszítést kíván a hallgatótól a feldolgozása. Ha a szándékolt interpretáció megtalálásához több szintű nem demonstratív következtetési műveletek végrehajtása szükséges, akkor annál inkább implicit az implikátúra tartalmának elérhetősége, minél több lépcsős az elérési folyamat.

A beszélőnek/kommunikátornak tehát olyan irányú előfeltevésekkel kell rendelkeznie a sikeres kommunikáció kialakításához, szándékai nyilvánvalóvá tételének formába öntéséhez, hogy partnere (várhatóan/feltételezhetően) képes legyen azon mentális műveleteit jól működtetni melyekre a megfelelő interpretáció megalkotásához nélkülözhetetlenül szükség van.

Dascal és Bernstein (1987, 140) terminológiájában a grice-i beszélői jelentés megtalálására való törekvés erőteljes energiaráfordítást igényel. Ebben a „küzdőlemben” néha „verejtékes munka” eredményeképpen alakul ki az interpretáció, ami vagy egyezik a beszélő szándékaival, vagy nem (*exuded information, that is information which reaches our mental processing devices without the mediation of a sender's prior communicative intention*). Az eltérés mértéke alapján beszélnek félreértésről, illetve meg nem értésről. Az információ-feldolgozás hasonló graduális nézetét képviseli Yus is. Nála azonban két külön feldolgozási utat jár be a hallgató aszerint, hogy explikatúrát, vagy implikatúrát kell-e feldolgoznia. A félreértések kialakulására vonatkozóan a két

kontinuumon zajló folyamatok strukturális módozatait az alábbi eshetőségek szerint képzelem el a szerző.

Valójában (bár kimondatlanul) a fogalomalkotás problémáját járja körül Yus akkor, amikor az explikatúrák szintjeiről alakítja ki álláspontját. Úgy tekint az explicit nyelvi formákra, mint egy az egyben hozzárendelésekre (nyelvi forma a konkrét jelentéshez), de egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyes fogalmi kategóriák elnevezései sokszor nem kölcsönösen egyértelműek, mintegy hozzávetőlegesen konvencionálisak. Ez a már-már filozofikus gondolat több, a sikertelen kommunikáció mibenlétéről gondolkodó szerzőnél is felmerül (Dascal, 1999; Weigand, 1999).

Térjünk vissza a fenti párhuzamba állított két példa ötödik pontjának értelmezésére!

Miként lehetséges az, hogy egyazon kérdésre úgy tudunk szándékainknak megfelelő választ adni, hogy a hallgató (aki a kérdést intézte hozzánk) egyszerre értelmezheti válaszunkat explikatúrának és implikatúrának is? Yus csak azzal az esettel számol, amikor külön-külön diskurzusban valósul meg az egyes típusok közti (szándékolt/szándékoltalan) váltás.

A következő — szintén saját gyűjtésből származó — példákban olyan félreértést figyelhetünk meg, ahol a társalgás során megnyilatkozásról megnyilatkozásra érvényesül az a téves azonosítás, mely az explikatúra/implikatúra értelmezésére vonatkozik.

- (12) — Nagyon hülyén nézek ki?
— Csak mint mindig.
— Kösz. Ez jól esett.
— Miért? Én arra gondoltam: olyan vagy mint mindig.
— Szóval mindig hülyén nézek ki.
— Nem. Most sem. Olyan vagy, mint általában.
— Oké, oké.

A sértés forrása tehát pontosan abban található meg, hogy az explikatúra/implikatúra azonosítása szenved csorbát.

Egy kollégiumban zajlik a következő beszélgetés a portás és az újonnan beköltöző elsőéves hallgató között.

- (13) — Mondja, maga hova valósi?

— Vas megyei vagyok.

— Pontosabban?

— Kőszeg mellett lakom.

— De hol? Vagy talán titok?

— Nem. Oszkóról jöttem. (Csak azt gondoltam, hogy úgysem tudná, hol van Oszkó.)

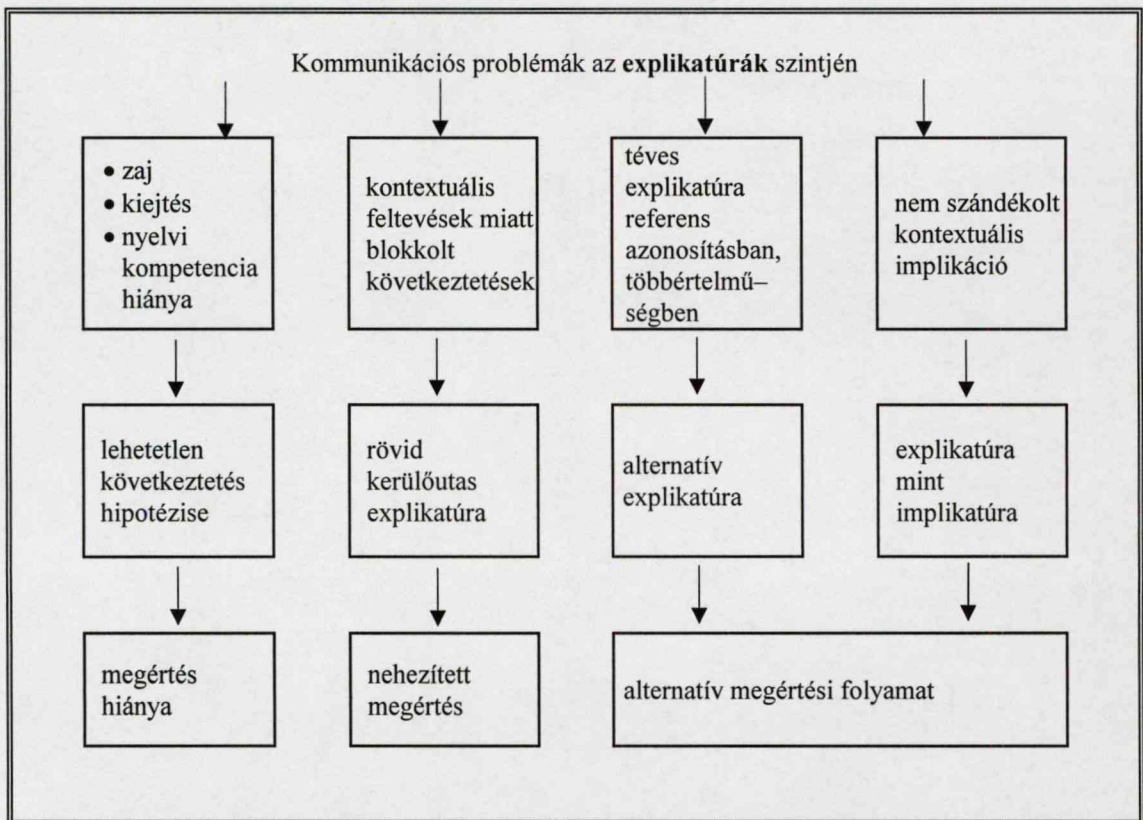
Yus elemzési rendszerét követve itt az explikatúrának egy olyan formáját találjuk „Vas megyei vagyok.” és a „Kőszeg mellett lakom.” megnyilatkozások létrehozatalában, ahol a beszélő azért választ alacsonyabb explicitéssel rendelkező formát, mert él azzal a feltételezéssel, hogy az „Oszkó” leginkább explicitnek tekinthető nyelvi jel azonosítása eleve sikertelen diskurzust hozna létre, ha a portás (a diák feltevéseinek megfelelően) valóban nem tudná, hol van Oszkó. Vitatható azonban, hogy az explicitég mértéke nem tekinthető-e inkább nagyobbak akkor, ha a diák, feltételezéseit alapul véve, eleve megmagyarázza, hogy hol található a lakóhelye. Yus magyarázata talán akkor lenne tartható erre az esetre, ha a diák titkolni akarná lakóhelyének pontos nevét, de az udvariassági normákat betartva kíván explicit választ adni. Saját példaelemzéseimben, melyek az egészséges, sikertelen kommunikációt létrehozó nyelvhasználók attitűdjeit is figyelembe veszi, külön kitérek a hasonló diskurzusok kultúraspecifikus szerkesztettségére.

Yus felfogása a félreértés értelmezéséről tehát követi a grice-i hagyományokat: valójában a beszélői jelentés sikeres rekonstruálása jelentené a sikeres interpretációt.

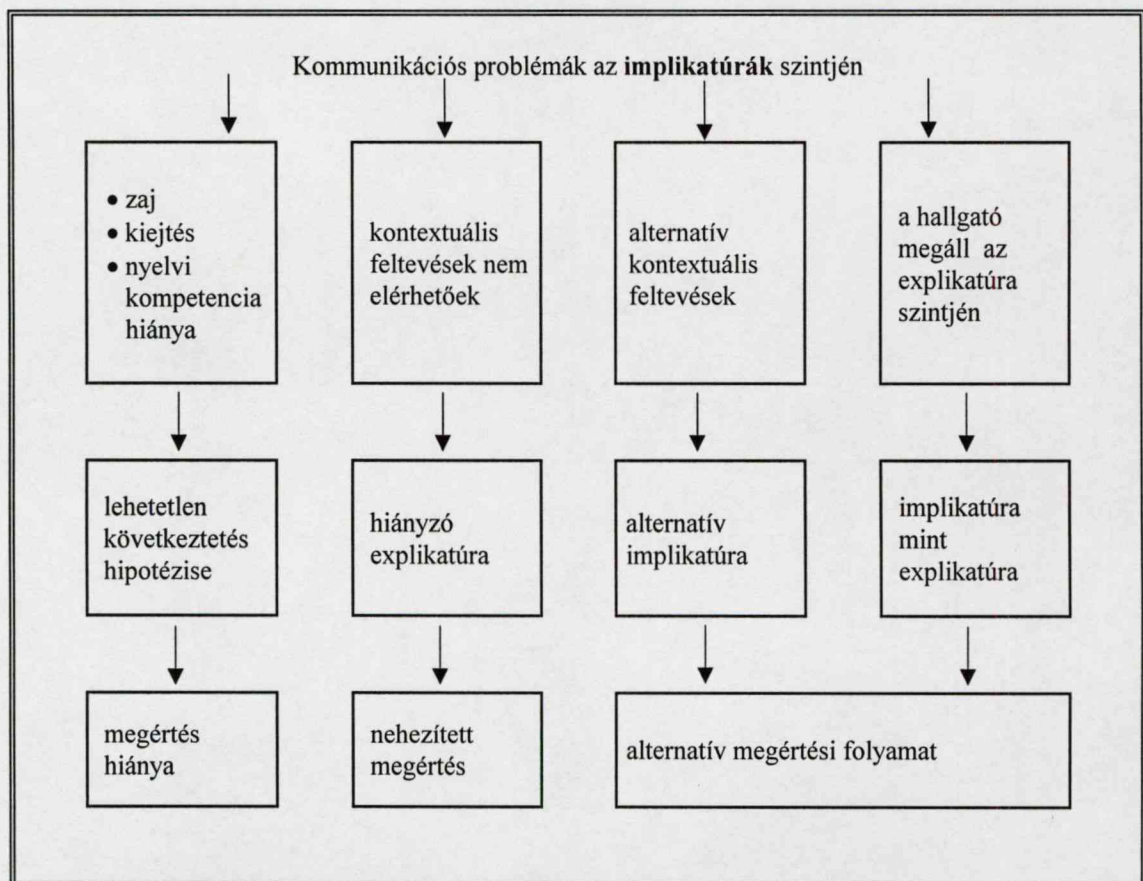
Yus definíciója a félreértésre (1999, 500)

- a) Amikor a címzett felépít egy X_b interpretációt, $X_1 \dots X_n$ interpretációs lehetőségek közül kiválasztva ezt egy adott C kontextusban, ahol ez az interpretáció különbözik X_a interpretációtól, melyet a feladó szándékozott kommunikálni valamely verbális vagy nem verbális stimulus révén, félreértés jön létre.
- b) Félreértés jön létre abban az esetben, ha a befogadó személy nem megfelelően értelmezi a beszélői jelentést, azaz úgy hoz létre inkorrekt interpretációt, hogy annak inkorrektége a beszélő szándékaitól való eltérésből fakad.

Az itt következő táblázatok a kommunikációs problémák kezelésének Yus által leírt módját mutatják be.

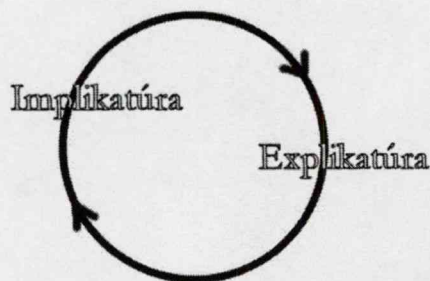

5. táblázat

6. táblázat

Véleményem szerint pontosan Yus érveléséből következik az a konklúzió, mely az ő következtetéseit módosítja: az explicitég szintjei és az implicitég szintjei nem annyira két külön feltételezett egyenes mentén képzelhetők el, hanem egy olyan kör kerülete mentén, ahol a gondolkodási stratégiáknak köszönhetően biztosított az átmenet az értelmezési utak kiválasztásának lehetőségét tekintve.

9. ábra

A (11) (a) és (b) diskurzus sokkal inkább alátámasztja ezt a feltevésemet, mint a két külön kontinuum hipotézisét, noha Yus szerint az explikatúra speciális esetét látjuk itt. Véleményem szerint itt attól függ az út kiválasztásában való döntés, hogy a beszélő vagy a hallgató érdekeit tartjuk-e szem előtt.

Ebben az alfejezetben azokat a megközelítési lehetőségeket állt szándékomban bemutatni, ahol a sikertelen kommunikáció megnyilvánulási formáit, egyes szerzők terminusai szerint a félreértéseket, olyan igénnyel kezelik a kutatók, hogy valamely társalgási elv, kommunikációt vezérlő elv be nem tartását tételezik fel magyarázatként. A bemutatott megközelítésekben szereplő elveket összegzem az itt következő táblázatban, melyeknek betartása a sikeres kommunikáció zálogát jelentené az elemzett munkák alapján.

Elvek a kommunikáció sikerességének garanciájáról	
Grice, 1967	<ul style="list-style-type: none"> • együttműködési elv • társalgási maximák
Tannen, 1992	<ul style="list-style-type: none"> • „elkülönülő vélekedések elve” • <i>balancing of power and solidarity</i> • „együttérző és uralkodó magatartás közti egyensúlyozás elve”
Clark – Schaefer, 1989 / Perkins – Milroy, 1997	<ul style="list-style-type: none"> • <i>least collaborative effort</i> / legkiseb erőfeszítés elve
Trognon – Saint-Dizier, 1999	<ul style="list-style-type: none"> • interlokúciós elv
Bazzanella – Damiano, 1999	<ul style="list-style-type: none"> • <i>principle of negotiation cycles</i> / egyezkedő megértési elv
Weigand, 1999	<ul style="list-style-type: none"> • <i>coming to an understanding</i> / 'törekvés egy értelmezésre' - elv • dialógus-elv
Yus, 1999	<ul style="list-style-type: none"> • explicités és implicités szintjeinek kontinuitási elve
Sperber – Wilson, 1986	<ul style="list-style-type: none"> • relevancia-elv
Sperber – Wilson, 1995	<ul style="list-style-type: none"> • kognitív relevancia-elv • kommunikatív relevancia-elv

7. táblázat

2. A pragmatikai kompetencia szerepe a normál sikertelen kommunikációban

A sikertelen kommunikációt eredményező interakciós helyzetek bemutatásával többszörös cél vezérelt. Elsődleges szempontként azt kívánom megmutatni, hogy milyen elméleti igényű tipológiát lehet felállítani a sikertelen kommunikációs esetek feltérképezése alapján. Másodsorban céлом az is, hogy megmutassam a sikertelen esetek létrejöttének kiküszöbölése, valamint felismerése milyen képességek funkcionális egységként való együttműködésének köszönhető. A sikertelen esetek felismeréséről szóló részben fontosnak tartom annak kérdésnek az átgondolását, hogy milyen jelölői

lehetnek a félreértéseknek, kommunikációs sikertelenségeknek. A lehetséges nyelvi és egyéb jelölők számbavételét követően vizsgálom az egészséges nyelvhasználók és a nyelvi képességekben, valamint nyelvhasználati képességükben korlátozott egyének kommunikációjában adódó kommunikációs zavarok közti lényegi különbségeket. Ezen különbségek számbavétele nemcsak új fejezetet igényel, hanem olyan szemléletet is, ahol a nyelvhasználat, mint az emberi jelhasználati formák egy specifikus formája, szerves egységet alkot azokkal a jelhasználati formákkal, melyek nélkülözik a verbális formákat.

Vegyük tehát sorra a felsorolt célokat!

A sikertelen kommunikáció jelenségének megértéséhez induljunk ki a sikeres kommunikáció definíciójából. Az első fejezet alapján az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciót veszem alapul a sikeres kommunikáció definiálásához.

Osztenzív-következtetési kommunikáció definíciója:

(Sperber – Wilson 1986; 1995, 63.)

A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek segítségével mind a maga, mind a kommunikációs partner számára nyilvánvalóvá válik azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal nyilvánvalóvá vagy még még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy {I} feltevés-halmazt.

2.1. A sikertelenség okai és típusai

Mint ahogy a fenti fejezetek elméleti bevezetője mutatja, sikeres kommunikáció csak akkor jöhet létre, ha a kommunikatív célú osztenzív viselkedési forma során a kezdeményezőnek mind az informatív, mind a kommunikatív szándéka teljesül, azaz kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikáció résztvevői számára. Minden egyéb esetben sikertelen a kommunikáció. Ebben a fejezetben azoknak a sikertelen kommunikációs helyzeteknek az okaira és típusaira próbálok rávilágítani, melyek egészséges anyanyelvi beszélők hétköznapi természetes nyelvi diskurzusaiban jönnek létre.

1. Magyarázatot keresek egyrészt a sikertelenség okára (és típusára), valamint arra is, hogy miként ismerik fel a kommunikáció résztvevői a sikertelen helyzeteket.

2. Vannak-e, és ha igen, akkor milyen eszközök, esetleg jelölők állnak rendelkezésükre a sikertelenség felismerésében?
 3. Alkalmaznak-e stratégiákat a sikertelenségből való kilábalásra a kommunikáló felek? Ha igen, akkor milyen típusúak ezek a stratégiák?
 4. Leginkább pedig mely képességek teszik lehetővé a fenti kérdésekben felvetett kommunikatív szituációk adekvát feldolgozását?
- Haladjunk tehát sorban a felsorolt kérdések megválaszolásában!

Németh T. Enikővel írott korábbi munkámban (Ivaskó – Németh T., 2002) már foglalkoztam azzal a problémával, hogy milyen tipológiát lehet megalkotni a sikertelen kommunikáció relevanciaelméleti megközelítése alapján. Korábbi célkitűzéseink alapján azoknak az okoknak a feltérképezése volt a cél, melyek a sikertelenség forrásaiként voltak meghatározhatók. Az alábbi tipológia nagyrészt támaszkodik korábbi eredményeinkre, melyeket az osztenzív-következtetési kommunikációban megnyilvánuló szándékok alapján osztályoztunk. Elsőként azokat az eseteket vettük számba, ahol a kommunikátornak egyik szándéka sem teljesül, azaz sem azt nem sikerül nyilvánvalóvá tennie, hogy információt kíván a partnere birtokába juttatni, sem azt, ami valójában az információ tartalma volna.

Azokban az esetekben is sikertelen kommunikáció jöhet létre, ha a kommunikátor osztenziót hajt végre, ahol a megmutatni kívánt információ már nyilvánvaló a partner számára. Ilyenkor a partner a várhatóan nem (vagy csak minimálisan) releváns információ feldolgozására nem is fordít energiát, így a kommunikátor szándékai nem tudnak kölcsönösen nyilvánvalóvá válni. Azokban az esetekben például, amikor olyan viccet mesélnek nekünk, amit már nagyon jól ismerünk (de nem áll módunkban erre felhívni a vicc mesélőjének a figyelmét), nem fordítunk energiát az újbóli interpretálásra, hiszen kisebb erőfeszítésbe kerül előhívni az emlékezetünkben. Egyszersmind az udvariassági normák is befolyásolják azon viselkedéseinket, melyek az osztenzív fajták közé sorolandók. Ennek értelmében nem minden olyan információt teszünk nyilvánvalóvá interakciós partnereink számára, melyek relevánsak lehetnének számukra. Döntéseinket a világról alkotott azon ismereteink is befolyásolják, melyeket a társas együttélés udvariassági szabályai, illetve együttműködési normái határoznak meg. (vö. Leech, 1983, Nemesi, 2003; 2004)

Ezen normák aktuális alkalmazhatóságának és adekvát alkalmazásának feltételeit részben a szociális kontextus megfelelő felismerésével tudjuk megítélni. Az interakció során olyan vélekedéseket alkotunk tehát, melyek az interakció résztvevőinek egymáshoz viszonyított szociális paramétereit tartalmazzák. A szociális kontextus ebben a felfogásban — egy olyan létező, melyet szintén a fizikai kontextusból felfogható stimulusok, valamint az azokból és a mentális kontextus egyes korábban tárolt feltevéseiből alakítanak ki a résztvevők oly módon, hogy a szociális paraméterekre vannak tekintettel elsősorban (nem, életkor, feltételezett társadalmi státusz, aktuális alá-fölérendeltségi viszony, iskolázottság, hozzáértés)?

Először tehát lássunk példát arra az esetre, amikor a kommunikátornak sem a kommunikatív szándéka, sem pedig az informatív szándéka nem válik kölcsönösen nyilvánvalóvá.

2.1.1. Sem a kommunikatív, sem az informatív szándék nem teljesül.

2.1.1.1. Hiba a figyelem felkeltésében és fenntartásában

Erre az esetre példa lehet az a szituáció, melyben egy élénken ricsajozó osztályba belép a tanár, és közölni szeretné a gyerekekkel, hogy mi lesz a másnapi lecke, mert az óra végén elfelejtette megmondani.

(14) — Ne feledkezsetek meg a hatos feladatról! Házi feladat! — mondja a diákoknak.

Ám azok, mivel a tanár nem keltette fel a figyelmüket megfelelő módon (például nem szólt elég hangosan hozzájuk), nem ismerik fel az ő szándékait. Számunkra jól értelmezhetővé válik tehát, hogy figyelemfelkeltés nélkül sikertelen a kommunikáció.

Hasonlóan nem teljesül a kommunikátor egyik szándéka sem a következő esetben sem, ahol a hallgató azért nem érti meg az információt, mert nem nyilvánvaló számára, hogy közölni akartak vele valamit. Egy kis csoportnak szóló előadás közben az előadó megkérdezi:

(15) — Mennyi az idő?

Ám a hallgatók közül csak egynek van órája, ezért mindenki tőle várja a választ, ám ő azért nem válaszol, mert pont ő az, aki nem is értette, hogy mi volt a kérdés, és nem is fordított energiát a feldolgozására, mert nem is gondolta, hogy neki fel kellett volna figyelnie a kérdésre. Így a beszélő egyik szándéka sem teljesült.

A következő példa helyszíne egy nagy egyetemi előadóterem, ahol az előadás végén így szól az oktató a hallgatókhoz:

(16) — Kifele menet az ablakokat csukják be, kérem!

De nem veszi figyelembe, hogy a pakoló diákok közül pont azok nem hallották a kérését, akik az ablakhoz a legközelebb álltak, mert olyan hangos zaj szűrődött be az ablakon. Az ablaktól távolabb elhelyezkedők pedig nem érzik relevánsak a felhívást, mert szerintük a legközelebb elhelyezkedőtől várható el, hogy teljesítse a kérést. Az ablakok tehát mindaddig nyitva lesznek, míg az adott oktató újból fel nem kéri diákjait az ablakok becsukására oly módon, hogy nem hagyja figyelmen kívül a figyelemfelkeltést akadályozó fizikai kontextusból származó tényezőket.

A fenti példákból azt az összegző megállapítást tehetjük tehát, hogy a figyelemfelkeltésnek is el kell érnie azt a relevancia-szintet, hogy a partner energiát fordítson a feldolgozására. A sikertelenség felismerésének módjára a fejezet végén térek ki részletesen. Maradt azonban még egy szempont, melyről kár volna megfeledkezni a kommunikátor szándékainak teljesülését akadályozó tényezők számbavételekor.

Képzeljük el a következő helyzetet! Egy vasútállomáson arról szeretne érdeklődni egy utas a mellette várakozó személytől, hogy tudja-e, miért késik az a vonat, amelyre várnak. A mellette álló azonban nem reagál semmit sem a kérdésére, és láthatólag nem is fordít figyelmet a kérdésre abból az okból kifolyólag, hogy az illető nem hall, mert siket. Vagyis nem a nyelvi feldolgozó rendszere sérült (esetleg tud olvasni), hanem az adott fizikai stimulust nem képes felfogni a külvilágból, mellyel a kezdeményező kapcsolatba kívánt volna kerülni vele. Bármely osztrénzív viselkedési forma sikerességének egyik szükséges feltétele tehát, hogy a kezdeményező fel tudja kelteni partnere figyelmét a szándékainak interpretálására.

2.1.2. Az informatív szándék nem teljesül

A kommunikátor és a partnere fizikai, lelki és kognitív képességei egyaránt meghatározhatják a kommunikátor informatív szándékának teljesülését. Elég, ha a hallgató túl fáradt a kapott információ feldolgozásához, máris sikertelenné válhat a kommunikáció, hiszen a kezdeményező informatív szándékának a felismeréséhez sokkal nagyobb műveleti erőfeszítésre lesz szüksége a befogadónak. Ha a feldolgozáshoz szükséges műveleti erőfeszítés túl nagy a várható kontextuális hatáshoz viszonyítva, akkor a feldolgozás akár le is állhat, és így az adott információ nem válik kölcsönösen nyilvánvalóvá. Ezen tényezők figyelembevétele szintén a kommunikátor feladata, hogy valóban releváns formát tudjon választani szándékainak közvetítésére.

A kommunikátor, illetve a partnere hibájából létrejövő sikertelen esetekben a hiba a következőképpen értendő. A kommunikatív relevancia elvének értelmében az osztrénív-következtetési kommunikáció minden egyes aktusa a saját optimális relevanciáját kommunikálja. (Sperber – Wilson, 1986; 1995) Tehát az a fizikai stimulus, mellyel a kommunikátor a saját szándékait igyekszik kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni, minden egyes sikeres esetben magában hordozza saját optimális relevanciájának zálogát. Azaz a hallgató/partner/befogadó azt feltételezheti, hogy a kommunikátor pontosan olyan fizikai stimulust választott szándékainak kinyilvánítására, ami a lehetőségek szerint megfelelő módon közvetíti szándékait. Ha azonban a kommunikátor nem ennek az elvárásnak a figyelembevételével alkotja meg az adott fizikai stimulust, akkor eleve nem várhatja, hogy szándékait sikeresen fogja kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni az adott stimulus segítségével. Hibáról tehát csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy a kommunikátor nem a tőle elvárható módon veszi tekintetbe a sikeres kommunikáció feltételeit, és ezáltal veszélyezteti saját szándékainak a kölcsönösen nyilvánvalóvá válását az adott interakcióban. Ez a hiba-felfogás elkülöníthető attól a jelenségtől, amikor a kommunikátor szándékosan nem az optimális relevancia zálogát hordozó formát választja: ilyenkor pont azt nem akarja felismertetni hallgatójával, hogy ő nem tartja be a sikeres kommunikáció létrehozásának szabályait, másként fogalmazva, sérti az együttműködési elvet, ami általánosan érvényes az emberi kommunikációban.

A befogadóra vonatkozó hiba-felfogás úgy adható meg, hogy bár a kommunikátor az általa leginkább releváns módon szeretné szándékait nyilvánvalóvá tenni, sikere azért szenved csorbát, mert a hallgató/befogadó nem megfelelően dolgozza fel az adott fizikai

stimulust. A nem megfelelő feldolgozás többféle módon is megnyilvánulhat, ez a fejezet ezen sikertelen kommunikációt eredményező okok részletes elemzésével foglalkozik olyan példák felhasználásával, melyeket magam gyűjtöttem elsősorban hétköznapi társalgások megfigyelésével.

2.1.2.1. Az informatív szándék a beszélő hibájából nem teljesül

2.1.2.1.1. Az oszteni nem adekvát

Azokban az esetekben, amikor a kommunikátor nem azonosítja pontosan verbális megnyilatkozásában az általa létrehozott fizikai stimulus hordozta információ címzettjét, sikertelen kommunikáció alakulhat ki, ahol az oszteni nem lesz adekvát.

Az alábbiakban erre látunk példát:

Az apa és idősebb gyermekei tévét néznek a nappaliban, amikor a legkisebb lánygyermekét fürdető anya bekiált nekik:

(17) — Valakinek le kellene vinnie a szemetet!

A család összes tagja dekódolja az anya megnyilatkozásának konvencionális jelentését, azonban senki sem vállalja magára a címzett szerepét, és így a kérés sem teljesül. Nem sikerül kölcsönösen nyilvánvalóvá tennie tehát az anyának az ő informatív szándékát.

2.1.2.1.2. A hiba a kódolás folyamatában keletkezik

Ebben az esetben a kezdeményező azért nem tudja sikeresen nyilvánvalóvá tenni az általa szándékolt információt, mert a benne mentálisan létrejövő gondolati egységhez nem választ olyan kódot, ami megfelelő módon tudná közvetíteni az adott információt. Verbális jelhasználat esetén ez egyben azt is jelentheti, hogy a beszélő megsérti az adott nyelv grammatikai szabályait. Amikor viszont nem vét hasonló hibát, akkor előfordul, hogy olyan nyelvi kódot választ, amelyről tévesen feltételezi, hogy a szituációs partnere is ugyanazon jelentést társít az adott nyelvi formához. Amennyiben nem veszi tekintetbe a hallgatójától elvárható nyelvi kódok ismeretére vonatkozó feltevéseit, akkor eleve

kiteszi magát annak a veszélynek, hogy az általa választott stimulus szó szerinti jelentésének megtalálása akadályba ütközhet.

Például, ha valaki dialektusban tart egy plenáris előadást, eleve kiteszi magát a nyelvi kód nem megfelelő kiválasztása miatti sikertelen kommunikációnak. Verbális kommunikációban, ha a hallgató olyan új szót hall, amit nem tud dekódolni, mert nem ismeri a jelentését, sikertelenné válik a kommunikáció. Ennek a jelenségnek az egyik fajtája lehet, ha egy számunkra idegen nyelvet beszélő kíván velünk kommunikálni, de egy adott országon belül is előfordulhatnak megértésbéli nehézségek a nemcsak a tájnyelvi kifejezések, különböző dialektusok miatt, hanem az egyes szociolektusok miatt is. A metaforák, szólások, közmondások, illetve az állandósult szókapcsolatok előfordulása is vezethet sikertelenséghez, ha a hallgató nem ismeri a jelentésüket.

Ezekben a szituációkban az interpretáló fél könnyen tudja azonosítani azt az elemet, melynek jelentését nem ismeri, így a meg nem értett frázisra — a hétköznapi társalgások esetében — legtöbbször rákérdez a hallgató. A lehető legegyszerűbb módja a sikertelenség feloldásának az a módja, ha a rosszul hallott, vagy egyáltalán nem ismert nyelvi kódra történik rákérdezés. Ilyenkor a legkönnyebb korigálni. A félbeszakítások száma is nagy az ilyen típusú nem megértett megnyilatkozásokat követő nyelvi elemek sorában. (Bár léteznek olyan hierarchikus viszonyokon nyugvó emberi kapcsolatok is, melyek eleve tiltják a visszakérdezést. Például egy vezetői rendreutasítást biztosan tilos megszakítani egy dekódolatlan elem miatt. Ilyenkor az interpretáló eliminálja az adott elemet a pillanatnyi megértést illetően, majd vagy visszatér később a kód megfejtéséhez, vagy ha lényegtelennek ítéli, eltekint az értelmezésétől.)

A beszélő hibás kódhasználata akkor vezet sikertelen kommunikációhoz, ha a beszélő a fonetika-fonológia, a morfológia, a szintaxis, vagy a szemantika szintjén vét a nyelvére jellemző szabályok ellen, és ezzel informatív szándékának teljesülését veszélyeztetheti.

A fonetika-fonológia szempontjából gyakori a nem megfelelő intonáció alkalmazása.

- (18) — Esik az eső. — mondja lebegő (félig eső) intonációval a feleség.
— Jó, akkor esernyőt is viszünk. — válaszol a férj.
— Kérdeztem! — pontosít a feleség nyomatékosan, eső intonációval.

A kérdő és az állításokra jellemző magyar intonációs forma alkalmazása sérül itt, ezért hiszi a férj, hogy a szerinte állító formában elhangzott megnyilatkozásra helyeslően kell

válaszolnia, nem pedig egy eldöntendő kérdésre kell releváns választ adnia. (a magyar mondatokra jellemző intonációról lásd még Varga, 1985).

A hasonló hangzású kifejezések gyakori összecserélése inkább a gyermekekre jellemző. Ennek fordított esete az elhallás. Oka lehet objektív: pl. túl nagy zaj, vagy a hallgató siketsége, de a hasonló hangzású szavak elhallása fakadhat a beszélő nem eléggé pontos artikulációjából is.

A morfológia szintjén gyakran az egyeztetési hibák vezethetnek félreértéshez. Az alábbi megnyilatkozásban nem világos a birtokos és a birtok kiléte.

- (19) — Ha egy férj megveri a feleségét — hangzik egy történész megfigyelése
— akkor a szokás megköveteli, hogy elhagyja, és valóságos vagy kijelölt bátyjához menjen, ...

Természetesen ép pragmatikai kompetenciánk alapján következtetjük ki a nem megfelelő kódolás eredményeképpen létrejött megnyilatkozás interpretálása során, hogy nem a verekedős férjnek kell a bátyjához költöznie oltalomért, hanem a megvert feleségnek. A világról alkotott feltevéseink alapján jutunk ilyen következtetésre azután, hogy azonosítottuk a nyelvhasználati formában rejlő hibát, így korrigáljuk a relevanciájának feltételezésével ezt a félreértést.

Szintén kódhasználati hiba a nem megfelelő jelentésű szó alkalmazása. Ez akkor fordul elő gyakran, ha például olyan szót építene be a beszélő a megnyilatkozásába, melynek jelentéséről nincsenek pontos ismeretei. Kódválasztása nem sikeres, mert félreinformálhatja a hallgatót.

Tekintsük példaként azt a helyzetet, melyben a virágüzletet üzemeltető eladóhoz betér egy férfi vásárló, aki nem ismeri pontosan a virágok nevét. Emiatt fordulhatott elő a következő beszélgetés:

- (20) — Kérnék egy csokor fehér nárciszt! — mondja a vevő a virágboltban, a pultra mutatva, ahol többféle színű jácintscokor van.
— Uram, ezek jácintok itt. De van fehér nárciszunk is, mindjárt mutatom!

Az eladó tehát két kódot értelmez egyszerre. Az egyik, a verbális kód a *fehér nárcisz*, a másik pedig a vevő mutató kézjele, mellyel a pulton lévő jácintokra utal. Hogy az eladó miért kéri tőle a pontosítást? Biztosan azért, mert a két kód jelentése nem azonos, ezért szeretné tudnia virágos, hogy milyen virágot kössön csokorba. Udvariasan igazítja ki a vásárlót, és pontosítja számára a virágnevek jelentését. Így hívja fel a figyelmét arra, hogy kérését mindaddig nem tudja teljesíteni, míg nem teszi pontosan nyilvánvalóvá a szándékait. (A két virágnév összekeverésének ebben az esetben a hasonló fonológiai felépítésük is oka lehetett.) Amikor a verbális és nem verbális kódok jelentése nem egyezik együttes alkalmazásuk esetén, szintén figyelembe vesszük mind a fizikai kontextusból, mind a jelek kontextusából, mind a mentális kontextusunkból származó információinkat annak eldöntése céljából, hogy melyik jelet (valamikor csak jelzést) fogadjuk el relevánsnak az adott szituációban. Ha mód van rá, inkább felhívjuk partnerünk figyelmét az inkongruens megnyilatkozás alkalmazására. Ha erre nincs módunk, egyéni mentális feldolgozásunkon múlik, melyik jelet tekintjük inkább megfelelőnek. A diskurzusok dinamikus feldolgozása azonban lehetővé teszi, hogy a későbbi megnyilatkozások során is visszatérjünk a feltételesen azonosított jelentés kontrollálásához, így módon téve lehetővé a későbbi korrekciót.

A szintaxis szintjén is találhatunk a hibás kódhasználat rovására írható sikertelen eseteket. Például ha egy névmás referenciális főnév nélkül fordul elő egy diskurzusban, és a reprezentációját nem is lehet kikövetkeztetni semmiből sem.

Az összetett mondatok szintjén a kizáró vagy kötőszó használata okozhat félreértést, ha olyan eldöntendő kérdéseket köt össze, melyekre ellentétes értelmű választ kellene adnia a hallgatónak. Mint itt is:

- (21) — Bebújsz a kabátodba, vagy inkább a kardigánt hozzam ide?
— Igen.
— Mi igen?

A kizáró vagy kötőszóval összekapcsolt két eldöntendő kérdésre egy szó segítségével azért nem tud egyértelmű választ adni a hallgató, mert az elhangzó *Igen* releváns válasz csak az egyik kérdésre lehet a kizáró vagy természetéből adódóan. Az egyértelmű válasz reményében kérdez tehát vissza a partnere: *Mi igen?*. Azaz melyik tagmondatra értendő a helyes válasz.

2.1.2.1.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás

Az informatív szándék teljesülésének hiányát okozhatja az is, ha a hallgató azért nem érti meg magát az információt, mert a kommunikátor nem választ megfelelő kontextust szándékainak nyilvánvalóvá tételéhez.

Ez azokban a kommunikációs helyzetekben jelentkezhet például, melyeket Szende (1979, 120) "tartjuk a kapcsolatot" szituációknak nevez. Attól sajátosak ezek a beszélgetések, hogy céljuk nem az, hogy valamilyen proпозиionális tartalomról informálják a hallgatót, hanem a beszélgetésnek pusztán a kommunikáció fenntartása a célja. Eszerint két esetben is létrejöhet sikertelen kommunikáció.

- (22) (a) — Szia!
— Szia!
— Hogy vagytok?
— Kösz, jól. Szia!
— És a gyerekek? Elköltöztek már?

- (22) (b) — Szia!
— Szia! Hogy vagy?
— Tudod, az a múltkori betegség nagyon megviselt.
— Sajnálom. Jobbulást! Szia!
— Nem tudsz valahol egy jó gyógytornászt? ...

Jól látható, hogy a (22) (a) esetben a kérdező nem pusztán a "tartjuk a kapcsolatot" szituáció tipikus kérdését tette fel, hanem valóban érdeklődni akart partnere felől, hiszen nem elégedett meg a szokásos semmitmondó válasszal, pontosabban fogalmazva: a szándékai szerint nyilvánvalóvá tenni kívánt információ nem pusztán az *udvariasan érdeklődöm rólad* tartalom volt, hanem egy olyan valódi kérdés, ami kifejtett választ vár el, nem pedig a diskurzus lezárására irányuló konvencionális köszönési formát. A (22) (b) dialógus annyiban különbözik a (22) (a)-tól, hogy itt a *Hogy vagy?* kérdés csak egy "kapcsolatfenntartó" céllal létrejött kérdés volt. A hallgató azonban nem ismerte fel a beszélő szándékát, így részletesebb választ adott. De még az elköszönést sem ismerte

fel, vagy inkább figyelmen kívül hagyta, mint a verbális kontextus egy elemét, ezért nem hagyta lezárni a kommunikációt.

A *Hogy vagy?* esetében nehéz is eldönteni, hogy mi a beszélő informatív szándéka. A nehézséget elsősorban az jelenti, hogy az azonos formában megvalósuló kódolás két, egymástól eltérő jelentést enged meg dekódolni. A kommunikátor — aki a nem él megfelelően a kontextusválasztás lehetőségével — tehát viszonylag magára hagyja az interpretáció kiválasztásában a hallgatót. Érdekes, hogy a „kapcsolattartó” kérdésnek „kapcsolattartó” válasza is kialakult: *A bajokat nem számítjuk.* vagy *A bajokat leszámítva jól.* Külön esetként is számba vehető a kommunikáció lezárására való törekvés információjának fel nem ismerése. A (22) (a)-hoz hasonlóan itt is gyakran arról van szó, hogy a hallgató felismeri a beszélőnek a dialógus befejezésére utaló szándékát, de mivel ő még folytatni kívánja a beszélgetést, úgy tesz, mintha nem ismerte volna fel. (Azaz nem tartja be a kooperativitás szabályát.) Ennek a direkten nyilvánvalóvá tett formája például az az eset, amikor a hallgató felismeri a kommunikátor azon szándékát, hogy a telefonos beszélgetést le szeretné már zárni, de ő még folytatná, és így szól: *Csak még azt hadd mondjam el...* Vagyis megelőzi a sikertelenség, jelen esetben félreértés kialakulást. (*Ne hidd azt rólam, hogy nem értettelek meg!*)

A következő beszélgetés során azt figyelhetjük meg, hogy miként okozhat sikertelenséget az, ha a beszélő téves kontextuális információkat tulajdonít a partnere által véghezvitt értelmezési műveletekhez.

Figyeljük meg tehát azt a beszélgetést, mely délutáni teázás közben zajlott két hölgy között. Egyikük a teát készítvén azt a kérdést intézte társához:

- (23) — Kérsz bele cukrot?
— Nem. Vagyis ez milyen fajta
— Kockacukor.

tea? Keserű?

A kínáló hölgy arra számított, hogy a cukor fajtája iránt érdeklődik majd a partnere, de a partnert a tea minősége érdekelte (mert a gyümölcsteába például nem kért volna cukrot).

A kínáló hölgy azonban tévesen épít fel olyan kontextust, melyben a fajtára való utalás alanya a cukor lenne. A közbevágás pillanatáig azt hiszi a beszélő, hogy a partnere nem tudja, milyen cukor áll rendelkezésükre, valamint azon kontextuális információkat veszi alapul, melyek nem veszik tekintetbe a teafajták adta különbségeket. Ily módon a partner rákényszerül, hogy pontosan manifesztálja választási eljárását, hogy észre vétesse, miért nem teljesülhetett informatív szándéka.

Az alábbi dialógusban azt figyelhetjük meg, hogy mi történik abban az esetben, ha a két partner kognitív környezetének nincsen olyan közös része, melyből a hallgató megtalálhatná az elhangzó megnyilatkozások interpretációját.

A gimnazista diák a nővérehez:

- (24) — Segítesz? Azt nem tudom, hogy hogyan kell bebizonyítani a párhuzamos szelők tételét irracionális számokra.
— Milyen irracionális számokra?
— Hát én tudom racionálisra, meg egésze, csak erre nem.
— Nem értem, hogy mit kérdezel.

Ebben a szituációban tehát a párhuzamos szelők tételének irracionális számokra való bizonyítása volt az a feltevés-halmaz, mely hiányzott a partnerek közös háttérismeretéből. A nővér ezért nem tudott segíteni az öccsének. A beszélő itt azért követ el hibát, mert tévesen méri fel partnere vélhető ismereteit az őt érdeklő matematikai problémát illetően, azaz nem választ megfelelő kontextust megnyilatkozásának sikeres interpretálhatósága érdekében. Kommunikációja sikertelenné válik, mert nem értik meg informatív szándékát.

2.1.2.2. Az informatív szándék a hallgató hibájából nem teljesül

2.1.2.2.1. Hiba a dekódolásban

A megnyilatkozások java részét dekódolós műveletek segítségével fejthetik meg a kommunikáció résztvevői. Amikor a kommunikátor által létrehozott stimulus dekódolásába valamilyen hiba szűrődik, sikertelen kommunikáció jöhet létre. Ilyenkor a

kommunikátor a partnere hibájából nem tudja kölcsönösen nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni szándékait. Vegyük az alábbi példát!

Egy fiatal egyetemista panaszodik a családjának arról, hogy túl sok elintézetlen dolga van:

- (25) — Teljesen be vagyok havazva. Nem jutok egyről a kettőre.
— Nem baj, majd jön a New Deal...
— Miféle nyugdíjról beszélsz te? Huszonhat éves vagyok?!

Bár a családtagjai vigasztalni akarták az egyetemista lányt, a vigasztalás információja nem jutott el hozzá, mert az angol *New Deal* kifejezést, ami a társai szerint a kilábalás, a problémákon való felülemelkedés metaforája lett volna, *nyugdíj*-nak hallotta, és ezért tévesen dekódolta. A nyugdíjhoz közel állókra vonatkozó vigasztalás azonban neki nem jelentett releváns megnyilatkozást, ezért kérdezett vissza: *Miféle nyugdíjról beszélsz te? Huszonhat éves vagyok?!* A sikertelenség azonosítása után így van lehetősége korigálni a verbális interakciót. A félreértésről tehát indirekt úton informálja családtagjait — kimondva a nyugdíj szót —, így a kölcsönös korigálás lehetősége is megteremtődik.

2.1.2.2.2. Hiba a következtetési folyamatokban

Goffman (1967, 17) hívja fel a figyelmet az úgynevezett utalásos kommunikáció letagadhatóságára. Megfigyelése szerint léteznek olyan társadalmilag meghatározott szituációk, ahol a beszélő által indirekten megfogalmazott információ megértését a hallgatónak "kötelessége" letagadni az udvariasság, illetve a homlokzat-óvás szabályai szerint. Ez a megfigyelés azonban egy újabb kérdést vethet fel. Ha a hallgató köteles eltitkolni, hogy eljutott-e hozzá az információ vagy sem, akkor a beszélő honnan tudhatja, hogy kommunikációja sikeres volt-e? Figyeljük meg a következő példát!

Reggel a vendég kismama a konyhában találja a cipőjét, amit ő este a szobában vetett le, mert nem kapott papucsot. Reggelizés közben így szól hozzá a házigazda felesége, akinek már felnőtt gyerekei vannak, de mégis nagyon ügyel a szoba tisztaságára, különösképpen a szőnyegre:

- (26) — Tudod, amikor majd kisgyereked lesz, sose engedd, hogy a vendég cipőstül menjen be, mert megfertőzheti a kicsit a sok piszokkal. Én sose engedtem ...

A megnyilatkozás feldolgozása során a kismama él azzal a feltevésével, hogy a közölt információ számára releváns. Relevanciájának azonosításához választ tehát olyan kontextust az elméjében tárolt információk felhasználásával, ahol a megfelelő interpretáció kialakítása látszik biztosítottnak. Partnerre számára azonban nem teszi nyilvánvalóvá feldolgozási műveleteinek eredményét. Példánkban a kismama is felismerte vendéglátója azon szándékát, mellyel annak magyarázatát tette kikövetkeztethetővé, hogy miért találta máshol a vendég a cipőjét, mint ahol hagyta. De erről a felismerésről a kismama nem adhat visszajelzést, épp ezért a vendéglátója nem lehet biztos benne, hogy szándékát valóban felismerték-e, azaz nem tudja, hogy megértette-e a kismama azt, amit ő közölni kívánt vele azon megnyilatkozásai által, melyek jelentése nem konvencionális implikaturaként található meg. Másként fogalmazva: léteznek olyan esetek, amikor nem győződhetünk meg róla, hogy az információt, amit szándékunkban állt közölni felismerték-e vagy sem a kommunikáció következtetési műveletei által.

Brown és Levinson (1978, 80) említ egy másik esetet, ahol az információ feldolgozását egy udvarias gesztus, a "jelképes egyetértés" nehezíti. Erre a jelenségre példa a következő dialógus, ahol a meghívó fél, aki színházba invitálta partnerét, megkérdezi:

- (27) — Ugye milyen jól játszik ez a színész?
— Igen. Jól. Eléggé. (De azért lehetne hitelesebb is. — gondolja.)

Az egyetértés itt attól jelképes, hogy a helyeslő *Igen* választ egy olyan megnyilatkozás követi, melyből az derül ki, hogy a hallgató véleménye mégiscsak különbözik partnerétől. Leech (1983, 112-113) Kerüld a konfliktust! – a tapintat maximájaként elemzi a hasonló eseteket arra utalván, hogy a meghívott fél a meghívás gesztusát köszöni meg implicit módon akkor, ha nem árulja el nem tetszését az előadásról, hiszen az esetleg rosszul eshet a meghívó félnek. Itt az őszinte állítás tételének fölébe helyezett udvariasság érvényesül.

Leech (1983, 110) pragmatikai paradoxonként említi a következő esetet: valaki olyan udvarias felajánlást tesz, melyből nem egyértelmű, hogy mi az informatív szándéka: a felajánlott cselekedet elvégzése, vagy pusztán a felajánlás aktusa. Mivel maga a felajánlást tevő megnyilatkozás sem egyértelmű, a hallgató sem mindig képes felismerni a beszélő szándékát. Ha például egy nagyon elfoglalt anyukának felajánlja a barátnője, hogy leviszi a kicsit sétálni, hadd érje utol magát a házimunkákban, jóleső ajánlat lehet. De, ha az anyuka annak ellenére fogadja el a segítséget, hogy a barátnőjének valódi segítségnyújtó jellegű szándéka lett volna (udvarias gesztust létrehozva akarta informálni társát arról, hogy érti, milyen nehéz helyzetben van), akkor a kommunikációjuk sikertelen a barátnő (beszélő) szempontjából.

Beszélgetésük így zajlott:

- (28) — Alig látszom ki a mosni- és vasalnivalók közül. Ráadásul még főzni se volt időm. De sétálnunk is kellene ebben a szép időben!
- Esetleg levihetem a gyereket ...
- Nagyon megköszöném! Hányra jössz értük?

A közös háttérismeret hiánya vagy megléte meghatározó szerepű lehet az információ feldolgozásában. Sperber és Wilson (1986, 39) kognitív környezetnek nevezi azon feltevések halmazát, melyek az egyén számára nyilvánvalóak. Ha a hallgató egyáltalán nem rendelkezik olyan kognitív környezettel, vagyis olyan háttérismerettel, melyhez az új információt kapcsolni tudná, akkor a beszélő informatív szándéka nem teljesül, mert az az információ, amit közvetíteni akart, a partnere számára nem lesz releváns. A beszélő informatív szándékának teljesülését gátolhatja, ha a megértési folyamat következtetési részében követ el hibát a hallgató. Atkinson és munkatársai (1994, 254-255) elkülönítik egymástól az emlékezeti asszociációt és a következtetéseket. Külön tárgyalják a logikai következtetések két típusát: a deduktív, illetve az induktív következtetési eljárásokról való megfigyeléseket. Úgy tekintik, hogy a deduktív következtetés logikai szabályait többé-kevésbé tudattalanul használják az emberek, ám ha a premisszák száma megnő, a szabálykövetés tudatosabbá válik. Minél több szabályra van azonban szükség, annál valószínűbb, hogy az emberek tévedni fognak, állapítják meg Osherson és Rips kísérleteire hivatkozva. Mint például a „kecske és a káposzta” – típusú problémamegoldó szituációkban, ahol a feladat megoldásához

szükséges premisszák száma túl nagy ahhoz, hogy könnyen juthasson helyes eredményre a megoldó. (A feladatban úgy kell egy csónakban átvinni egy kecskét, egy káposztát és egy farkast a folyó túlsó partjára, hogy mind a három utas épségben jusson át, de egyszerre legfeljebb két utast bír el a csónak.)

Az induktív következtetésekre vonatkozóan említést tesznek a heurisztikákról, melyek olyan tapasztalati eljárások, hogy segítségükkel gyakran, de nem szükségszerűen, helyes következtetésekhöz juthatunk. Álljon itt egy példa annak illusztrálására, hogy a gyakorisági heurisztika helytelen alkalmazása miként vezethet sikertelen kommunikációhoz.

Az alábbi beszélgetés két középkorú testvér közt zajlik, akik már rég nem találkoztak, ezért korábbi közös ismerősükről számol be az idősödő férfi:

- (29) — Képzeld, meghalt a Péter. Az egész futballcsapat ott volt a temetésén.
A kapus Pali meg mondott egy búcsúztatót.
— Biztos nem bírta érthetően végigmondani.
— Miért? Nem is ismered!
— De te mondtad, hogy ő volt a kapus.

A hallgató arra vonatkozóan alkalmazta a gyakorisági heurisztikát, hogy a focistáknak, különösen a kapusoknak nem prototipikus tulajdonságuk a beszéd tartás, így azt a következtetést vont le, hogy az elhunyt barátja akadozva, alig érthetően mondta a búcsúztatót. Természetesen az előítéletes gondolkodás eredményeképp létrejövő, sztereotipikus, téves heurisztikus gondolkodásból adódó sikertelen esetek is ezen helytelen következtetési műveletekből adódó félreértések közé tartoznak. (A nyelvi humor esetében pedig pont ezek a várhatóan sikertelen sémák teszik lehetővé a kikövetkeztethetetlen poén csattanósságát.)

Pólos és Ruzsa (1987, 14-17) is ír arról, hogy a hétköznapi beszélgetéseink során nemcsak explicit (kimondott) információkon alapuló logikai következtetéseket végzünk, hanem felhasználunk úgynevezett implicit (memóriánkban tárolt) információkat is, melyeket szintén premisszának tekintünk. A relevanciaelmélet szerint bármely konceptuálisan reprezentált információ premissza lehet a hallgató számára a kommunikáció során (Reboul – Moeschler, 2000). Azaz nem csak az elhangzott

megnyilatkozásokat tekintheti premissának, hanem bármely olyan feltevést, amely számára nyilvánvaló és elérhető. (Sperber – Wilson, 1986, 65-118)

A következő párbeszéd egyik résztvevője úgy érezte, hogy kérdésére nem kapott kielégítő választ, pedig partnere rá akarta bízni a teljes válasz kikövetkeztetését. Két szomszédasszony beszélgetéséből származik a következő részlet:

- (30) — Nézd, milyen szép kis ruhát vettem. — meséli az egyik.
— Az igen! Mennyibe került?
— A piacon vettem.
— Hm ...? — kérdez vissza a másik.

A kérdező fél azért nem érzi kielégítőnek a választ, mert nem egy számszerű adatot kapott válaszként a ruha áráról, hanem *A piacon vettem.* megnyilatkozást, melynek szó szerinti értelmezéséből arra következtethetett volna a hétköznapi ismeretei alapján a hallgató, hogy a ruha olcsó volt, hiszen az emberek azért járnak a piacra ruháért, hogy a bolti árnál olcsóbban vásárolhassanak. Kommunikációjuk tehát a hallgató nem megfelelő következtetési műveletei miatt vált sikertelenné.

2.1.2.2.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás

A partnerek elvárásbéli különbségei is vezethetnek ahhoz, hogy az informatív szándék ne teljesüljön. Amikor a hallgató olyan kontextust választ a kommunikációban szereplő megnyilatkozás interpretálásához, ami más típusú kontextuális információkat hív elő, mint amik a kommunikátor megnyilatkozásainak sikeres interpretálásához volnának szükségesek, a felek nagy eséllyel értik félre egymást.

Példánkban olyan téves kontextusválasztásból eredő sikertelenséget láthatunk, ahol a résztvevők elvárásbéli különbségei a kommunikáció ideje, illetve a kommunikációt megelőző időszakban történt események idejének felidézésének különbségét tükrözik. A beszélgetés egy kardiológus rendelőjében hangzott el.

- (31) — Volt ritmuszavara? — érdeklődik az orvos.
— Hát ilyen gyors szívdobogásrohamok jöttek rám. — válaszol a beteg.
— A gyógyszer mellett?

— Ja, nem, nem.

— Hát azt kérdezem.

Az orvos elvárása tehát az volt, hogy páciensétől a kezelés alatti időszakról kapjon információt, a beteg ezzel szemben olyan általános érvényű kérdésnek tekintette az orvos érdeklődését, ahol az illető orvos által javasolt kezelés megkezdése előtti időkre vonatkoztatva talált rá azon feltevéseire, melyek igaz kijelentésként tárolódva mondatták vele: *Hát ilyen gyors szívdobogásrohamok jöttek rám.* Ezt a választ az orvos igenlőként interpretálta (helyesen), ezért kérdezett rá: *A gyógyszer mellett?* A beteg számára itt válik nyilvánvalóvá saját tévedése, kikövetkezteti, hogy az orvos nem feledkezett meg az ő betegségéről, hanem a vele való találkozástól, és a terápia megkezdésétől számított időn belül érti a kérdését. Válaszát tehát korrigálja. Orvosa pedig újból felhívja figyelmét a kérdésének helyes értelmezését adó kontextus felépítésére: *Hát azt kérdezem.* Ép nyelvhasználati képességeiket alkalmazva ismerik fel és korrigálják itt is a kommunikáció résztvevői a hallgató nem megfelelő kontextusválasztásából eredő sikertelen kommunikációjukat.

Szintén a különböző elvárásokkal összefüggésben tárgyalja Goffmann (1967, 28) a kínai és a nyugat-európai emberek kommunikációjának azon jellegzetességeit, ahogy a nyugat-európai utazók arra panaszkodtak, hogy a kínaiakban azért nem lehet megbízni, mert mindig azt mondják, amit érzésük szerint a nyugat-európai hallani akar, nem pedig azt, amit gondolnak. A kommunikáció interpretálhatóságát adó kontextuális információknak az előhívhatóságáról, valamint a mentálisan tárolt eltérő ismeretekről, és az azokat rendező strukturális elemek eltéréseiről a korábbi fejezetekben akkor szóltam már, amikor a kölcsönös nyilvánvalóvátételről gondolkodtam. Az interkulturális kommunikációs helyzetek vizsgálata szép számmal szolgáltat adatokat arra nézve, hogy mi történik akkor, ha a felek eltérő kontextust választanak a kommunikáció megnyilatkozásainak értelmezéséhez. Fontos itt megjegyezni, hogy a kommunikáció dinamizmusát tekintetbe véve ilyenkor nem is lehet mindig pontosan megállapítani, a beszélő, vagy a hallgató hibájáról van-e szó, hiszen 1. lehet, hogy már a beszélő sem mérte fel jól partnere várható feldolgozási stratégiáit, 2. vagy éppen a hallgató építi fel különbözőképpen saját mentális kontextusát az interpretálás során.

Egyes szociológiai paraméterek (mint pl. társadalmi státusz, anyagi helyzet, képzettség, családi hagyomány, vallási hovatartozás... stb.) meghatározhatják, hogy kik között jöhet

létre kommunikáció. Így például egy kórházi takarítónő ritkán tehet fel kérdést a kórház vezető főorvosának. Létezik azonban olyan helyzet, amikor erre az úgynevezett „tiltott kommunikációra” mégis sor kerül. A következő dialógus egy liftben hangzott el, ahol a takarítónő állt az irányítógombhoz közelebb, a beszálló orvos pedig a takarítóeszközöktől nem fért a gombokhoz. A takarítónő ezt a fizikai kontextust felismerve merete udvariasan megkérdezni:

- (32) — Hányadikra tetszik menni?
— Hát tanulja meg. A másodikra. — válaszolta az orvos.

A takarítónő igyekezett maximálisan betartani az udvariassági szabályokat, de azt nem tudhatta, hogy az orvos a szobájába megy, nem pedig valamelyik emeleti osztályra. A sikertelenséget tehát az okozza, hogy az orvos nem ismeri fel, hogy az adott szituációban miért kell elhangoznia az adott kérdésnek, vagy ha fel is ismeri, saját magasabb társadalmi státuszához ragaszkodva igyekszik ezt a felismerést eltitkolni. Arról a kontextuális információról azonban biztosan nem vesz tudomást, ami csak az ő elméjében lehet jelen, hogy a takarítónőnek nem lehet ismerete arról, hogy az adott pillanatban hová igyekszik éppen az orvos. Tehát a liftben zajló kommunikáció attól válik sikertelenné, hogy a takarító megnyilatkozásának értelmezéséhez a hallgató/orvos nem választ megfelelő kontextust.

Az alábbi beszélgetésben viszont a hallgató a nyelvi környezetből adódó kontextuális információkat használja fel oly módon, hogy szándékai ellenére hoz létre sértő formát.

- (33) — Azt hiszem, nem fejeztem ki magam valami érthetően. (szól a lány)
— Meglehet. Jaj, tegnap a rádióban hallottam egy akkora hülyeséget!
(mondja az apja egy új téma bevezetéseként)
— Kösz ...

Hangzik a beszélgetés egy apa és a lánya közt, ahol a lány arra a feltevésre alapozza következtetését, hogy az apjának biztosan az ő ügyetlen fogalmazási módjáról jutott eszébe a rádióból hallott szöveg, és ezért hiszi azt, hogy ezzel az apja az általa mondottakat is a *hülyeség* kategóriába sorolja. Ezt a sértő formát az apa kontextusválasztásának hibája okozta azzal, hogy emlékezeti asszociációiból származó

olyan feltevést tett nyilvánvalóvá lánya számára is, melynek aktuális relevanciájából tudott a lánya saját megnyilatkozásaira vonatkozó értékítéletre következtetni.

Bavelas – Rogers–Millar (1985, 123-127) említik Gottman 1979-ben végzett kísérletét, melyet házaspárok diskurzusainak megfigyelésével végzett. Gottman „gondolatolvasásnak” nevezi azt a jelenséget, amikor a pár egyik tagja — elvárásai alapján — tudni véli, hogy mit akar felé közölni a másik, és ha elvárásai nem egyeznek a partnere informatív szándékával, kommunikációjuk sikertelenné válik, viselkedésük konfliktushelyzetet idéz elő. Tannen munkáját ismertetve már említettem saját adatgyűjtéséből származó példámot, ahol *a tudni vélem, hogy miről beszélsz, miről akarsz beszélni* viselkedési attitűd érvényesül. Tehát azzal a feltevéssel él a házaspár egyik tagja, hogy eléggé ismeri ő már párját ahhoz, hogy ne kelljen nagy műveleti erőfeszítést tennie az általa közölni kívánt információ feldolgozása érdekében, hanem önnön döntése alapján, önkényesen aktiválja azon feltevéseit, melyek vélhetően a párja megnyilatkozásainak interpretációját jelentik majd: például: *Tudom. Vásárolni akarsz menni.* holott a feltett kérdés: *Kaptunk már fizetést?* attól lenne releváns, mert kölcsön kellene adni a havi bevételből a szomszédnak. A kontextusválasztásban is megnyilvánuló heurisztikus gondolkodás ezek szerint nem tekinthető a sikeres kommunikáció garanciájának.

2.1.3. Nem teljesül a kommunikatív szándék.

A kommunikatív szándék az informatív szándék nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá tételének szándéka. Teljesülésének hiánya sikertelen kommunikációt eredményez.

2.1.3.1. A kommunikatív szándék a beszélő hibájából nem teljesül

2.1.3.1.1. Az oszteni nem adekvát

Abban az esetben, ha a kommunikátor kommunikatív szándékának teljesülését saját oszteni viselkedésének nem megfelelő kivitelezése korlátozza, a partnerei az ő hibájából nem fogják tudni felismerni, hogy informatív szándékát miként azonosítsák.

Ha például egyáltalán nincs címzettje megnyilatkozásának, a szituáció résztvevői nem lesznek képesek felismerni kommunikatív szándékát.

Jelen példánk helyszíne a városi kórház egyetlen liftje. Az orvosok épp a reggeli konzílium után igyekeznének az emeleti osztályokra. Beszállnak a liftbe, ahol egy pár napja műtött beteg várakozik. Ő is az egyik emeleti osztályra szeretne feljutni. A lift azonban nem indul, mert túlterhelt. Ekkor a legmagasabb rangú orvos megszólal:

(34) (a) — Túlsúlyban vagyunk.

Senki sem válaszol, mindenki arra vár, hogy a beteg kiszálljon, hisz a társadalmi hierarchia szerint neki kellene magára vennie a címzett szerepét, ugyanis a fenti megnyilatkozás egy olyan implikátúra, melynek levezetésekor adódik, hogy a lift csak akkor fog elindulni, ha a túlsúlyos állapot megszűnik, de ahhoz valakinek, mégpedig a betegnek, ki kellene szállnia. Ám a megnyilatkozásnak a létrehozója nem azonosítja a címzettet. Sőt, a kiszállásra vonatkozó feltevés megkonstruálását is társai következtetési műveleteire bízta. Kommunikációja azonban sikertelen, mert senki sem érzi úgy, hogy pont neki kellene vállalnia a címzett szerepét, ezért nem is szállnak ki a liftből. (A beteg saját gyenge fizikai állapota miatt, az orvosok pedig saját fontosságuk tudatában. Szerintük a beteg érne rá várakozni a következő járatra.) Ezt a sikertelenséget felismerve a vezető beosztású orvos újból megszólal:

(34) (b) — Valakinek ki kell szállni.

Azaz verbalizálja az előbbi implikátúrát. De még ekkor sem azonosítja a beteget, mint megnyilatkozása címzettjét. Bár a beteg ekkor már sejti, hogy rá várnak, mégsem akarja, hogy észrevegyék, ő felismerte az orvos informatív szándékát, és élve az alulspecifikált osztenió adta lehetőséggel, továbbra is a liftben marad. Végül két fiatal orvos száll ki (magukat jelölve ki címzettnek, mint fiatal és ép fizikumú egyéneket, akik a leginkább képesek a lépcsőzésre), és így elindulhat a lift. A sikertelenség feloldására tehát nem a kommunikátor teremti meg a lehetőséget, hanem a társas interakció többi résztvevője, felismervén a kommunikátor oszteniójának hiányosságait, és élve azon praktikus tudásukkal, hogy nem érdemes ezt a sikertelenséget túl sokáig fenntartani..

2.1.3.1.2. Hiba a kódolás folyamatában

Vannak olyan szituációk, melyekben a beszélő olyan módon kívánja nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá tenni informatív szándékát, hogy olyan verbális kódot választ, mellyel explicitté teheti szándékait. Például a performatív igék csoportjából választ megfelelő elemet, vagy az igei személyragok megfelelő kiválasztásával utal partnerére, illetve megfelelő névmásokot használ. Ha ebbe a kódolási stratégiába hiba csúszik, sikertelen kommunikáció alakulhat ki.

Az itt következő megnyilatkozások olyan nyelvi példákat tartalmaznak, melyekben a személyek azonosítása a kódolósos folyamatok révén nem azonosítódik pontosan, így sikertelenséghez vezet a nem megfelelő verbális forma alkalmazása a kommunikatív szándék kölcsönös nyilvánvalóvá tétele szempontjából.

Egyik este az anya az alábbi megnyilatkozásokkal szidja le csintalan gyermekét, aki testvéreit sem hagyja elaludni folytonos mocorgásával:

(35) — Fejezzétek már be a mocorgást! Tessék végre aludni! Késő van.

Nem helyénvaló a többes számú nyelvi kód alkalmazása akkor, ha csak az egyik gyerek mocorgott. Így módon azok a gyerekek is részesednének a szidásban, akik semmi rosszat sem tettek. A kollektív felelősségrevonás azonban nemcsak a gyerekek igazságérzetét sértheti, de következő példánk is róluk szól:

(36) — Miért kell folyton rosszalkodnotok?! — figyelmezteti a tanár a tanítványait, amikor jól tudja, ki volt az egyetlen csínytevő.

A szidás valójában egy gyereknek szólna itt is, de a nem megfelelő nyelvi formaválasztás miatt sértődés forrása lehet azon gyerekek számára, akik igyekeztek szót fogadni, mégis szidásban részesültek.

Ezen szituációk konvencionális jelenlétére hívja fel a figyelmünket az a szólás, mellyel ezen szituációk sikertelenségét felismerve szoktak védekezni a kommunikátorok:

(37) — Akinek nem inge, ne vegye magára.

Azonban a megszegés helyett alkalmazott udvariasság ezekben a helyzetekben (bár erőteljesen kultúraspecifikusan) nem teszi sikeresebbé a kommunikációt.

2.1.3.1.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás

A fizikai kontextus részbeni figyelmen kívül hagyásából származó sikertelen kommunikációra következik most példa, ahol a kommunikátor önmaga fizikai tulajdonságainak megváltozását nem veszi tekintetbe akkor, amikor a trolin odamegy egy régi általános iskolai osztálytársához, és megszólítja:

(38) (a) — Jaj, de rég nem láttalak! Nem is változtál semmit!

Amikor azt tapasztalja, hogy a kiszemelt hölgy inkább a többi utasra tereli tekintetét felismeri tévedését, és tovább folytatja verbális interakcióját:

(38) (b) — Nem is ismeresz meg? Szakállas lettem meg szemüveges. Meg az a húsz év...

Még mindig nem teszi explicitté azonban kilétét, mert nem megfelelően választotta meg megnyilatkozásainak kontextusát. Jelen megnyilatkozásban is csak a *húsz év* kifejezés könnyíthetné meg a kijelölt partner feldolgozási műveleteinek erőfeszítéseit, aki azonban azért nem bajlódik a közölt információk feldolgozásával, mert idegennek véli a kezdeményező személyét, és ezért nem kíván vele beszélgetésbe elegyedni. Kommunikációjuk mindaddig sikertelen marad, míg a kezdeményező fel nem ismeri saját kontextusválasztási hibáját, és nem korrigálja azt.

A fizikai kontextus és a mentális kontextus adta információk együttes téves kiválasztása és feldolgozása adja az itt következő diskurzus sikertelenségének okát. A kommunikáció sikertelenségét az okozhatja, hogy konvencionális implikaturát alkalmaz a kommunikátor olyan helyzetben, amikor bizonyos lehetne felőle, hogy az ő szándékai szerint jelenleg nem konvencionális értelemben használt nyelvi formát konvencionálisan fogják érteni. Az elemzett esetben a kommunikátor egy olyan beteghez érkezik látogatóba, akinek nagy szüksége van — a kemény hideg ellenére is — a friss levegőre, mert gégeödémája van. Az alábbi megnyilatkozását hozza létre:

(39) — Meglehetősen hideg van itt!

Vendéglátói az elhangzott megnyilatkozást konvencionális implikaturaként értelmezve elnézést kérnek tőle, hogy nem csukhatják be az ablakot. A sikertelenség akkor lett volna elkerülhető, ha a kommunikátor tekintetbe viszi látogatása fizikai körülményeit, és azon ismereteit is, hogy a gégeödémás betegnek hideg levegőre van szüksége. Nem megfelelő kontextusválasztása és részben hibás kódhasználata vezette sikertelenséghez kommunikációját.

2.1.3.2. A kommunikatív szándék a hallgató hibájából nem teljesül

2.1.3.2.1. Hiba a dekódolásban

Amikor a beszélő azzal a céllal hoz létre verbális stimulust, hogy ennek segítségével tegye nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá informatív szándékát, de a hallgató vét ezen nyelvileg kódolt elemek dekódolásában, a beszélő kommunikatív szándéka nem tud teljesülni, és a kommunikáció sikertelenné válik. A létrehozott megnyilatkozásban szereplő megszólítás olyan nyelvi kód lehet, mely megkönnyítheti a beszélő informatív szándékának nyilvánvalóvá tételét, de ha a megszólított tévesen dekódolja, vagy egyáltalán nem dekódolja a megszólítást, sikertelen kommunikáció alakul ki. Például így:

(40) — Uram, volna szíves arrébb állni egy kicsit? — hangzik a buszon, ahol a leszálláshoz igyekvő hölgy kér helyet.

Ám megszólítását nem megfelelően dekódolta utazótársa, így nem teljesült a beszélő kommunikatív szándéka.

A performatívumok, mint explicit nyelvi formák nem megfelelő dekódolása is okozhat sikertelenséget. A diplomáciában pontosan ezen formák egyértelműségének csökkentésére igyekeznek törekedni a felek, amikor kerülni kívánják a direkt formákat.

2.1.3.2.2. Hiba a következtetési folyamatokban

A sikertelen kommunikáció ezen formájában azzal a jelenséggel találkozunk, amikor az észlelt stimulus feldolgozásához nem elegendő a dekódolás, hanem következtetési műveletek végrehajtására lenne szükség a kommunikátor szándékainak interpretálásához, a kommunikatív szándék teljesüléséhez. A következtetési műveletek végrehajtásakor úgy léphetnek fel problémák a hallgató hibájából, hogy a rendelkezésre álló kontextuális (fizikai, szociális és mentális) információk közül nem a pillanatnyilag releváns információt következtetik ki, hanem kevésbé releváns (vagy irreleváns) eredményre jut. Az alábbi kérés egy irodában hangzott el pár perccel a munkaidő vége előtt az irodavezetőtől a beosztottai felé

(41) — Adja már fel valaki ezt a levelet hazafelé a postán! — szól a főnök.

Gondolhatnánk, hogy a beszélő hibájából ered a sikertelenség, ha senki sem adja fel a levelet, és a főnök másnap az asztalon találja azt, hiszen nem nevezte meg a címzettet, de ha az udvariassági elvek betartását is figyelembe vesszük, akkor jól látható, hogy a kommunikátor azért nem nevezi meg az illető személyt (nem azonosítja a címzettet), mert arra gondol, úgy is a postát egyébként is útba ejtő személy fogja majd elvinni a levelét, de ő nem is tudja, melyik beosztottja merre lakik, vagy akar-e éppen a posta felé menni. Ezért a címzett szerepének kikövetkeztetését az ezen információkkal — vélhetően — rendelkező hallgatókra bízva. Ők azonban nem biztos, hogy egyeztetik útvonalait, ezért előfordulhat, hogy egyenként nem értik önmagukat címzettnek, és ennek eredményeképpen a levél az irodában marad.

2.1.3.2.3. Nem megfelelő a kontextusválasztás

Abban a helyzetben, amikor a kommunikáció résztvevői közül a hallgató nem ismeri fel a beszélő informatív szándékát, mert nem válik számára nyilvánvalóvá, hogy vele közölni akartak valamit, bekövetkezhet olyan ok miatt is, hogy maga a hallgató nem választ megfelelő kontextust az elhangzó ingerek interpretálásához, így a kommunikátor kommunikatív szándéka nem tud teljesülni. Tekintsük a következő példát! A család

tervezgeti a hétvégi bevásárlást: listát készítenek, hogy mire lesz szükség, mit kell majd a boltban megvenniük. Mindeközben hangos zaj hallatszik az utcáról. Az apa felkiált:

(42) — Jaj, a kukásautó!

Az apának ugyanis akkor jut eszébe, hogy nem tette ki a kukát, hogy kiüríthessék. Az anya viszont választ megfelelő kontextust férje megnyilatkozásának feldolgozásához, és ezért nem érti, miért hívja fel a kukásautóra a figyelmét a férje a bevásárlólista készítése közben. Eképp azt sem tudja kikövetkeztetni nem megfelelő kontextusválasztása miatt, hogy férje miért szakítja meg vele hirtelen a beszélgetést. Kommunikációjuk tehát sikertelenné vált.

Néhány konvencionális nyelvi forma is rendelkezésükre áll a nyelvhasználóknak akkor, ha explikálni kívánják, hogy igyekeznek elkerülni a sikertelen kommunikációs eseteket. Ezek a nyelvi formák annak érdekében lesznek tehát a verbális kommunikáció elemei, mert a kommunikátor azt az információt kívánja általuk nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá tenni, hogy szeretne sikeres kommunikációt kialakítani partnerével együtt. Ezen kölcsönösségre is felhívja tehát partnere figyelmét: „Értsd úgy, ahogy mondtam.” „Nehogy félre érts!” „Ne kombinálj már össze-vissza...” „Nem kell semmilyen mögöttes szándékot feltételezni!”

Amikor a sikertelen kommunikáció során a hallgató rájön, hogy nem érti pontosan a beszélő nyelvi stimulusát, mert vélhetően nem megfelelő következtetéseket alkalmaz, vagy nem talál olyan kontextust, amelyben megtalálná a stimulus relevanciáját, azonosítani tudná értékét? a következő nyelvi formákkal teheti kölcsönösen nyilvánvalóvá ezen felismerését: „Mit akarsz ezzel mondani?” „Hát ezt meg most hogy értsem?” Léteznek olyan hierarchikus viszonyok is, ahol nem teheti kölcsönösen nyilvánvalóvá a hallgató, hogy ő a beszélő hibájából nem képes megfelelően interpretálni a kommunikátor szándékait. Ilyenkor a tiltott kérdőmód helyett inkább magára vállalja a hibás szerepét, és eképp próbálja sikeressé tenni a kommunikációt: „Biztosan bennem van a hiba, hogy nem tudok rájönni, de azt hiszem, ...”)

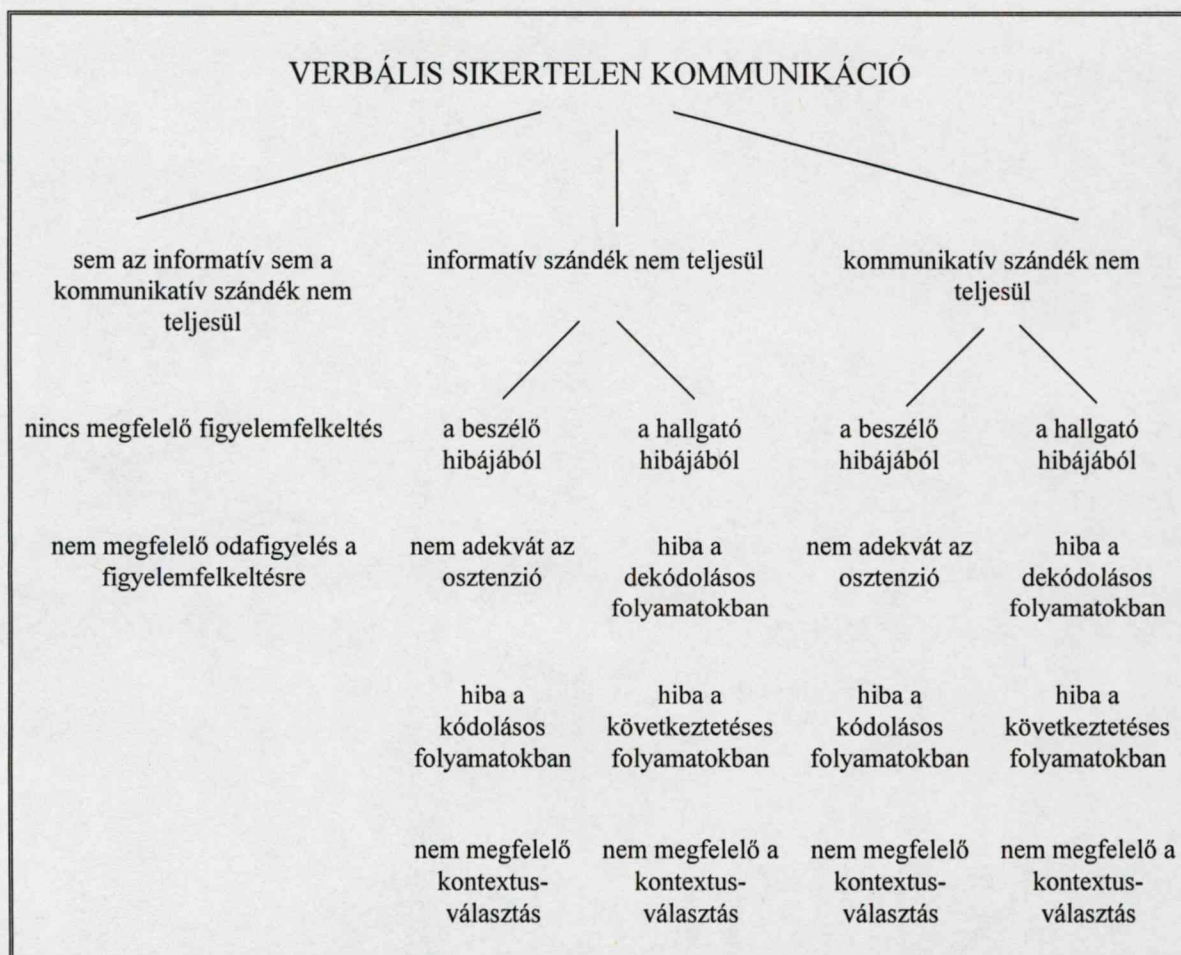
Amikor a sikertelenséget nem sikerül javítani, elképzelhető, hogy hosszú ideig nem tisztázzák a felek, miért értették félre egymást, illetve miért nem jött létre megfelelő interpretáció. Ezekre a helyzetekre vonatkozóan inkább vigasztaló értékkel bíró konvencionális formákat sikerült gyűjtenem: „Ne agyalj már annyit azon, amit mondott.” „Mondta valamiért, de csak ő tudja miért.”

A csend mint osztenzív viselkedési forma különös szereppel bír. Megfigyeléseimben ha valaki azt akarta nyomatékosan nyilvánvalóvá tenni, hogy nem áll szándékában nyilvánvalóvá tenni a megelőző megnyilatkozásokra reflektáló feltevéseit, azt azonban igen, hogy ezen feltevéseivel ő rendelkezik, de szándékosan nem teszi őket partnere számára hozzáférhetővé, könnyen kerülhetett sikertelen helyzetbe, mert csendben maradása által teljesen szabaddá tette azon következtetések útját, melyeket partnere az ő véleményéről alakíthatott ki.

2.2. Sikertelen verbális kommunikáció tipológiája

A megelőző alfejezetben arra a kérdésre kerestem választ, hogy miként lehet az egyes sikertelen kommunikációs esetek okait feltérképezni. Miként ismerik fel maguk a kommunikáció résztvevői a sikertelenségeket, és miként korrigálják azokat.

Összegzésként megállapítható tehát, hogy a verbális kommunikáció osztenzív-következtézéses definícióját alapul véve a kommunikáció sikertelen 1. ha a kommunikátor informatív szándéka nem teljesül, 2. ha a kommunikátor kommunikatív szándéka nem teljesül, és 3. a kommunikátor egyik szándéka sem teljesül. Dolgozatom jelen fejezetének végén a sikertelen verbális kommunikáció tipológiáját mutatja be az alábbi ábra.

10. ábra

NEGYEDIK FEJEZET

A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SZEREPE AZ AFÁZIÁS NYELVHASZNÁLATBAN

Egy pragmatikai megközelítésnek az afáziakutatásban a patológiás nyelvhasználat szabályszerűségeiről kell tudnia számot adni. Azért tartom szükségesnek a sikertelen kommunikáció okainak feltérképezését egészséges és afáziás anyanyelvi beszélők közötti diskurzusokban, mert abból a munkahipotézisből indulok ki, melyet Perkins és Milroy kutatásai igazolnak Clark és Schaefer modellje alapján, hogy a relevancia-elv (Sperber – Wilson, 1986) és a legkisebb együttműködési erőfeszítés elve alapján folyamatos "egyezkedő megértési" folyamat zajlik a beszélő és a hallgató között (Perkins – Milroy, 1997). Ezeknek az elveknek a segítségével úgy tűnik, leírható azoknak a diskurzusoknak a dinamizmusa, ahol az egyik résztvevő nyelvi képességei korlátozottak.

1. Az afáziás nyelvhasználat jellegzetességeiről a klinikumban

1.1. Az afázia a grammatikai kompetencia sérüléséből adódó nyelvi zavar

Már Pick (1913) kutatásai óta ismert az a tény, hogy a patológiás nyelvi hibák esetében probléma mutatkozik a verbális stimulus mint természetes nyelvi kód használatában. Az afáziarodalmában ezért főként a bal féltekei sérülést szenvedett betegek nyelvi deficiteiről, illetve azoknak okairól találhatunk részletes leírásokat. Magyarul például Osmanné Sági Judit, vagy Bánréti Zoltán tollából (O. Sági, 1991; Bánréti, 1999).

Az afázia a grammatikai kompetencia zavara. A nyelv fonológiai, morfológiai, szintaktikai és/vagy szemantikai szintjein tapasztalható deficit a bal féltekei sérülés kiterjedésétől és mélységétől függően (Levelt, 1993; WHO, 1997; Paradis, 2001).

Paradis a különböző természetes nyelvek vizsgálatában kiemelkedően fontosnak tartja az egyes afázia-típusok megjelenési formáinak tanulmányozását. Baszk, magyar, cseh, finn, görög, héber, lengyel, spanyol, svéd és még számos természetes nyelv grammatikai sértéseit vizsgálják azok a szerzők, akiknek munkáját azzal az igénnyel vezeti be Paradis, hogy tekintetbe veszi, az egyes nyelvspecifikus megjelenések háttérben univerzális jegyeket kell tételeznünk az afázia, mint a grammatikai kompetencia

zavarának háttérben, természetesen megtartva ezzel Chomsky kompetencia – performancia distinkciójának fogalmi kereteit.

Figyeljük meg a következő beszélgetést, ahol a terapeuta egy olyan tó képét mutatja a megnevezési nehézségekkel küzdő Wernicke-afáziás betegnek, amelyen vitorlás hajók is láthatók.

(43) T.: — Ez mi? - kérdezi a terapeuta egy vitorlásra mutatva.

P.: — E' ke' menni a Balatonhoz, és ott lehet látni.

A Penn által leírt kompenzációs stratégiák egyike figyelhető meg ebben a diskurzusban, ahol a tárgyat megnevezni nem tudó, azaz a nyelvi kódot megfelelően alkalmazni képtelen beteg körülírással próbálja meghatározni a tárgyat. (Penn, 1984; 1988) Ahhoz azonban, hogy a beteg létrehozassa ezt a kompenzációra alkalmas nyelvi formát, és sikeresen alkalmazhassa, kölcsönös együttműködést kell feltételezniük a partnereknek egymásról, hiszen a beteg szempontjából a válasz releváns. A fenti példa jól illusztrálja azt a lehetőséget, hogy a mindennapi beszélgetésekben miként lehet alkalmazni a kompenzációs stratégiát.

A klinikai gyakorlatban egy olyan implicit feltételezés van érvényben, mely az afáziás betegről felteszi, hogy képes az együttműködő nyelvi viselkedésre, hiszen ez képezheti a grammatika-terápia alapját. Ha az olyan esetekben akarjuk pontosabban meghatározni a felmerülő hibát, illetve a hiba forrását, ahol a páciens és a terapeuta a kommunikáló partnerek, a strukturális különbségekből adódó sikertelen kommunikációt ragadhatjuk meg.

Valójában a klinikai gyakorlatban alkalmazott diagnosztikus eljárások is együttműködő nyelvi viselkedést feltételeznek a betegről, hogy a következő összegzésben felsorakoztatott nyelvi/grammatikai képességek ép alkalmazására vonatkozóan képet alkothassanak a beteg állapotáról (Larkins – Worrall – Hickson, 2000).

A neurológus a fáziás zavar meghatározásakor szempontjait két tengely mentén határozza meg: az egyik tengely mentén a beszéd folyékonyságát vizsgálja az ép, illetve a zavart dichotómiában, a másik tengely mentén pedig az egyes nyelvi szinteknek megfelelően tekinti az épség/zavartság meglétét mind a produkció, mind az interpretáció oldalán. Eszerint az alábbi táblázatban szemléltetett módon lehet neurológiai igénnyel, de pusztán a verbális formákból kiindulva diagnosztizálni a fáziás zavarokat bal féltekei sérülés esetén.

A neurológiai kikérdezés szempontjai (Mumenthaler, 1989)

- spontán beszéd (folyékony-e, intonáció, dallam, szókészlet,
- neologizmusok)
- beszédmegértés (rámutatás, komplex kérdés)
- utánmondás (hangok, szótagok, mondatok)
- megnevezés és mondatba helyezés

<i>Folyékony</i>				<i>Nem folyékony</i>				<i>Spontán beszéd</i>
Zavart		Ép		Zavart		Ép		Beszéd- megértés
Zavart	Ép	Zavart	Ép	Zavart	Ép	Zavart	Ép	Beszéd- ismétlés
Wernicke aphasia	Trans- corticalis sensoros aphasia	Vezetékes aphasia	Amnesz- tikus aphasia	Globalis aphasia	Izolációs aphasia	Trans- cortcalis motoros aphasia	Broca- aphasia	Diagnózis

8. táblázat.

Neurológiai differenciál-diagnosztika az afáziában (Mumenthaler, 1989 alapján)

Vegyük azonban észre, hogy ezen kritériumok alapján még csak a mondatok jól formáltsága adható meg, az egyes mondatok — vagy éppen még csak nem is jól formált mondatok — diskurzusban való megfelelő alkalmazása nem.

1.2. Modern neurológiai képalkotó-eljárások szerepe a neurolingvisztikában és az afázia diagnosztizálásában

Azok a kognitív nézőpontú megközelítések, melyek a grammatikai és pragmatikai deficiteket a modern agyi képalkotó-eljárások (PET, SPECT, fMRI,) és az EEG által rögzített paraméterek alapján vizsgálják az agy-elme működését annak fiziológiai és funkcionális egységében, pontosabb képet tudnak adni a tapasztalt diszfunkciók okairól, és a várható változásokról is (Worrall – Frattali, 2000).

A nyelvi szintek megkülönböztetett vizsgálatára jó példa Csépe – O. Sági (2001) kísérlete, akik szintén felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy az unilaterális afáziás páciensek nyelvi teljesítményéhez viszonyítva a bilaterális sérültek nyelvi teljesítménye szignifikánsan rosszabb eredményeket mutatott a Western-teszt EEG-vel is követett vizsgálatában. Perkins (2000) is az emberi megismerés felől vizsgálja a pragmatikai képesség alapvető részképességeit. Kutatásaiban nagy hangsúlyt fektet a pragmatikai kompetencia egyes alkomponenseinek az egyéb kognitív funkciókkal való megkülönböztetésére az egyes diszfunkciós esettanulmányok alapján.

A modern képalkotó eljárások előnye a gyógyításban betöltött szerepükön túl a kutatói munkában is magában hordozza azt a lehetőséget, hogy az eddigi kutatásmódszertani dilemmák is kezelhetőbbé válhassanak. Tételesen azokra a dilemmákra kell itt gondolnunk, ahol funkcionáló rendszerek működési sajátosságaiból kell egyszerre következtetéseket levonni egyszerre az ép és a sérült képességek összetevőire vonatkozóan. A modern képalkotó eljárások feldolgozása során szembesül a kutató azokkal a szempontokkal is, melyet az elme önkényes, egyénre szabott sajátosságai jelentenek, így módon esetlegesen befolyásolva a kapott adatokat. Ennek az idegrendszerre vonatkoztatott kísérleti módszernek a nyelvhasználatban megjelenő kompetencia-vizsgálataira utalnak azok a szerzők is, akik felteszik, hogy a moduláris feltételezésből kiindulva lehet funkcionális egységeket rendelni a nyelvi szintek működéséhez (Kéri – Gulyás, 2003; Gulyás, 2003; Segalowitz – Chevalier, 1989). A jobb féltekei pragmatikai kompetencia jelenlétére vonatkozóan az ötödik fejezetben vázolom a lokalizáció kételyeit.

2. Bal féltekei sérülésből származó nyelvi zavarok okozta sikertelen diskurzusok

A patológiás nyelvi hibák esetében probléma mutatkozik a verbális stimulus mint természetes nyelvi kód használatában. Patológiás beszédhelyzetben a beszélő afáziás beteg nem képes létrehozni a verbális stimulust, hogy partnere a szándékolt kognitív reprezentációt tudja megfelelő kontextusválasztással megalkotni a dekódolós és következtetéses műveletek által. A szándékoknak megfelelő kognitív reprezentációt a terapeuta, vagy bármely más személy csak igen nagy műveleti erőfeszítés árán, kis hatékonysággal képes elérni a kölcsönös együttműködés maximalizálása mellett. Ha az afáziás beszélő nem képes megalkotni az informatív és kommunikatív szándékának

megfelelő megnyilatkozást, és a hallgató így nem képes interpretálni ezt a stimulust olyan kognitív reprezentáció megkonstruálásával, amely megfelel a beszélő által szándékoltnak, a kommunikáció sikertelen.

Dronkers és munkatársai (Dronkers – Ludy – Redfern, 1999) a hiányzó verbális nyelv ellenére megmutatózó pragmatikai kompetenciáról szólnak. Részletes kísérletsorozattal és neurológiai kórképelemzéssel támasztják alá a pragmatikai képesség jelenlétét olyan patológiás kommunikációs helyzetben, ahol az általunk vizsgált egyik férfibeteg masszív bal féltekei stroke-ot követően vált Broca afáziássá, míg a másik beteg egy olyan nőbeteg, aki született siketségéből adódóan képtelen a természetes nyelvi megnyilatkozások létrehozatalára. Megfogalmazásuk alapján az általuk vizsgált páciensek olyan módon tekinthetők a társas interakciók megfelelően kommunikáló tagjainak, hogy jelentős korlátokkal képesek csak a nyelvi jelek megformálására.

Dronkers és munkatársai egy 63 éves súlyosan sérült Broca afáziás esetében a Prutting-féle Pragmatic Control vizsgálattal a következőket állapították meg: a beteg csak néhol és véletlenszerűen alkalmazza a direktívákat, a kéréseket és javaslatokat; az általa megalkotott beszédaktusok száma és azok fajtái is erősen korlátozott számban fordulnak csak elő. Esetében ritkák a témafelvetések a diskurzus során, kis energiát fordít a témaváltás kieszközlésére is. Azonban kiválóan alkalmazza az intonációt, a grammatikai deficit miatt a lexikális összetevők helyett a létrehozni szándékozott megnyilatkozáshoz konvencionálisan tartozó intonációs változatot, hogy szándékait kinyilvánítsa. Ez az intonációs kompenzáló stratégia egyértelmű funkcionális bizonyítéka a jobb féltekei működésnek. Nemcsak a jól funkcionáló jobb hemispheriumra következtethetünk azonban ebből a kompenzáló stratégiából, hanem arra is, hogy a grammatikai deficittek dacára az egyén képes olyan interakcióban való részvételre, ahol a normál/egészséges nyelvhasználatra vonatkozó hangminőségekben: intenzitásban, hangmagasságban és dallamívben képes a konvencionális és nem konvencionális beszédaktusokra jellemző szuprasegmentális eszközökre támaszkodó kommunikációra és/vagy információközlésre. Tanulmányuk és egyben kísérletes vizsgálataik alapvető konklúziójaként megállapítják: a nem verbális, de nyelvhez közvetve szorosan kapcsolódó ép jelhasználat egyértelműen bizonyítja, hogy a nyelvi képesség és a pragmatikai képesség egymástól függetlenül is léteznek az emberi elmében.

Álláspontjuk szerint a pragmatikai képesség nélkülözhetetlen feltétele a normál szituatív beszédnek, sőt kijelentik, hogy mind a (szituatív) beszéd, mind a pragmatikai megnyilvánulási formák részei, alkotóelemei a szociális interakcióknak. Elemzésük ugyanakkor nem tér ki azokra a vizsgálati szempontokra, ahol a beszéd nem kommunikatív funkcióval jön létre. A fenti értelmezésben ezért szerepeltettem zárójelben a szituatív jelzöt, mert a szerzők vizsgálati erre a jelenségre koncentrálnak. Mindazonáltal kiemelik, hogy a klinikumban nehézségekbe ütközött a pragmatikai ismeretek hiányából fakadó akadozó kommunikáció-vizsgálat, bár a tapasztalati érvek eddig is amellett szóltak, hogy létezik nyelvhasználaton kívüli kommunikáció is a nyelvileg akadályozott személyek esetében. Az 1980-as évektől egyre szaporodtak a hasonló megállapításokat tartalmazó eseteírások és klinikai beszámolók. A nyelvelméleti igényeknek a neurológiai és neuropszichológiai érvekkel való összevetése azonban erősen intuitívan jelent meg. Mintegy a szerzők önnön kompetenciái alapján (Hadar – Yadlin-Gedassy, 1994; Lorch – Koff, 1998).

Az agrammatikus afáziában szenvedő betegek nyelvi produkciójának interpretálása során az egészséges nyelvhasználó olyan kiegészítő stratégiákat alkalmaz, melyeknek segítségével igyekszik saját dekódolós műveleteihez jól formált nyelvi egységeket létrehozni. Azaz egyszerre dekódol és kódol is azon feltételezett interpretációja alapján, melyet az afáziás beteg nyelvi formájának tulajdonít. A deficit súlyosságától függően kerül nehéz helyzetbe az egészséges nyelvhasználó grammatikai elemzője. Sokszor a szófaji kategóriák (pontos definícióért lásd Kenesei, 2004) azonosítása ezekben a korlátozott kódú szituációkban nehezítetté válhat. A nyílt és zárt szóosztályok megkülönböztetése a szituatív interpretáció segítségével történik a korlátozott kódolással létrejövő formák mentális komplementálása során.

Dronkers és munkatársai (Dronkers – Ludy – Redfern, 1999) az egyének pragmatikai képességét (*pragmatic abilities*) vizsgálja oly módon, hogy 15 percnyi strukturálatlan konverzáció-mintát elemez. Fontos feltétele a vizsgálatnak, hogy a kommunikáló partnerek vagy semleges, vagy pozitív (azaz nem elutasító) kapcsolatban legyenek egymással, hiszen kooperatív diskurzust csak ilyen feltételek teljesülése mellett tudnak létrehozni. Harminc paraméter alapján történik a kiértékelés. A kiértékelés szempontjaira a pragmatikai kompetencia mérhetőségével kapcsolatos tesztek bemutató fejezetben térek ki részletesebben.

2.1. Kompenzációs stratégiák grammatikai deficitekben küzdő afáziás betegeknél az ép pragmatikai kompetenciára támaszkodva

Az egyes afázia-típusok megjelenési formái indukálják azoknak a kompenzáló műveleteknek a megjelenését is, melyekkel az egyén, korlátozott nyelvi képességeit igyekszik kompenzálni szándékainak megértetése céljából. Az agrammatikus afáziások általában felismerik saját fázias tüneteiket (erre vonatkozóan ismertetem néhányuk személyes vallomását a megélt deficitről), és ép kognitív képességeikre és a rendelkezésükre álló szomato-szenzoros képességeiknek megfelelően alkalmaznak olyan jelhasználati változatokat, melyekről úgy hiszik, szándékaik nyilvánvalóvá tételére — az adott helyzetben — leginkább alkalmasak. Pontosan ép pragmatikai képességükre hagyatkoznak, amikor felméri saját korlátaikat (nyelvi deficiteiket), és szándékaik oszteniójához megkeresik az esetükben optimális formát. (Sokszor ez az igyekezet egészen fárasztó is számukra, akkora műveleti erőfeszítést kíván tőlük a folyamatos kontroll és produkció.) Perkins és Milroy (1997) ebben a „küzdelemben” értelmezik a legkisebb együttműködési erőfeszítés elvét: az ilyen kiegyenlített erőviszonyokkal zajló kommunikáció során arra kell törekedniük a résztvevőknek, hogy ne az együttműködésük zálogának kialakítása vonja el erőfeszítéseik energiáját, hanem a kölcsönös megértésre való törekvés. (Természetesen nem a grammatikai tesztelési eljárásokra vonatkozik ez a hozzáállás, hiszen abban a helyzetben az egészséges beszélő mint diagnoszta lép fel.)

Figyeljük meg az itt szereplő diskurzusokat, melyek egy középkorú Broca afáziás nőbeteggel végzett irányított beszélgetés megnyilatkozásait tartalmazzák!

Broca afáziás (54 éves nő)

- (44) — Mi van a képen?
— Hát ez van egy fa fa fa. Egy fa. Akkó aa kocsiba van a ... ajjajja ... na
— Mi történik veled?
— Itt nem tudom a ... laksz ... nem tudom, nem tudom, akkó (másikra mutatva) kislány né, nézi házat.
— Igen.
— Itt a kis, akkó ... a ... nem ... a kocsi, nem a kocsi ... ajaj.
— Hol vagyunk?

— Itt a kocsi mellett. (mutatja a képen) Csak nem tudom kimondani.

A diskurzusra vonatkozó ítéletei mint lexikalizált egységek vannak jelen, agrammatikus deficiteit pedig igyekszik a verbális formák jelentéstartalmának megfelelő egyéb stimulusokkal helyettesíteni: például a képen szereplő tárgyakra való rámutatással, funkciójuk bemutatásával.

— Azt. Mondom, hogy (kormánytekerést mutatva) valami. Hogy hát (újra mutatja, miként kell kormányozni egy autót) igen.

A könyvről beszélgetve, amit nem tud megnevezni, a terapeuta segítségképpen kérdezi:

(45) — Lehet azt lapozni?

— Igen. ... Eztet? (Kérdi a beteg a spirálozott tesztképsort mutatva.)

— Itt önt ... kiönti a málnaszö' döt.

— Honnan hova?

— Itt ... ide'ja ... ide ... ni ... a ... (közben mutatja a képen) Az a, aza, (nevet, hogy huncut a kérdés) aa, Na!, Eza; ide hogy ... izé! dönt (közben a kezével elmutogatja a kancsóból való szörp öntését) ki ez kiönteni.

— Miért?

— Mert mögisszu' van.

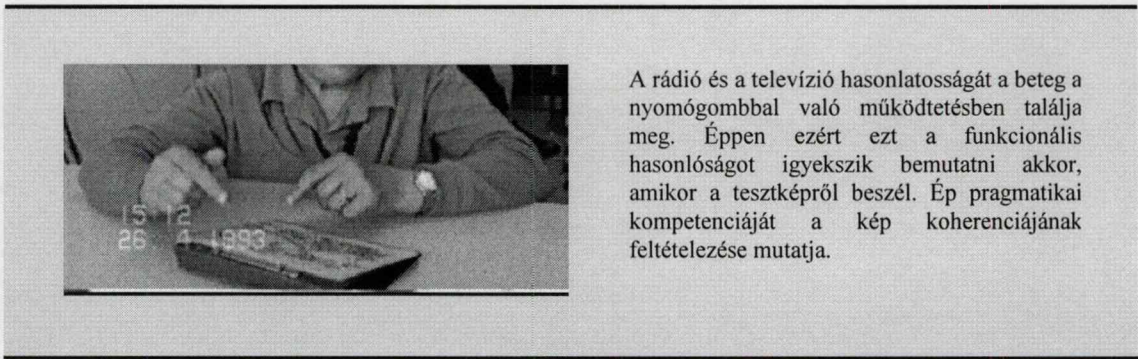
A „*Honnan hova?*”kérdésen való kuncogás azt jelezte, hogy a beteg tisztában van saját grammatikai korlátaival, de megpróbálta a téri irányultságokat manuális manipulációval bemutatni. Az egyezkedő megértésben megnyilvánuló megnyilatkozások sorát tekinthetjük itt végig, ahol a befektetett műveleti erőfeszítés az afáziás egyén nyelvi produkciójának létrehozatalakor a releváns kód megtalálásában és kivitelezésében található meg, míg az egészséges partner esetében az interpretáció dekódolásos műveleteiben, valamint a hiányos kódok és előfordulásuk kontextusaiból való következtetési műveleteinek kivitelezésében.

(46) — Ez televíz-zi-vó. televízivó.

— Biztos?

— Igen, de ... ja!? Akkó mán nem. Csak olyanna ... Hogy hát ...

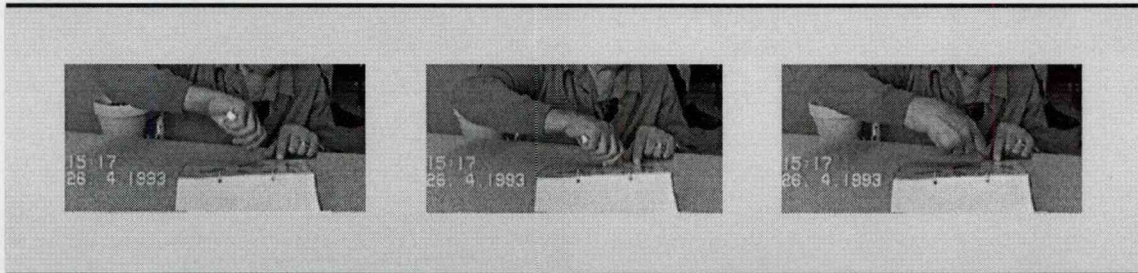
- Hasonló. (a képen rádió van.) Egy másik.
- Igen, de ... (legyint a két kezével)

A rádió és a televízió hasonlatosságát a beteg a nyomógommbal való működtetésben találja meg. Éppen ezért ezt a funkcionális hasonlóságot igyekszik bemutatni akkor, amikor a tesztképről beszél. Ép pragmatikai kompetenciáját a kép koherenciájának feltételezése mutatja.

11. ábra

- (47) — Az hát, hogy hát ... aaa ... szöver-húzó.

Miközben a fenti megnyilatkozást teszi a beteg, kezével igyekszik bemutatni, hogy melyik fogalom verbális kódját keresi éppen. A csavarhúzó működésének bemutatásával azon nem verbális jelzéseit hozza létre, melyek segítségével azt kívánja nyilvánvalóvá tenni, hogy tudja, mi van a képen, csak a megnevezése nem reprodukálható számára vokalizáltan. Így jön létre végül a szög és a csavar szavak egyesítéséből a 'szöver-húzó' megnevezés is.

12. ábra

- (48) — Tél van vagy nyár ezen a képen?
 — Mi a , ... nyár. Hát még nyár. (Mutat a kezével a képen lévő lombos fákra.)
 T. — Ez nagyon jól ment!
 P. — Ó. Ú, de a mutató, ... ő ... egyn ...
 T. — Melyik volt a legnehezebb feladat?
 P. — Mikó' hogy csak, akkó' csak nynynyö ... nyögös ... nyögös (mutat képről képre) nyögös de-de nem tudom, ...

Saját erőfeszítéseiről állítja a beteg, hogy hiábavalóak, amikor csak próbálkozik ('nyögős'), de mégsem sikerül a megfelelő nyelvi formát kialakítania. A képen éppen a papírsárkány szó jelentését próbálja nyilvánvalóvá tenni a vele való játszás bemutatásával.. Így nehéz beszélgetni...

13. ábra

- (49) T.: — Mondjon egy történetet! Hol volt, hol nem volt ...
P.: — Óh ... (dúdolja a mesekezdés dallamívét, mutatva, hogy ez megy, csak a szavak hiányoznak) Egy ...
T.: — Volt egyszer egy ...
P.: — Egy ... (és int a kezével, hogy részéről ennyi a történet-mesélés képessége) Kész. (mondja nevetve)
— Fújt a szél. És mi lett az almával akkor?
— Löve-lövertette. Az ága az, az-az. Fúta, fúúta, hú de fúta. Jó' van.
Mönjünk innét. (mondja saját kínlódására nevetve)

A szituáció kontextuális információinak igen jó felismerését mutatják ezek a diskurzusok, ahol az agrammatikus dificcittel küzdő beteg számot ad arról az ismeretéről, hogy el tudja különíteni a mesekezdet hangzó elemeit a közvetlen beszélgetés intonációs frázisától, azonban a történet tartalmának verbális kódolása nehezített nála. A humoros megfogalmazás is ép pragmatikai kompetenciára vall, amikor a beteg a mesekezdet és mesebefejezés közti tartalmakat elhagyva a „Kész.” verbális kóddal és a legyintés nem verbális konvencionális alkalmazásával egyszerre teszi nyilvánvalóvá mind a maga, mind a partnere számára, hogy a mese számára ezzel a formával véget is ért: a humor forrása tehát pontosan az az intonációs forma lesz, ami a mese elmondásának lezárását mutatná: a mesélés dallamának végén lévő eső intonáció. Ami jelen esetben a beteg mesélési képességnek korlátozott terjedelmében leli aktuális kontextuális tartalmát a humor értelmezésében.

- (50) — Friss piros a színe.
— És mi lett vele?
— E-fogyasszuk.
— Harapni. ... az ízét az almának.

A kompenzáció nyelvi megformálásában fontos szerep jut a megnyilatkozások tartalmának olyan kódolásában, ahol a nyelvi forma relevanciája attól válik nyilvánvalóvá, hogy a diskurzusban résztvevő felek kölcsönösen rendelkeznek azon ismeretekkel, melyek a verbális kód akadályozott előhívására vonatkoznak, ezért az egészségestől eltérő, de az afáziás nyelvhasználatra vonatkozóan specifikus, a funkcionális tartalmakat kiemelő nyelvi kódokat életre hívó megnyilatkozás-példányokat alakít ki a beteg. Informatív szándékának tehát részét képezi annak a dekódolós útvonalnak a kijelölése is, melynek segítségével partnere a korlátozott nyelvi kódból is sikeresen ki tudja majd következtetni a beszélő szándékait.

Az itt következő példa azt mutatja, hogy a nyelvi struktúrák konvencionális egységeire nemcsak érzékenyek a fázis zavarral küzdő agrammatikus afáziások, de korlátozott nyelvi kódhasználatukkal igyekeznek aktiválni is ezen ismereteiket.

- (51) — És hogy fejezné be a mesét? Melyiket mondaná inkább a mese végére? Itt a vége fuss el véle, ...
— Igen, Ida fuss el véde.

A beteg meg sem várta az alternatívát, közbevágva, a kérdezőt megszakítva, megfelelő intonáció alkalmazásával fejezte be a történet lezárását.

Amikor a terapeuta spontán beszélgetésben az állapotáról kérdezte a beteget, olyan állítást kapott válaszul, melyben a beteg egyszerre valósította meg azon szándékát, hogy releváns választ adjon, másrészt azon szándékát is, hogy vegyék észre, nem tud megfelelő nyelvi formát találni arra, hogy aktuális állapotát részleteiben tegye nyilvánvalóvá.

- (52) —Rissz is rossz is, ebbe mindön benne van.

Az agrammatikus afáziás nyelvhasználók ép pragmatikai kompetenciájának működésére az itt szereplő példában arra a jelenségre vonatkozóan is találunk példát, ahol a beteg a világról alkotott ismereteit oly módon teszi elérhetővé partnere számára, hogy a relevancia vélelmét figyelembe véve úgy igyekszik szándékait nyilvánvalóvá tenni, hogy csak a diskurzus konkrét kontextusából eredő kontextuális információk feldolgozásával válhat kikövetkeztethetővé az a jelentés, melynek nyilvánvalóvá tétele a beteg szándéka. Jelen esetben a fizetés beosztása, a takarékos vásárlás szükségességének bemutatása volt a beteg informatív szándéka, amit egyszerre nyelvi kóddal, és a szituációban ad hoc módon értelmezhető jelzések segítségével tett kölcsönösen nyilvánvalóvá.

- (53) — Volt már vásárolni?
— Igen (örömmel)
— Nagy a drágaság?
— Az. úgy mán jó van ... (helyeslő intonáció) Az van. Most már egy százas, kész, vége. (...) Most aztán, majd aztán, mi kő, mi nem kő, mi kő' mi nem kő'. (magyarázza a fizetés beosztását az asztalon mutatva az elosztást) Ez ide, ez ide, ez ide (a szemüvegével mutatja be a pénz beosztásának műveletét)
T.: — Gazdálkodni kell?!
P.: — Jócskán.

A beteg a pénz beosztásának műveletét oly módon teszi nyilvánvalóvá, hogy a *Most aztán, majd aztán, mi kő, mi nem kő, mi kő' mi nem kő'* verbális megnyilatkozást e kezében lévő szemüvegének segítségével egészíti ki: a rendelő asztalán különböző pontokban nyomatékosan letéve a szemüvegét illusztrálja a pénz beosztását (mintegy részekre osztva ezzel a művelettel az asztalt, akár a fizetést a vásárláskor). Ezen analógia nyilvánvalóvá tételének kivitelezésének a háttérben az egyes jelhasználati és jelzésalkalmazási lehetőségek közti megfelelő választás képessége áll.

A következő alfejezetben olyan vallomásokot hívok segítségül az általam vázolt fáziás deficitből eredő sikertelen diskurzusok leírására, ahol maguk a betegek mondják el, miként élték meg önnön kompetenciáik korlátozottságából eredő sikertelen kommunikációjának megvalósulásait.

2.2. Visszaemlékezések a sérülés okozta első traumás jelekre

Ebben az alfejezetben olyan vallomásokat kívánok bemutatni, ahol a *Miként emlékszik vissza sérülésének körülményeire? Mi történt Önnel?* Kérdésre válaszolva mondták el a betegek, hogy miként vált számukra egyértelművé nyelvi kompetenciájuk sérülése, és miként igyekeztek mégis megértetni magukat környezetükkel más kódok és jelzések alkalmazásával. Két afáziás beszámolóját tekinthetjük itt végig:

Ishemias attac (bal oldal.) (52 éves. férfi)

(54) — ... azt éreztem, hogy nem látok olyan élesen. Focimeccset néztem. Egyszer csak úgy tűnt, befut egy játékos, de nem láttam, honnan került elő. Akkor meg akartam kérdezni a fiamtól, hogy ő is így látta-e, de nem tudtam megszólalni. Gondoltam szólok neki, hogy valami nincs rendben velem. Próbáltam beszélni, de nem jött a számra semmi. Mintha megnémultam volna. Ekkor arra gondoltam, mi lenne, ha mutogatnék. Így sikerült megértetnem vele, hogy nem bírok beszélni. Körülbelül tíz percig voltam így. Nem fáj semmim, inkább csak szédültem, meg gyengének éreztem magam.

Máskor is éreztem hasonlót. Hajnali fél négy volt akkor. Egész éjjel dolgoztam. Baromfit szállítottunk. Egyszer azt éreztem, erőt vesz rajtam a fáradtság: beültem a teherautóba, és a teámat kerestem. Kifogyott az üvegem. Ekkor kérni akartam a társaimtól valami innivalót, mert úgy éreztem, kiszáradt a szám. Amikor szólni akartam nekik, semmit sem sikerült mondanom. Csak vártam, mikor múlik el ez az állapot. Vagy húsz perc telt el így. Csak fáradtságot, szédülést és szomjúságot éreztem. Nem is szóltam utána erről nekik. Nem akartam megijeszteni őket.

73 éves Broca afáziás nőbeteg

(55) — Egy nagyon nyugodt hét után, ő vasárnap délelőtt ő fel akartam kelni. Úgy éreztem, hogy zsibbad a kezem, azt fel se tudtam á', öö, meg-megigazítani sem, tudtam rendesen, és nem tudtam felállni. Nagyon óvatosan,

hogy nehogy megütessem magamat e-e, lecsúsztam az ágyam öö szélé-n. És azután annak a segítségével fölálltam. Utána semmi problémám, mozgási problémám nem volt. Próbáltam egy-két szót szólani, rögtön tudtam, hogy miről van a szó, mert ismertem a-a-a problémáról az afáziáról a-a angol nyelvben. Amit tanítok. Nagyon nyugodtan fölöltöztem, illetve megfürödtem, utána fölöltöztem, összeszedtem a holmimat, ami a klinikára való menéshez szükséges lesz, és elmentem az ebédemért. Öö. Elhoztam anélkül, hogy egyetlen szót is szóltam volna, mert nem akartam, hogy észre vegyék mások, hogy mi történt velem, mert úgyis tudtam, hogy mit kell vége' öö, csinálnom. Öö., nem sikerült ennem, mert nagyon rosszul i ... ö ... ö ... éreztem magam, nem, (tagadja az előző állítást, tagadó intonáció) illetve nem volt kedvem enni, úgyhogy csak leültem, és vártam a tanítványomat, akivel órám lett volna egy órákor.

Körülbelül tizenkét óra lehetett, mikor mindent elvégeztem, és ő pontosan meg is jött. Hmm. Ott is, ott sem szóltam egy szót sem, megpusziltuk egymást, aztán leültünk, és én megnéztem a házi feladatát, ahogy szoktam. Egy szó nélkül. Már tudtam, hogy beszélni nem tudok, most megnéztem, hogy olvasni se tudok. Minden öö visszafelé akartam volna talán leírni, de azért az írás és olvasás (va?) volt egy pontos imp-imp-impe-impre (segítségre) imprencióm minden szóról. és összefüggő gondolatokat is kipróbáltam, hogy ööö a gondolkodásom. Még mielőtt a tanítványom megjött egy csomó dolgot megpróbáltam, hogy huba nélkül meg tudom-e csinálni, például megpróbáltam a tévécsatorna-náknak a bekapcsolását, és így, a hasonló dolgokat. Miután kijavítottam ő a házi feladatot, amit meg (fókusz!!! tekintet) tudtam csinálni azélné anélkül, hogy jól olvastam volna el a szöveget, csak aláhúztam a hibákat, csak azután próbáltam először megértetni a tanítványommal, aki egyébként öö szintén orvos, hogy mi történt velem. Borzasztóan meg -i- megrémült természetesen, és amilyen jobban csak tudtam, megpróbáltam megnyu-megnyugtat -(levegőt vesz, elmosolyodik) nyugatni, nyugnatti, nyugatni -na, ezt nem tudom kimondani-, és azután elmagyaráztam neki, hogy akarok beszélni a gyerekeimmel (...) Ezt sikerült megértetnem. és azután

bejöttünk az új klinikára. Nagyon ideges - idegis - idegesített, hogy nem tudtam megmagyarázni neki, hogy nem ide akarok jönni, hanem aaa belre.(...)

— Hogyan próbálkoztál segíteni saját magadnak?

— Mivel én magam is egészen pontosan tudtam, hogy miről van szó, és ő, az orvosaim is elmagyarázták, hogy afáziás vagyok, tudtam, hogy mit kell előszörre is csinálni. Tehát minél több gyakorlá, gyakorlás, és amennyire csak lehet, öö beszéd és öö mit kell gyakorolni. Megpróbáltam megfogni első, először is megfogni azt a bizonyos szóimp-szóimpressziót. Mert hiszen sem a hangkép, sem az íráskép nem járt, nem volt nem tudta megcsinálni.

(...)

Na most. Olyan volt inkább talán mint egy, mint egy zeneimpresszió (lassítás), és amikor megpróbáltam kimondani, akkor a negatívumot (fókusz) azt rögtön éreztem, hogy rossz, amit csinálok, dehogy hogyan lehet ezt meg-csinálni, azt már nem sikerült. Namost úgy próbáltam, hogy megközelíteni a problémát, hogy aaa-analitikusan próbáltam összeszedni azokat az elemeket, amiből lehet mondjuk egy szót ő megtalálni. Megkerestem a gyö, gyökör, gyökérszót, amit a legkönyebb az intonáció, vagyis az intonációval meg-a meg-a zenei impresszióval megfogni. Akkor megpróbáltam azt leírni.

(...)

Nagyon érdekes, hogy először nekem minden szónál a könyv jött az eszembe. ... ez valami iszonyú volt ... Mindazok a nehézségek, amik egy idegennek felmerülnek a magyarral szemben, bennem is természetesen feljöttek.

2.3. Két félteke sérült betegek körében végzett megfigyeléseim

A következő funkcionális csoportot azok a betegek alkotják, akiknek két féltekei sérülésük van. A mindkét féltekéjükben sérült egyéneknél egyszerre figyelhetőek meg az afáziára jellemző grammatikai hibák valamint azok a jellegzetes prozódikus tünetek,

melyek a jobb féltekei, főként parietális sérülésből adódnak. A logopédiai gyakorlatban terápiás szempontból az egyik legnehezebben kezelhető tünetegyüttesnek tartják ezt a kórképet. A nehézséget pontosan az jelenti, hogy az afáziásoknál megfigyelhető kompenzáló stratégiák közül a nyelv szuprasegmentális elemeinek kommunikatív használata is sérül, korlátozva ezzel a beteg és a terapeuta közti kommunikáció konvencionális stimulusainak körét, másrészt — szenzoros aprozódia esetén — a megnyilatkozások nem szó szerinti értelmezésének lehetőségét. Gyakran még a spontán beszélgetés sem váltható ki a fokozottan korlátozott kompetenciák miatt.

Figyeljük meg az alábbi terápiás diskurzust is!

Terápiás foglalkozáson azt kéri a terapeuta a betegtől (60 é két félteke sérült férfi), hogy a rendelkezésére álló betűkártyákból rakja ki az „élet” szót.

(56) T. — Rakjuk ki!

P. — Na, de hogy? (Kiveszi a ceruzát a tolltartóból.)

T. — Ne írja! Rakja ki!

P. — ... (A beteg nem hangoztatja a szót, hanem a ceruzájával megmutatja a szó kirakásához szükséges betűket.)

Amikor két betűt felcserélve mutat, a terapeuta közbeszól:

T. — Fordítva.

Erre a beteg a ceruza másik végével mutatja tovább a betűket.

P. — De' én tudom. Hó ... na! (kiált örömmel amikor elkészül)

Amikor szótagolva kezdi leírni az „é-let” szót a füzetébe, akkor furcsának találja, hogy egy betűből áll az első szótag, ezért rámutat, és azt kérdezi:

P.: — Megin az? ('=kell még egy betű?')

T.: — Igen, oda kell. (Válaszol a terapeuta, mert azt hiszi, az „é” helyéről kérdezte a beteg az előbbi csere miatt.)

P.: — De melyik? ... De melyik? De melyik?

...

P.: — Ez csak így? Nincs vele. Csak így. Nem igaz, hogy megint, meg most. ('=Csak egy betű a szótag?') Éles.

Smith és Leionen (1992, 3) véleménye szerint a klinikumban a kizárólagos verbális jelhasználat privilégiuma tarthatatlan, nem reális, hiszen a kommunikációnak nem egyetlen eszköze a nyelv, rendelkezünk egyéb konvencionális és nem konvencionális jelekkel/jelzésekkel is. (Dolgozatom első fejezetében részletesen szóltam ezen megkülönböztetésről.) Amikor az agy sérüléséből adódóan nem áll rendelkezésre a nyelvi apparátus, más, szintén szabályvezérelt kódhasználati lehetőségek léphetnek előtérbe. Paradis (2001) különös figyelmet szentel az egyes természetes nyelvekben előforduló nyelvspecifikus afáziás tüneteknek is.

3. Afáziaterápiás megközelítések a pragmatikai kompetencia működésének feltételezésével

A pragmatikus terápia nem azonosítható a pragmatikai kompetencia terápiájával. Az afáziaterápiák között léteznek olyan iskolák, ahol ún. pragmatikus terápiát javasolnak a nyelvi deficitek leküzdésére pl. Weepman, Green, Aten, Holland munkái (vö. Lesser – Milroy, 1993). Fel kell azonban hívni a figyelmet a pragmatikus terápiák és a pragmatikai kutatások eredményeit felhasználó terápiás javaslatok közti különbségre. A pragmatikus afáziaterápiák olyan módon igyekeznek kiküszöbölni a nyelvi deficitet, hogy a nyelv funkcionalitását szem előtt tartva megtanítják a betegnek, miként kerülje el a hibás forma alkalmazását, és miként próbálja érvényre juttatni szándékait ép képességeinek eszköztárával. (Kinsbourne, 1998; Stemmer – Whitaker, 1998). Fontos megjegyezni azonban azt, hogy ezek a terápiák csak a bal féltekei sérülésből adódó afáziás nyelvi tünetek kompenzációjára alkalmasak, hiszen feltételezik az ép pragmatikai kompetencia meglétét, melyre terápiás eljárásuk támaszkodik.

Larkins – Worrall – Hickson (2000) mellett érvelnek, hogy a kommunikációs aktivitási formák között igen csekély azoknak a csoportoknak a száma, melyeknek használatában minden ember egyet ért egy diskurzusra vonatkozóan, sokkal inkább az egyén kommunikációs környezetét, szükségleteinek és tevékenységének körét kell kiindulópontnak tekinteni. Új-zélandi adatközlőktől származó adatokból még arra az angolszász szakirodalomban tudományos közhelynek számító jelhasználati példára is felhívja a figyelmet, ami a maori és samoai szemkontaktus eltérő alkalmazását jelenti. Felfogásuk szerint a pragmatikai terápia univerzalitása illúzió, mert a holland-i

(Holland, 1982) definícióból kiindulva tekintik a jelek korlátlan alkalmazhatóságának körét.

Nem veszik azonban tekintetbe a kompetencia – performancia dichotómiájának realizálódást akkor, amikor a terápiás eljárásban az egyes skillek megtanítását és begyakorlását tűzik ki célul, nem pedig a végtelen számú jelhasználati változat létrehozásához és értelmezéséhez szükséges kompetencia fejlesztését, ahol pontosan a szituatív kreativitás lenne a fejlesztendő cél.

ÖTÖDIK FEJEZET

NYELVHASZNÁLATI DEFICITEK A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SÉRÜLÉSÉBŐL ADÓDÓAN

1. Mi okozza a pragmatikai kompetencia sérülését?

Smith és Leinonen (1992) az elsők közé tartoznak, akik a pragmatikai kompetencia fogalmát klinikai kontextusban definiálják. A kommunikációt tág értelemben értelmezik arra hivatkozva, hogy pont a klinikai gyakorlat szolgáltat elégséges bizonyítékot ahhoz, meggyőződjünk annak igazságáról, hogy a nem verbális nagyszámú előfordulása nemcsak hogy kombinálódik a természetes nyelvi formák alkalmazásakor a nyelvi kifejezésekkel, hanem teljesen helyettesítik is azokat. Radikálisabban azt is kijelentik, hogy klinikai környezetben egyáltalán nem reális elképzelés a nyelv túlhangsúlyozása a kommunikáció lehetséges megnyilvánulási eszközeként.

A kommunikációban megnyilvánuló szándékokat (*intentions in communication*) így határozzák meg:

a jelentéssel bíró egységek létrehozatala olyannyira szándékvezérelt, hogy a participációt és a kooperációt szolgálja a kommunikatív interakcióban, valamint reflektáljon arra a szándéokra, amely a konkrét jelentés megvilágítását szolgálja az adott helyzetben.

Klinikai kontextusban a páciens és a terapeuta nem azzal az „őszinte” hozzáállással közölnek egymással valamit (inkább: a szándékaik és a motivációjuk más), mint a hétköznapi diskurzusok résztvevői. Ebben a speciális kontextusban a résztvevők elvárásai lényegileg különböznek egymástól.

Két alapvető esetet lehet megkülönböztetni amikor is szándékolatlanul jelennek meg üzenetek a kommunikációban.

1. A hallgató olyan jelentést tulajdonít a kifejezésnek, amelyről az adott szituáció nem rendelkezik.
2. Azok a jelentések amelyeket a beszélőnek nem áll szándékában kifejezni, nyilvánvalóak a használt jelekből.

A jelentések a hallgatók elméjén át kommunikálódnak, alapul véve a világról alkotott tudásunkat és elvárásait, és a kapott jelentés sok esetben nem azonos a beszélő által

létrehozott formából a hallgató olyan jelentéseket alkot meg, melyek túlmutatnak a beszélő szándékain. Tipikus verbális válaszforma is van a természetes nyelvekben ennek a hallgatói magatartásnak a viszonylagos visszaszorítására, amikor a beszélő a téves interpretációra reflektálva azt jelenti ki: „Te csinálsz ebből olyan nagy dolgot. Én semmi ilyesmit nem mondtam.”

(57) A — Már régóta bajlódom ezzel az undok vírussal.

B — Sajnálom. De azért már jobban vagy, ugye?

A — Talán sikerül már kiirtanom a gépemről.

Az ilyen szituációkban a grice-i mennyiség maximája sérül, hiszen a beszélő nem tartotta be azt a rá vonatkozó maximát, hogy mondjon annyit, amennyi elegendő. A nem elegendő mennyiség jelen esetben azt jelenti, hogy a vírus szó elsődleges értelmezésben jelenik meg a hallgató fejében, azaz a humán betegségek okozójaként, és nem a számítástechnikai terminus technikusként, ahol az A beszélő első megnyilatkozásában semmilyen verbális elem nem utal erre a jelentésre.

A pragmatikai elvek be nem tartása sikertelen kommunikációhoz, illetve félreértésekhez vezet(het) (Smith – Leionen, 1992). (Például Leech, 1983 – udvariassági elv, Grice, 1967 kooperativitási elv és a szükséges négy maxima.) Mivel a kommunikáció a kooperáción alapuló folyamat (vö. Verschueren, 1999 *negotiation* terminusát), ezért a klinikai kontextusban a páciens számára is és a klinikus számára is kölcsönösen egyértelművé kell válnia mind a kommunikáció sikerének, mind pedig annak, ha a köztük zajló kommunikáció sikertelen. A klinikai kontextusnak van azonban egy másik sajátos jellemzője is, ami abban áll, hogy a vizsgálatok általában a beteg által létrehozott jelentésszerű elemekre, azon szegmentumokra koncentrálnak, melyeket a beteg hoz létre az interakció részeként, azonban lényeges szempontokat hagyunk el, ha az úgynevezett interior kommunikációt nem vizsgáljuk. (Mint a gondolati, vagy álmodozásos szinten megjelenő nyelvhasználati formákat) (vö. Nida, 1990) Az interior és exterior kommunikációs formák fölötti kontrollt veszítik el például a skizofréniában szenvedő egyének (Tracy, 1998).

Pragmatikai kompetencia részét képezi az a tudás is, melynek segítségével az egyén képes monitorizálni és kontrollálni azon folyamatokat, hogy mit kell nyíltan, mások számára hozzáférhetően (*overtly express*) kifejeznie, és milyen tartalmakat kell megtartania a saját maga számára (*keep to oneself*). (Egyes vizsgálatok szerint a temporális integrációs funkciók felelősek az egyén interior versus exterior kommunikációjának kontrolljáért.)

Gyakorló terapeuták lévén Smith és Leionen a következő vázlatot adják a kommunikációs eszközökről.

Kommunikációs eszközök:

Orálisan manifesztálódó mechanizmusok:

beszédben megvalósuló nyelvhasználat

közbeszúrások és hezitációs kitöltő szerepű elemek (hmm, izé, ...)

nevetés, sírás, éneklés, ...

egyéb más kommunikatív értékkel bíró hangzó elemek

Nem orálisan létrehozott kifejezőeszközök:

írásban megvalósuló nyelvhasználat

jelölés (speciális nyelv a siketnémák számára)

rajzolás

gesztusok (hangzó és nem hangzó, taps például)

arckifejezések (mimika)

szemkontaktus, tekintet

testtartás, proxemika és a teszhelyzet-változtatások és mozdulatok, melyek kommunikatív értékkel bírnak

a kommunikáció sikerességét elősegítő elemek

A kommunikáció megvalósulása során egyszerre több csatornán és többféle kóddal vagy jelzéssel is történhet a jelátadás. Ehhez a szimultán és szukcesszív létrehozó és feldolgozó folyamathoz nélkülözhetetlen, hogy az egyes jelfeldolgozó és jellétrehozó mechanizmusok megfelelően összerendezetten működjenek együtt. A természetes jelhasználat multimodális volta olyan kommunikációs eszköz, melynek elemei csak összehangoltan tudnak sikeresen működni.

Kommunikatív viselkedés összetevői (Smith – Leionen, 1992) alapján

- motoros készségek (artikuláció, gesztusok, kinezika)
- kultúra, szubkultúra, iskolai végzettség
- kommunikatív esemény kontextusa
- kommunikatív szituáció természete
- résztvevők közti kapcsolat
- szomato-szenzoros képességek
- előfeltevések a másik ember világról alkotott tudásáról

9. táblázat

A kommunikatív viselkedés összetevőivel kapcsolatban Smith és Leionen is kiemelik a pragmatikai kompetencia szerepét. Meghatározásuk szerint nem létezik kommunikáció pragmatikai kompetencia nélkül, ahol a pragmatikai kompetencia egy olyan kognitív kompetencia, amely képessé teszi az emberi lényeket a kommunikációra (gyakran verbális jelek által).

2. Jellegzetes nyelvhasználati deficitok jobb féltekéi agysérülések következményeként. A dyshyponia tünetei

Az 1980-as évektől számos olyan klinikai kutatási beszámoló látott napvilágot, melyek szembe állítják a bal, illetve a jobb agyféltekéjükben sérült felnőtt anyanyelvi beszélők nyelvi viselkedését. A különböző vizsgálati módszerek annak megfelelően lettek kidolgozva, hogy melyik agyféltekét érte trauma. (Paradis, 1998). Az elemzett patológiás esetekben a deficitok két fő csoportját lehetett megkülönböztetni. Bloom és Opler (1998) kísérletei alapján az mondható el, hogy az agy különböző féltekéi más-más funkcióval vesznek részt a diskurzus létrehozásában. Bal féltekéi sérülés okozta afáziás nyelvhasználat esetén a diskurzus-létrehozó mentális folyamatok alapvetően épek, de sikeres alkalmazásukat olyan nyelvi deficitok korlátozzák, ahol pragmatikai kompenzációs stratégiák figyelhetők meg. Ulatowska (et al. 1981, 1983, 1990) és munkatársai azt mutatták ki, hogy kevesebb információ jut kifejezésre a jobb félteke sérültek diskurzusaiban, valamint az egészséges kontroll csoporttal összehasonlítva

több irreleváns jegy volt megszámlálható a megnyilatkozásaikban. Myers (1994; 1995) munkáiból az is kiderült a pragmatikai kompetencia hiányos működéséről, hogy a páciensek elbeszéléseiben nagy számmal fordultak elő konstruálatlan információlisták (az események és a szereplők közti viszonyok említésének elhagyása a narratívumokban), hiányzott a témakiemelés képessége, hiányoztak a diskurzusjelölők, a turn-váltásra utaló jegyek. A betegek kevésbé vették figyelembe a kontextuális információkat.

2.1. Jobb félteke sérült betegek körében végzett megfigyeléseim

Tekintetbe véve a nyelvhasználat szomato-szenzoros érzelmi, figyelmi és egyéb mentális alapfeltételeit, a pragmatikai kompetencia összehangoló természetének feltételezhetőségére az alábbi okok alapján következtettek. a vizsgált, jobb féltekéjükben sérül egyének eltérést mutattak a következő funkciókban: az egyes sérülések területi kiterjedésétől valamint mélységétől függően különültek el a prozódikus zavarok, a koherencia-zavazok, az implikaturák értelmezési zavarai és a diskurzus megszervezésére, megtervezésére irányuló törekvések zavarai. A motoros aprozódia tünetei akkor voltak megfigyelhetőek, amikor a jobb hemispherium motoros kérgi területeiből kiindulva nagy kiterjedésű, az occipitális lebenyig nyúló, de viszonylag könnyen felszívódó bevérzés volt tapasztalható. Az illető harmincöt éves férfi beteg pontosan értette a kontextuális információkat, megfelelően szervezte beszélgetési szekvenciáit az adott történet tanulságára is jól következtetett, de megnyilatkozásainak megformálása során meglehetősen monoton, alig eső intonációval beszélt. A vérömleny felszívódásának mértékét jól tükrözte, hogy a sérülés időpontjától számított idő elteltével, de még a spontán javulási szakaszon belül tapasztalhatóak voltak a javulásra utaló jelek: megjelent a fókuszhangsúly és a kérdő intonáció is. Az emocionális képtesztet alkalmazva közepesen előhívhatóak voltak az egyes érzelmekhez tartozó szupraszegmentális jegyek.

Nagy kiterjedésű, gyorsan szívódó jobb oldali parieto-temporális és occipitális bevérzés, motoros aprozódia:

(58) — Éppen egy premiért ünnepeltünk. Összegyűlt az egész csoport. Persze a táncról is beszélgettünk. egyszer csak úgy éreztem, erősen fájni kezd a fejem. Először a tetején, aztán az egész jobb oldalam, mint egy abroncs, úgy szorított. Ekkor valakinek a bal keze ráesett a bal térdemre. Szólni akartam, hogy ki hülyéskedik velem, amikor láttam, hogy az az én kezem. Ekkor már ültem, mert közben nagyon erőtlenné lettem. amikor nem tudtam megszólalni, megijedtem. A többiek is. Mentőt hívtak, mert látták, hogy baj van. Mindez két hónapja történt. És most itt vagyok. Gyógytornára járok, úgy érzem, javulok.

Jobb féltekei sérült demens 56,5 éves férfi beteg

(59) P.: — Én avval tisztába vagyok, hogy mi van a fejemmel. Mer' én ha láttam, hogy a prof, akkor én tudtam, hogy ő a prof. Csak ez az egész nem így kezdődött. Tetszik érteni? És én nem magam érdekében akarom elmondani, hogy az élet nekem mit diktál, én ezzel tisztába vagyok, kérem szépen. De azért, amiért esetleg gondolkodjanak, hogy az emberek gondolkozzanak .. úgy, hogy esetleg annak a valakije, aki valamit mond, annak is igaza van.

Ezt most azért az egyér' merném mondani, mer'm mondani, mer' ismernek engemet, és nyugodtan mondhatom, én nem ittam, nem csavarogtam, nem loptam, nem jártam a nőkhöz. Én dógoztam mint egy állat. Azzal egyetemben. A tavalyi, tavaly előtti, tehát három éve a szabadságomat ki nem vettem.

T. — Hány éves tetszik lenni?

P. — Ötvenhat és fél. És, és, de ennek — itt — története van.

Tulajdonképpen azért nem akartam mondani semmit, mert maga az első szóba, én nem tudom, miért, ennek valami oka van, ... Ha elmondhatnám, ahogy én látom! Ez pedig úgy történt, hogy ... futballista voltam.

T. — Mit tetszett játszani?

P. — Centert. De ööö oly módon, hogy én a futballt akkor és oda rúgtam, ahova kellett.

T. — Hát, ez azóta se sikerült senkinek, F. bácsi.

P. — Lehet. Tudja, ha meghalok is, ezért én ettől nem félek, de az egy olyan óriási dolog, hogy én most így tudok beszé'ni, aki két hónappal ezelőtt összeestem, izé ..., a mentő e'vitt, nem kaptam levegőt, és én mán abba a tudatba vótam, hogy ... izé, és most más körümenyekbe izétem. Ugye én nagyon fiatal gyerek koromban futballoztam, aztán az iskolából elmentem meccsre, ez pénteken vagy csütörtökön vót.

2.2. A központi végrehajtó komponens és a frontális területek funkciói

Baddeley (1986) módosított elképzelései alapján a központi végrehajtó primer funkcióját az egyes alrendszerek összehangolásában, koordinálásában, valamint azoknak a sematikus, túltanult válaszoknak alapján tételezhetjük, mely funkciók alapján a a frontális területek mintegy monitorozó és balanszírozó strukturális egységként vannak jelen a központi idegrendszerben. Racsmány (2003) rendszerezett összehasonlítást tesz közzé a frontális sérülés és a központi végrehajtó zavarát vizsgáló kísérletes neuropszichológiai és idegtudományi eredményeket illetően. Már Lurija (1973) írásaiban is megjelenik az a gondolat, hogy a frontális lebeny a viselkedés megszervezéséért volna felelős. (Erről ad számot például Csépe, 2003; Pléh, 2000) Eszerint a frontális lebeny sérült páciensek olyan klasszikusan idézett tüneteket produkálnak, ahol az egyes viselkedési folyamatok eltervezése, és a tervek megvalósításának kontrollja sérül. Az újabb kísérleti és neuropszichológiai adatokat számba véve (például Burgess, 1997) Racsmány (2003) az alábbi adatokat emeli ki.

Az epizodikus feldolgozás esetében az előhívás kontextusfüggő. Ez a kontextus (Baddeley, 2001) lehet a kódolást/ dekódolást végző személy belső állapota. Abban az esetben, ha a kontextus inreaktív, az inger jelentése is megváltozik a kontextus hatására. A hívóinger komplexitásával összefüggően változik a jobb féltekében mérhető aktivitás mértéke.

A szokások ellenében kialakult beszédcselekvések (vö. Grice nem konvencionális implikátúra) végrehajtásában: fokozott jobb oldali frontális eseményhez kötött aktivitásnövekedést lehet tapasztalni. A kérgi aszimmetriának a régi és új jelek (jelhasználati változatok) előhívási relációi azt mutatják, hogy a jobb prefrontális kéreg

az epizodikus előhívás heurisztikus folyamataiban aktívabb, míg az ellenoldal az aktivált információk részletes, szándékos elemzését végzi el.

A „tervek terve” (Lurija, 1973) feltételezhetőségének szem előtt tartásával tehát egy olyan funkcionális összerendező és kontrolláló rendszer látszik kirajzolódni a jobb félteke frontális (és temporális?) területein, ami lehetővé teszi a kontextuális információk figyelembe vételével, létrehozható adekvát szituatív megnyilvánulások kialakítását.

A jelhasználati változatok szituatív megfeleltetésére vonatkozóan azt a következtetést vonhatjuk le a felsorolt nézőpontok alapján, hogy szükségszerűen kell léteznie egy olyan képességnek/ összerendező funkciónak, mely mind a produkció, mind az interpretáció szintjén tekintettel van az egyén fizikai kontextusából, a használt jelek kontextusából és az egyén mentális kontextusából származó információkra, és ezek figyelembevételével alakít ki megfelelő új formákat, interpretál megfelelő módon új jelhasználati alkalmazásokat. Ezen túl Csépe (2004) által is kiemelt N400-as hatás, mint a konceptuális sértés agyi korrelátuma, szintén alátámasztja azt a tételt, hogy a megnyilatkozások interpretálása során nem pusztán grammatikai elemzőkre hagyatkozunk.

<i>Végrehajtó funkciók szükségessége</i>	<i>Pragmatikai kompetencia szükségessége</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▪ tervezést és döntést igénylő feladatokban ▪ a hibák felismerésében és kijavításában ▪ új vagy túltanult viselkedés produkálásában ▪ nehéz, illetve veszélyes helyzetekben ▪ már kialakult szokások ellenében végzendő cselekedetekben 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ a diskurzus megszervezésében ▪ a kontextuális információk megtalálásában ▪ a felmerülő hibák felismerésében és kijavításában ▪ új, még nem alkalmazott formák létrehozatalában ▪ új, még nem interpretált változatok feldolgozásában ▪ nem konvencionális jelhasználati változatok produkciójában és/vagy interpretálásában

10. táblázat
összehasonlító táblázat Burgers, 1997; Ivaskó, 2004; Racsmány, 2003 munkája nyomán

2.3. A dyshyponoia tünetei

Jobb féltekei sérülések esetében nem annyira a nyelvi forma létrehozásában tapasztalható tehát hiányosság, sokkal inkább a diskurzus megszervezésében, funkciójának felismerésében mutatkoznak problémák. Jellegzetes deficitek tapasztalhatóak a megnyilatkozások nem szó szerinti értelmezésében is, mint például a nyelvi humor megértésében és produkálásában (Winner et al., 1998).

A jobb féltekéjükben sérült betegeknek problémáik vannak a diskurzus összerendezésével, a koherencia felállításával, és az interpretációhoz szükséges kontextuális információk megtalálásával és felhasználásával (Paradis, 1998; Bloom – Obler, 1998; Chantraine – Joannette – Ska, 1998; Foldi, 1999).

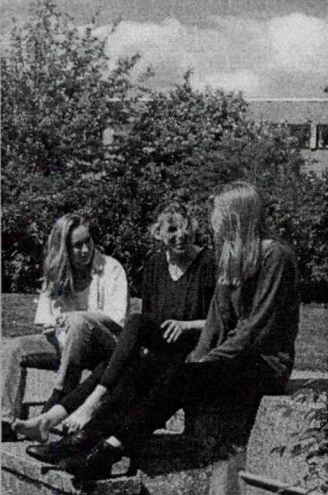
Vegyük a következő diskurzust ezen állításunk alátámasztására!

Jobb féltekei fronto-temporális mély bevérzés (75 éves nő)

- (60) — Vissza tud emlékezni, hogy került ide?
— Ide kerültem. Ebbe az ágyba.
— Mi történt magával?
— Ide hoztak.
— Fájt a feje?
— Fájt.
— Mikor hozták ide?
— Tessék?
— Mikor hozták ide? Mióta fekszik itt a kórházban?
— Nem tudom. Régen.
— Most fáj valamije?
— Nem, nem fáj semmi.
— Mikor mehet haza?
— Nem tudom.
— Ki fog otthon segíteni?
— Tessék?
— Látom, hogy nem tudja mozgatni a bal kezét.
— Nem.
— Ki fog magának segíteni, ha hazamegy?

- Hát majd hazamegyek.
- Egyedül tetszik lakni?
- Egyedül?
- És a gyerekei? Vannak gyerekei?
- Van egy lányom.
- Hol lakik a lánya?
- Szembe.
- Hát akkor a lánya tud majd magának segíteni.
- Lehet.

Sem az itt idézett beszélgetési szekvenciában, sem a beszélgetés többi részében nem igyekezett a páciens új téma bevezetésére. Amennyiben kérdésre kellett válaszolnia, kizárólag a szó szerinti értelmezést teljesítő formákra reagált. A neurológiai státusz alapján sem demenciát, sem mentális retardációt nem állapítottak meg, mégsem tudott a beteg a következtetési műveleteire hagyatkozni, mert azok a kommunikatív viselkedése számára nem voltak elérhetőek. Amikor az itt szereplő képekről kellett beszélnie, az alábbi megnyilatkozásokat hozta létre:

(61) — Mit lát a képen? Meséljen a képről!

— Lányok. Itt. Ezek. Ez nevet. Ez ül. Ez néz. Ide ült.

— Miről beszélgetnek?

— Azt nem tudom.

— Látott már hasonlót?

— Nem tudom.

14. a. ábra

Amikor ugyanez a képsor az általam vizsgált nem dyshyponoiás jobb félteke sérült motoros aprozódias beteg kezébe került, azt kérdezte: „Azt mondjam, ami a képen van, vagy ami eszembe jut róla?”

14. b. ábra

Hasonló reakciókat kaptam az egészséges kontrollszemélyektől is. Az a jobb féltekei agytumorral rendelkező 47 éves férfi beteg pedig, akinek frontális és részben parietális területeit is érintette a nyomásfokozódás, pusztán névszókkal és egyes szám első személyű igékkel, egyszavas megnyilatkozásokkal írta le a képet. Amikor az ott szereplő emberek és tárgyak nevét felsorolta, elvégzettnek tekintette a feadatot, és kezével nyúlt a következő képért. Amikor minden egyes kép elemi összetevőit megnevezte, kérdésekre, hogy milyen viszonyban lehetnek egymással a képek szereplői, trágár kifejezéssel jelezte, nem tudja. De semmilyen törekvést nem mutatott arra nézve, hogy esetleg kitalálja, mitől sírhatnak, vagy nevethetnek a résztvevők. A képeken szereplő kontextuális információk hordozta összeegyeztethetelenségre egyszer sem figyelt fel. Szemben a motoros aprozódias beteggel, aki a filmforgatáson készült képen rögtön felfedezte a műanyag poharat, ami nem illett a korhű jelmezek közé. Az egészséges adatközlőkhöz hasonlóan reagált tehát. A másik általam vizsgált jobb féltekei frontális sérült agytumoros nőbeteg posztoperatív szakaszban időegyeztetési zavarokkal is küzdött a megnyilatkozások egymásutánosságát rendezve: például tévesen ítélte meg a szekvenciák turn-jeinek egymás utáni előfordulását, és csak néha javította ezeket az ok-okzati összefüggéseket tekintetbe véve. Véletlenszerű volt ezen javításainak a megjelenése. A posztoperatív fázist követően változás volt tapasztalható abban a tekintetben, hogy önreflexiói rendezettebbé váltak ugyan mind kauzális, mind időbeli elrendezésüket tekintve, de a diskurzusok turn-váltásaiban a partner csak mint

hallgató, vagy direkt kérdező beszélő jelent meg számára: azaz nem mutatott igényt a társalgás kiterjesztésére, más témák bevezetésére.

Néhány kutató Grice társalgási maximáinak megfelelően működő megosztottságot ír le a társalgás létrehozását elemezve az adott nyelvi struktúra és a relevancia terén. Eszerint a felfogás szerint a minőség és a relevancia maximája a jobb félteke működéséhez köthető, míg a mennyiség és a megfelelő nyelvi forma kiválasztásának maximája a bal félteke irányítása alatt érvényesül a társalgásban (Bloom – Obler, 1998.; Paradis, 1998). A következő példában egy olyan globális afáziás beteg interakciójából vett részletet figyelhetünk meg, akinek jobb féltekei sérülése is van, ezért nem képes az interpretációhoz szükséges megfelelő kontextus kiválasztására, és így helytelen következtetési műveletet hajt végre, melynek következményeként félreérti a terapeuta megnyilatkozását.

(62) T.: — Figyeljen csak! Mi az a hang, amit akkor hallunk, mielőtt valaki be akar jönni?

P.: — ...

T.: — Majd, ha a Kati néni visszajön, ő is így fog csinálni.

P.: — Jaaaj, ... (hhhu). ... Igen.. Igen. ... — mondja a beteg le sem véve a szemét az ajtóról, mert a terapeuta megnyilatkozását úgy értelmezte, hogy az általa várt rokon, aki majd hazaviszi, már meg is érkezett érte.

Az indirekt beszédaktusok nem szó szerinti jelentésének interpretálása is akadályokba ütközhet jobb féltekei sérülés esetén. Az alábbi szintén általam gyűjtött példa egy mindkét agyféltekéjét ért sérülést elszenvedő globális afáziás beteg interakciójából származik.

A beteg a trauma következményeként mindkét kezét nehezen tudja csak használni, így amikor elérzékenyül egy családi esemény felemlítése folytán, a partnere megkérdezi:

(63) T.: — Zsebkendőt?

P.: — Igeen. (mmm) ... -halk sírás- ...Igee.

T.: — Tessék parancsolni. — nyújtja a zsebkendőt a terapeuta.

P.: — Van.

Ebben a szituációban a beteg az elhangzott verbális stimulust azért interpretálta helytelenül, mert nem az indirekt felajánlásra válaszolt, hanem a rossz dekódolásnak és a nem megfelelő kontextusválasztásnak az eredményeként azt a jelentést tulajdonította a terapeuta megnyilatkozásának, mintha arról kérdezték volna, van-e neki zsebkendője.

A nem konvencionális implikátúrák esetében viszont sokszor nem képesek a betegek a megfelelő következtetési műveletek végrehajtására, hanem erősen ragaszkodnak a szó szerinti jelentéshez. Amikor a terapeuta feladathelyzetben produkáltatja ezen betegeket, utasításainak megfogalmazásában is tekintetbe kell, hogy vegye ezt a ragaszkodó attitűdöt, ami a szó szerinti formákhoz kapcsolódik. A spontán megnyilvánuló jelzésértelmezés is csorbát szenved, így a neurolingvisztikában megszokott 'cue'-alkalmazás csak a konvencionális értelmezési lehetőségekben jelent valódi segítséget.

A nyelvi kifejezések értelmezése során nehézségekbe ütközik azoknak az úgynevezett emotív tartalmú következtetések premisszáihoz tartozó nyelvi jelentéseknek a megtalálása, melyekhez az interpretáció során a következtetési műveletek elvégzéséhez a megfelelő kontextus kiválasztására volna szükség. A tartalmi elemzés, például a tanulság levonása egy történetből, is hiányosan működik.

Mint ahogyan Dressler és Stark (2000) vizsgálatai is mutatják, az események időrendi, eseménysorrendi elrendezése is nehezen megy azoknál a betegeknél, akik jobb féltekei sérülésük miatt nem képesek azokat a mentális információkat kontextusként használni, melyek korábbi ismereteik alapján segítenék az interpretáció következtetési folyamatát, és így az adott kísérleti feladat megoldását. (Ennek a megfigyelésnek egy afáziával is küzdő csoportra vonatkozó konzekvenciáival is foglalkozik Dressler – Pléh – Wodak, 1989.) A szövegnyelvészeti megközelítés, melyet Dressler munkacsoportja (2003) képvisel, tágra értelmezi a pragmatika hatókörét. Felhívják a figyelmet arra, hogy a grammatikai kompetencia zavaraként definiált afáziás zavarok kezeléséhez nem hasonlítható a pragmatikai deficitek kezelése, hiszen itt nem egyetlen modul (mint például a grammatikai modul) szenved károsodást. Kutatásaik összegzéséeként azonban arra a következtetésre jutnak, hogy még több páciens feltáró vizsgálata szükséges ahhoz, hogy a jobb féltekei diskurzusszervező és történetösszerendező funkciókat differenciáltabban lehessen elemezni. Dressler kutatócsoportja ugyan elsősorban diagnosztikus eszközként használta az itt következő eljárást, véleményem szerint azonban a pragmatikai deficitek terápiás javításában is igen hatékony feladattípusként alkalmazható az alábbi feladat.

A páciens végighallgat egy történetet, amelynek esetleg meglepetésszerű a befejezése, majd arra kérjük, hogy a történetben szereplő egyik résztvevő szempontjából mesélje el a történeteket. Ugyanezt a feladatot megoldathatjuk olyan vizuális ingerekkel kiegészülő vagy helyettesített formában is, ahol a páciens számára nem olvassuk fel, és nem is meséljük el a történeteket, hanem a meghatározott sorrend alapján rajzokon vagy fotókon mutatjuk be számára a történet alkotó események pillanatait, majd — az előzőekhez hasonlóan — arra kérjük, hogy ne csak kívülálló szemlélőként mondja el a történetet, hanem képzelje bele magát valamelyik résztvevő szerepébe, és az ő szemszögéből járja végig az eseményeket.

Dressler és munkatársai távirati stílusban kérték a résztvevővel azonosuló történetmondás megalkotását. A terápiás realista hozzáállás azt sugallja, hogy az egyes feladatok nehezítettségét az adott sérült állapotától kell függővé tenni. Jelen esetben például oly módon, hogy a terapeuta számára világos legyen, a betege melyik feladattípus, vagy alfeladat teljesítését nem képes hiánytalanul megtenni. Külön ki kell emelni itt is azt a korábban már említett kutatómódszertani szempontot, miszerint a terápiás céllal megalkotott teszteljárások lényegi különbségeket mutathatnak az elméletorientált tudomány-specifikus tesztekkel szemben. A vizsgálati eljárásokban ezt a dichotómiát nem szabad szem elől téveszteni. Amikor tehát a betegről összetett feladatok megoldását várjuk el, meg kell győződnünk arról, hogy képes-e azokat a képességeit aktiválni, melyek a teljes feladat megoldásának elemi részeként való megoldását tennék lehetővé.

A címadó feladatokban, illetve azokban, ahol a vezérfonalat kell megtalálniuk a betegeknek, az okozhat nehézséget, hogy megtalálják a történet lényegét adó összefüggéseket mind tartalmi, mind pedig szövegtani szinten. Dressler és kutatócsoportja is utal arra a nehézségre, mely a történetek tanulságainak levonására vonatkozó tesztelési eljárások kiértékelésére vonatkozik. Nevezetesen: az általuk végzett vizsgálatokban nem válik szét elég pontosan a következtetési képesség mint kognitív képesség vizsgálatára vonatkozó feladatok tulajdonsága attól a gondolatmenettől, mely az általuk *"pragmatic inferencing"*, azaz pragmatikai következtetés terminus alatt értendő. Szövegnyelvészeti megközelítésük szerint a *"pragmatic inferencing"* alatt kell értenünk például a Grice által implikatúrának nevezett jelenségek körét. Ebben az értelmezésben azonban keveredik a szándéktulajdonítási képesség (vö. Happé et al., 1999) és a sikeres kommunikáció grice-i zálogát adó

beszélői jelentés megtalálására vonatkozó következtetési stratégiák tekintetbe vétele, valamint azon kognitív funkciók működésének feltételezése, melyek az ok-okozati viszonyok megfejtéséért felelősek. Perkins (2001) munkájára hivatkozva azonban fontos kiemelni ezeknek a funkcióknak a különválasztását. Pléh (2004) úgy tekinti ezen folyamatok működését, hogy a moduláris voltokról való dilemmákat is előtérbe helyezi. A nyelv idegrendszeri reprezentációjának taglalása során Lukács és Pléh (2003) a kohézió és a koherencia szisztematikus szétválasztását igazolják a következtetési folyamatok szövegtani tipologizálását tekintve, ahol a korábbi neurolingvisztikai és szövegnyelvészeti kutatások korántsem adtak pontos terminológiai bázist a koherencia definiálásához. (Hasonló következtetésekre jutott Duchan is, amikor az autista egyének és a jobb félteke sérült betegek funkcionális tesztjeit összehasonlítva azt állította, hogy a kommunikáció során a metaforikus megértéshez, a szituatív nyelvhasználathoz és a szociális viszonyok nyelvhasználatban tükröződő viszonyainak tisztázásához pontosabb fogalmakra van szükség (Duchan, 1998)). Az újabb neuropszichológiai vizsgálatok azonban úgy tekintenek kohézió és a koherencia fogalmára, mint két elhatárolható, de együttműködni képes összekapcsoló elemre. A kohézió és a lokális explicit összekapcsolást jelenti a pszicholingvisztikában a szövegfeldolgozás során, míg koherenciáról mint az egyes tudásbázisokat összekapcsoló funkcióról beszélhetünk (Lukács – Pléh, 2003, 548). A lokalizáltságra vonatkozóan pedig St. George és munkatársainak 1999-ben elvégzett fMRI-vel regisztrált vizsgálatát is említik.

Szövegszintű vizsgálatok makrokoherenciájának megteremtésére irányuló műveleti erőfeszítések nagyságát vizsgálták az említett csoport munkatársai. Azt találták, hogy az alábbi két megnyilatkozás együttes értelmezéséhez sokkal nagyobb kognitív erőfeszítésre volt szükségük az egyéneknek akkor, ha nem nevezték meg előre a mondatok közti összefüggés kulcsát adó folyamatot. A következő két mondatot vegyük (a fejezethez hasonlóan) példaként:

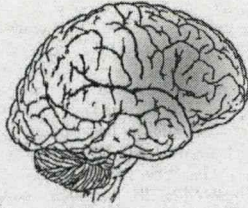
1. Első dolog a színek szerinti szétválogatás.
2. A por szemcsézettsége is fontos.

Ha az egyének nem tudták tehát előre, hogy mosási instrukciókat kell olvasva interpretálniuk, akkor erőteljes jobb féltekei aktivitás volt megfigyelhető a megerősödő műveleti erőfeszítések eredményeként. Ennek a kísérletnek az eredményei igen erőteljesen igazolják (bár egész más úton jutottak ehhez az eredményhez) egyrészt a

relevancia-elmélet kognitív megalapozottságát, másrészt a fentebbi részekben ismertetett jobb oldali funkciók jelenlétét a frontális kérgi területeken.

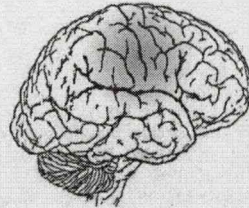
Tallberg (2001) olyan társalgásokat vizsgál, ahol a terapeuta és a jobb félteke sérült páciens közti diskurzusokban azon nyelvi formulák alkalmazása történik hibásan, melyek referenciájukat egy korábbi nyelvi elemben, vagy elemek sorában, illetve azok jelentésében találják meg. Ezeknek a deiktikus elemeknek a hiányos alkalmazása szignifikánsan jelöli a szerző analízise szerint a jobb féltekei sérülés jellegzetes következményeként fellépő pragmatikai zavar nyelvhasználatban megnyilvánuló előfordulását.

Összegezve: bár a lokalizációval kapcsolatos kételyekről is be lehet számolni a pragmatikai képesség neurolingvisztikai és neuropszichológiai megközelítése során, abban biztosak lehetünk, hogy az eddig rendelkezésre álló kísérleti bizonyítékok és klinikai eseteírások tükrében a pragmatikai kompetencia jobb féltekei dominanciája rajzolódik ki, amit az itt következő rendszerező ábrán kívánok bemutatni.

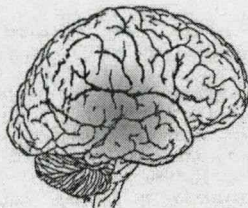

Worrall – Frattali, 1998; Chantraine – Joannette – Cardebat, 1998 is a jobb félteke frontális kérgi területeinek parietális határainak esetleges meghatározásával adnak lokális képet a pragmatikai deficitok feltételezett okairól.

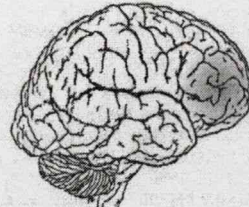
A centrális sérültek adatai Séra (1998) összegzésében is inkább a szenzoros és motoros prozodikus deficitokat mutatják, semmint tipikus pragmatikai deficitokat.

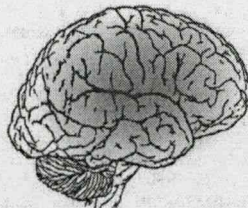
A jobb félteke hátsó fal területeinek az occipitális területek határáig nyúló kérgi funkciójáról nem szólnak a nyelvhasználati deficitokkal foglalkozó munkák részletesen. Az affektív szósiketség feltételezése merül fel ezen terület funkciójának specifikus deficitként. (Gorelick – Ross, 1987)

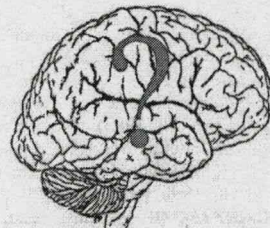
A prefrontális kéreg összerendező funkciójának feltételezésével a pragmatikai kompetenciát a Lurija-féle tervezési stratégiák megvalósítójaként tételezhetnénk fel. Ilyenkor azonban nem pontos az elkülönítő diagnosztika az eseménysorrendezési tesztekben.

Dressler és munkacsoportja a jobb féltekei sérültek többszöri elemzésével is kerüli a kérgi lokalizáció pontosítását, mintegy jobb féltekei holisztikus felfogást igazolva ezzel a pragmatikai képesség feltételezett helyére vonatkozóan (Dressler, 2000; 2004).

Pléh és Lukács a nyelvhasználatra vonatkozó disszociációs feltételezés kételyeit fogalmazzák meg a jobb félteke pragmatikai kompetencia versus bal féltekei grammatikai kompetencia disszociációjának feltételezéseit elemezve (Pléh, 2000; Lukács – Pléh, 2003).

15. ábra

3. Az elme szerveződéséről alkotott elképzeléseinkre vonatkozó következmények

A modularitás általánosított elmélete alapján a pragmatikát nem egy modulként értelmezi Wilson és Sperber (1986), különösen nem egy nyelvi modulként értelmezi, hanem szerintük a pragmatika (mint mentális képesség) '*domain*', ami fő összerendező funkcióval rendelkezik az emberi kommunikáció alrendszerének működése fölött. Hasonló következtetésre jut Kasher is, aki azt mondja, hogy a pragmatikai képesség nem tekinthető egy zárt modulként, mert az meggátolná abban a rálátó funkcióban, mellyel a megfelelő nyelvhasználathoz jutattja a természetes nyelvet használó egyént (Kasher, 1991).

Pléh (2000) a tudatelméleti kutatásokkal egybevetve tárgyalja a pragmatika moduláris voltára vonatkozó érveket és ellenérveket. Szerinte még igen bonyolult összefüggésrendszer elemeit kell jobban megismernünk ahhoz, hogy a feltett kérdést: „Moduláris-e a pragmatikai képesség jelenléte az emberi elmében?” meg lehessen válaszolni. Külön figyelmet szentel annak a neuropszichológiai és neurolingvisztikai megállapításnak, mely szerint a prefrontális területek már ezidáig is túl sok funkció felelőssévé lettek nyilvánítva: így a rövidtávú memóriáé, a szándéktulajdonítási képességé, vagy éppen a szándéktulajdonítási képességé, illetve a tervezési folyamatoké.

Vegyük azonban észre azt a tapasztalati megállapítást, amit a fentebbi fejezetekben már részletesen tárgyaltunk, hogy a pragmatikai kompetenciájukban sérült egyének neurológiai státuszában az a legmegegyezőbb szempont, hogy a jobb hemiszférium parieto-temporális és a frontális területeinek uniójában van a sérülés. Vagyis szemben az autista páciensek funkcionálisan kissé jobban körülhatárolható deficiteivel a pragmatikai kompetenciájukban sérült dyshyponoiás betegek adatai nem adnak elég neurológiai okot arra, hogy egyetlen lebenyi körülhatárolt részterület lenne felelős a pragmatikai kompetencia jól működéséért.

Egybevetve tehát az általánosított modularitás elméletét — mely szakít a Fodor (1983) által egy központi rendszer alá tartozó modulok létezésének feltételezésével — a relevanciaelmélet kognitív pragmatika-felfogásával azt állapíthatjuk meg, hogy sem a neurológiai, sem a neurolingvisztikai és pragmatikaelméleti érvek nem támasztják alá azt az elképzelést, hogy a pragmatikai kompetencia egyetlen modul lenne az emberi

elmében. A vizsgált adatok, és az ismertett neuropszichológiai, neurolingvisztikai és pragmatikaelméleti megfontolások azt a feltevést látszanak igazolni, hogy az elsőként Noam Chomsky által definiált pragmatikai kompetencia domain, azaz egy olyan irányító és összerendező rendszer az emberi elmében, mely elsősorban a kommunikatív célú jelhasználathoz — így a természetes nyelv használatához is —, illetve jelzésalkalmazáshoz hangolja egybe azon mentális és szomato-szenzoros képességek működését, melyek az emberi kommunikáció szempontjából nélkülözhetetlenek.

HATODIK FEJEZET

PRAGMAKOMP SZŰRŐTESZT A PRAGMATIKAI KOMPETENCIA SÉRÜLÉSÉBŐL ADÓDÓ NYELVHASZNÁLATI DEFICITEK MÉRÉSÉRE

1. Korábbi tesztek a patológiás diskurzusok feltérképezésére

1.1. Témavezérelt spontán diskurzus

Témavezérelt spontán diskurzus (*'topic directed interview'*) nevű eljárással méri Orange, Kertész és Peacock (1998) tesztje a pragmatikai képességükben sérült egyének nyelvhasználati teljesítményét. Az alábbi tematikus besorolást alkalmazzák az interjú során, amikor a beteget kérdezik:

- 1) a családjáról
- 2) az egészsége jelenlegi állapotáról
- 3) hogyan telnek a napjai? (mit csinál nap mint nap)
- 4) hol született, hol nőtt föl?
- 5) a munkahelyéről, a szakmájáról, eddigi munkahelyeiről!

A témaegység (*'topic unit'*) fogalmát az alábbiak szerint definiálják: a témaegység egy olyan megnyilatkozásból álló szekvencia, mely egyazon témáról szól és/ vagy egy olyan megnyilatkozás, mely egyetlen témáról szól. A téma terminus értelmezésében pedig olyan neurolingvisztikai értelmezést vesznek alapul, mely a hagyományos nyelvpatólogiai téma fogalmával adható meg. Ennek tárgyalása nem célom a jelen munkában. Annyit érdemes azonban megjegyezni, hogy egy témaegység alá sorolódnak a különböző megközelítési aspektusok, melyek a témához való viszonyt tükrözik. A terápiás gyakorlatban a témavezérelt interjú fogalma pontosan azt jelenti, hogy a témaváltások határvonalait a diagnoszta kérdésfeltevései szabályozzák, azaz minden új feltett kérdés új témát vezethet be, de nem szükségszerűen.

A megnyilatkozások tartalmi felosztásában Jefferson (1972) definícióját követve a mellékszekvenciák jelenlétének figyelembe vétele adja a következő elemző eszközt. A mellékszekvenciák olyan egymást követő megnyilatkozások, melyek a felvetett téma kapcsán, ahhoz szorosan kapcsolódva jönnek létre kiegészítve, de nem teljesen megszakítva a megnyilatkozások sorát, melyek az adott témából merítik információs tartalmukat. A mellékszekvenciákat két distinkt csoportban lehet azonosítani: léteznek metaállapotot kifejező szekvenciák, valamint externális szekvenciák.

- (64) T: — Meséljen a képről, kérem.
P.: — Azt mondjam, amit látok, vagy ami eszembe jut róla?

Olyan megnyilatkozás, mely nem szerves része a beszélgetés aktuális témáját képező szekvenciának, azonban a jelenlevők fizikai kontextusához már köze van, azaz az adott fizikai környezetre vonatkozik, megszakítva ezzel a diskurzus konkrét témájának további kifejtését.

- (65) T.: — Olvassa el, kérem az alábbi feladatot.
P.: — ... (olvas)
T.: — Ó, már négy óra. Hamarosan jönnek Önért. (Itt abbahagyhatja.)

Az úgynevezett '*on-topic*', témába vágó (szabad fordításban) megnyilatkozások csoportját az aktuális téma kifejtésének köréből megfogalmazott megnyilatkozások adják. Pontosabban fogalmazva a témába vágó megnyilatkozások olyan megnyilatkozások, melyek a beszélgetés szükséges és elégséges relációit írják le, illetőleg az olyan nem szemantikai tartalmilag vett relációkat, melyek a beszélgetés funkciójának fenntartását szolgálják. Lehetnek metaállapot-jelölők is, valamint önorrekción szolgálók is. (Vegyük észre, hogy a metaállapotok azonosítása a témába vágó megnyilatkozásokkal felveti azt az egyébként is jelentkező problémát, hogy miként lehet a fentebb is említett kategóriák közötti határvonalakat definiálni!)

Az úgynevezett témán kívüli ('*off-topic*') megnyilatkozások csoportját Orange, Kertész és Peacock úgy azonosítja, mint nem szükséges és nem elégséges viszonyú elemeket a már folyó témájú diskurzusban, melyek nem is tartják fenn a beszélgetés folyamatát funkciójukat tekintve, illetve olyanokként, melyek externális mellékszekvenciaként azonosíthatóak, vagy inkorrekt információkat hordoznak a témára vonatkozóan. A perszeveratív és intruzív megnyilatkozások értelmezésükben nem tartoznak ezen halmaz elemei közé.

A perszeveratív megnyilatkozások létrehozásakor a beszélő nincs tekintettel az új téma bevezetésére, és folytatólagosan ragaszkodik a megelőző téma tartalmának megfelelő megnyilatkozások megalkotásához. Ez a csoport magába foglalhatja megelőző témáról folyó beszélgetés konkrét megnyilatkozás(ai)ának egzakt megismerését is.

Az intruzív megnyilatkozások alkotják azt a csoportot, melybe a beszélő által létrehozott megnyilatkozások közül azok sorolhatóak, melyek visszatérnek egy korábban tárgyalt beszédtemához, és ahhoz kapcsolódóan fogalmaznak meg álláspontokat, illetve kérdéseket, de nem illenek az aktuális téma közvetlen környezetébe.

Az úgynevezett értékelhetetlen (*'could not evaluate'*) megnyilatkozások csoportját olyan verbális formák alkotják, melyek (az általában használt terminológia szerint nem is mindig tekinthetők valódi megnyilatkozásnak vö. Németh T. 1996) a séma meghatározhatósága szempontjából azért értékelhetetlenek, mert nem rendelkeznek azonosítható szemantikai tartalommal, valamint olyan jelentéssel nem bíró szavakat tartalmaznak, melyek még a diskurzus fenntartását sem szolgálják (pl. hosszas izék, hosszas ö-ö-zés), és azok a hangismétlések, melyek nem rendelkeznek azonosítható jelentéssel.

A terapeuta és a beteg közti irányított beszélgetés kiértékelésében használatos szempontok az egyes nyilatkozásfajták előfordulásának megfelelően. Az alábbiakban ezeket ismertetem. (Rendszerezett felsorolásuk annál is inkább indokolt, mert a klinikai beszédstátusz-leírásokban gyakran csak az egyes speciális előfordulások megemlítése van jelen, megnehezítve ezzel az utólagos értékelést például olyan esetekben, ha változik a terapeuta személye.) tehát a diskurzus minősítése az alábbi szempontok alapján vállalkozhatunk, ha követjük Orange, Kertesz, Peacock javaslatait.

1.2. Pragmatikai deficitek értékelésének szempontjai
Profile of Communicative Appropriateness (Penn,1985)

		Nem megfelelő	Alig megfelelő	Közepesen megfelelő	Javarást megfelelő	Megfelelő
A beszélgetőtárs számára adott válaszok	Kérés/ Kérdés					
	Válasz					
	Köszönetnyilvánítás					
	Tanítási próba					
	Egyéb					
Szemantikai tartalom	Témabevezetés					
	Témakövetés					
	Témaváltás/zárs					
	Lexikai választás					
	Kiegészítés					
	Gondolatkövetés					
	Egyéb					
Kohézió	Ellipszis					
	Idői egyeztetés					
	Referencia					
	Helyettesítő lexikális formák					
	Relative clause					
	Prenominalis adjektívumok					
	konjunktívumok					
	Egyéb					
Folyékonyság	Közbeékelés					
	Ismétlés					
	Ellenőrzés					
	Hiányos frázisok					
	Téves kezdések					
	Szünetek					
	Szótalálási nehézségek					
	Egyéb					
Szocio-lingvisztikai érzékenység	Udvariassági formák					
	A kapcsolat fenntartása a beszélgetőtárral					
	Töltelékszavak, sztereotípiák, közhelyek					
	Megerősítés					
	Köszönetnyilvánítás					
	Önkorrekció					
	Váleménynyilvánítás					
	Szarkazmus/ humor					
	Direkt beszéd kontrollja					
	Indirekt beszédaktusok					
	Egyéb					

11. táblázat

		Nem megfelelő	Alig megfelelő	Közepesen megfelelő	Javarást megfelelő	Megfelelő
Nem verbális kommunikáció	Vokális aspektusok:					
	Intenzitás					
	Hangmagasság					
	Beszédtempó					
	Intonáció					
	Minőség					
	Nem verbális aspektusok					
	Mimika					
	Fejmozgatás					
	Testtartás					
	Légzés					
	Személyközi távolság					
	Gesztusok és pantomim					
	Egyéb					

11. táblázat (folytatás)

A diskurzus felmérésében a megnyilatkozásokat alkotó szavak számbavétele az egyik lépés. Arról kell megállapítást tenni, hogy az egyes szavak mennyire illeszkednek a diskurzus kontextusába, mennyiben illenek a társalgás témájának kifejtésébe. A megnyilatkozások hosszát a bennük előforduló morfémák számával lehet megadni. A megnyilatkozások leírásában szó lehet a teljes megnyilatkozásokról és hiányosakról. A nem teljes megnyilatkozásokat azok a megkezdett, de be nem fejezett megnyilatkozások adják, melyeknél a beszélő úgy hagyja abba gondolatai kifejtését egy megnyilatkozás lezárása nélkül, hogy bárki is megszakította, félbeszakította volna. (Ez az osztályozási szempont Mac Whiney (1991) gyermeknyelvi adatelemzésében is jelen van.)

A sztereotip megnyilatkozások csoportjába azok a nem propozicionális frázisok, illetve udvariassági kifejezések tartoznak, melyek nem rendelkeznek olyan tartalommal, ami a beszélgetőpartner számára releváns információt hordozna.

- (66) — Mi történt Önnel az elmúlt napokban?
— Semmi.
— Mesélje el, merre járt a nyáron!
— Sokfelé!
— Mégis merre?

— Hát, erre is, arra is..

Anomáliára utaló megnyilatkozások alkotják a szerzők szerint azt a csoportot, amikor az egyén olyan megnyilatkozásokat hoz létre, melyek azt teszik nyilvánvalóvá, hogy valamely megélt élethelyzet előhívása megtörténik ugyan a beteg memóriájában, ám annak a verbális formának a megtalálása akadályba ütközik, mellyel a kérdező számára lehetne elmesélni az adott állapotot, megnevezni az adott entitást.

(67) — Nem tudom, az a ..., hogy is hívják ni'?

— Nem jut eszembe a neve, de ott volt.

Önjavítás, önkorrekción alapján létrehozott olyan megnyilatkozások csoportja alkotja a szerzők következő osztályát, ahol a beteg saját nyelvbotlását, téves grammatikai formáját, rosszul formált mondatát korigálja anélkül, hogy bárki is figyelmeztetné. Azaz anélkül választ új nyelvtani szerkezetet, vagy ismételt meg bizonyos szakaszokat, hogy elszakadna az eredeti gondolati tartalomtól.

(68) — Kéne nekije egy ... kellene neki egy új cipő. Ez lukas ... ,lukasnak látom itt a képen. (egy dyshyponoias beteg megnyilatkozásában)

— Ez hajó, á ... fene. Ez autó. Autó hát. (enyhe anomias afázisnál)

Az egyes megnyilatkozások közti relációk feldolgozásának mikéntjéről kaphat képet a diagnoszta, ha tekintetbe veszi, hogy a beszélgetőtársa használ-e olyan névmásokat, melyeknek nem található meg az antecedensük. Normál diskurzusokban a korábbi diskurzusok szolgálhatnak az antecedens keresés bázisául, ám ha a beszélő olyan névmást választ, melyhez nem található meg az ő értelmezési tartománya, érthetlenné, illetve félreérthetővé válik a diskurzus. Ezen névmások előfordulásának számbavétele is fontos szempont Orange, Kertész, Peacock szerint. Nem kevésbé fontos azonban szerintük azon névmások számbavétele sem, melyeket demonstratív névmás névvel illetnek, vagyis olyan mutatónévmásokat tartalmazó megnyilatkozások tartoznak ebbe a csoportba szerintük, melyeknek tartalma a beteg elvárásai szerint is hozzáférhető a megnyilatkozást interpretáló diagnoszta számára.

(69) — Nem szeretem azt a szobát. Mindig jajgatnak éjjel.
(Panaszkodik a beteg a kórházi szobájára, ahonnan a terapeuta a vizsgálószobába kísérte.)

(70) — Ma frontátvonulás van.
— Itt, jaj, jaj, Hú.... (A fejére mutatván az afáziás beteg)
— Fáj?
— Nagyon.

A megnyilatkozások kvantitatív feldolgozásának utolsó szempontjaként a javítás, vagy módosítás nélküli ismétlések csoportját nevezik meg a szerzők. (Ezen ismételt egységek lehetnek hangok, szótagok, szavak, akár egész frázisok is.)

Természetesen az itt felsorolt tipizálási felosztásba egészséges emberek megnyilatkozásai is éppen olyan jól beleillenek, mint a diagnosztizálni kívánt betegeké. De a lényegi különbséget az előfordulások száma, illetve rendszerezettsége adja. Hiszen bármely természetes nyelvi adatközlőtől számíthatunk olyan megnyilatkozásra, melynek tartalma arra utal, hogy az illető például valamelyik személy nevét elfelejtette azok közül, akiről beszélni szeretne. Nagy baj lenne minden ilyen előfordulást az anomia jeleként interpretálni (szemben mondjuk azzal a ténnyel, hogy elég egy egyszerű fáradt állapot ahhoz, hogy az asszociatív pályákon való előhívást lelassítsa). Az egészséges kontrollszemélyek által létrehozott megnyilatkozásokkal való összevetés adhat pontosabb keretet az előfordulások gyakoriságának kiértékeléséhez.

1.3. A tesztelés szükségessége mellett szóló érvek

Az ASHA (American Speech-Language Hearing Association) 2003-ban deklarálta annak szükségességét, hogy a klinikumban figyelmet kell fordítani a felnőtt funkcionális kommunikációs képességek mérésére. Eszerint a deklarációtól (Mullen, 2004) a *Functional Communication Measure* névvel hivatkozott képességmérés eredményeit egy hatfokozatú skálán lehet kiértékelni. Az itt ismertetett hat fokozat a diszfunkciók besorolására alkalmas (kizárva az egészségesek körét).

1. A leggyengébb fokozatba azok az egyéni teljesítmények sorolhatók, ha a kapott stimulusok legtöbbjét azért nem dolgozza föl az egyén, mert a figyelmi funkciói erőteljesen korlátozottak.
2. Ebben a kategóriában az egyén figyelmi korlátai maximális stimuláció esetén is csak arra elégségesek, hogy egyetlen beszélgetési szekvenciát legyen képes feldolgozni.
3. Az egyén képes az önálló rövid szekvencia feldolgozására, maximális konzisztens segítség bevonásával, eltérő stimulus nélkül.
4. Az egyén úgy képes az önálló szekvencia feldolgozására, maximális figyelmi aktivitás mellett, hogy minimális kontextuális kitekintésre is képes minimális konzisztens segítséggel.
5. A mindennapi életben megjelenő kommunikációs helyzetekben megnyilvánuló figyelmi képességgel tud az egyén különböző kontextusokban minimális segítséggel eligazodni. Ezt a segítséget a kezdésben, a folytatás megtartásában (megerősítésben) és az összetett cselekvések során várja el.
6. Az egyén képes eligazodni a komplex cselekvéssorokban, képes a szimultán sokszínű szituációkhoz alkalmazkodni kis segítséggel. Amikor az egyén nehézségekbe ütközik, kompenzáló stratégiákat alkalmaz. Sokszor a műveleti erőfeszítés fokozott voltára abból lehet következtetni, hogy hosszabb időt igényel az összetett stimulusok feldolgozása és alkalmazása, mint egészséges egyének esetében.

1.4. A pragmatikai képesség mérésének megközelítései

Ebben az alfejezetben arra a diagnosztikai sokszínűségre kívánom felhívni a figyelmet, melyből az alapvetően a logopédiai didaktikai és terapeutikus célokat meghatározó iskolák mutatnak a neurolingvisztikai megközelítésekben. Részletes bemutatásuk helyett arra törekszem inkább, hogy táblázatos formában összegezzem céljaikat, és a tesztelési eljárásaik alapvető eszközeit.

Teszt	Deficit	Funkcionális tesztet alkalmaz-e	Példák a funkcionális teszt- alkalmazásra
Behavioural Inattention Test (Wilson, Cockburn, & Halligan, 1987)	bal oldal kiiktatásával	Igen	időmeghatározás menüolvasás
California Verbal Learning Task (Delis, Kramer, Kaplan, & Ober, 1987)	memória	Nem	
Discourse Abilities Profile (Terrell & Ripich, 1989)	pragmatika	Igen	beszélgetés közben
Discourse Comprehension Test (Brookshire & Nicholas, 1993)	okfejtés		
Doors and People (Baddeley, Emslie, & Nimmo-Smith, 1995)	memória	Nem	
Pragmatic Protocol (Prutting & Kirchner, 1987)	pragmatika	Igen	beszélgetés közben
Rivermead Behavioural Memory Test (Wilson, Cockburn, Baddeley, 1991)	memória	Igen	véleményre való visszaemlékezés rövid részletre való visszaemlékezés
Test of Everyday Attention (Robertson, Ward, Ridgeway, & Nimmo-Smith, 1994)	figyelem	Igen	térkép-olvasás
Verbal and Non-Verbal Cancellation Test (Mesulam, 1985)	bal oldal kiiktatásával	Nem	telefonkönyvi tájékozódás

12. táblázat

	<i>Teszt</i>	<i>Deficit</i>	<i>Aktivitás/ Funkcionális Kommunikatív viselkedés</i>
Mini-Inventory of Right Brain Injury (Pimental & Kingsbury, 1989)			
	Vizuális feldolgozás	vizuális percepció figyelem (bal. o. kiiktatásával)	olvasás, írás, rajzolás
	Nyelvi feldolgozás	okfejtés, prozódia	Az absztrakt nyelvi alkalmazás, humorértés és kifejezés
	Érzelmi és figyelmi feldolgozás	pragmatikai	Érzelmek kommunikálása
	A viselkedés ált. és a pszichés integritás	Figyelem	a kommunikációt létrehozó cselekvésben való részvétel kivitelezése
RIC Evaluation of Right Hemisphere Dysfunction-Revised (Halper, Cherney, Burns, & Mogil, 1996)			
	Viselkedés megfigyelése	orientáció, figyelmi funk. memória	időpontmeghatározás önmaga definiálása a környezetében (térben, időben) fontos napi eseményekre való visszaemlékezés
	Pragmatikai kommunikációs helyzetgyakorlatok, feladatok	pragmatika	a konverzációban való részvétel történetmondás
	Vizuális feldolgozás	vizuális percepció, figyelem (bal o. kiiktatásával)	Olvasás
		vizuális percepció, figyelem (bal o. kiiktatásával)	Írás
	Írás analízis	okfejtés	kommunikatív szituációk megértése nyelvi absztrakcióval
The Right Hemisphere Language Battery-Second Edition (Bryan, 1995)			
	Metafora kép-teszt	okfejtés	kommunikatív szituációk megértése nyelvi absztrakcióval
	Írott metafora-teszt	okfejtés	absztrakt jelentés megértése olvasás útján
	következtetett jelentés kikövetkeztetése	okfejtés	a kikövetkeztetett információk megértése kommunikációban
	humor megértése, felismerése	okfejtés	Humorértés
	lexikális-szemantikai teszt	szemantika	szavak azonosítása kommunikációban
	az emfatikus nyomaték alkalmazása	pragmatika	vokális jegyek adekvát használata
	diskurzuselemzés	pragmatika	beszélgetésben való részvétel

13. táblázat (Worrall – Frattali, 2000 alapján)

Niels-Strunjas (1998) a klinikai nyelvi tesztelésben rejlő nehézségeket az alábbi szempontok alapján határozza meg:

- általános állapot
- személyspecifikus beszélgetés
- egyéni előismeretek.

Felfogása a kanadai iskola azon specifikus meggondolásaiba illeszthető, ahol az egyén jelhasználati változatairól a terapeuták a család aktív bevonásával kívánnak információkhoz jutni, elősegítve ezzel a tervezett terápia hatékonyságát. Az idiolektus nyelvi elemeinek kiemelt szerepével, valamint a nyelvhasználat szituatív paramétereinek egyénre szabott sajátosságaival is számolnak ezen iskola képviselői. Niels-Strunjas arra is int, hogy a pragmatikai kompetencia terápiájának feltétele az is, hogy a terapeuta képes legyen az egyéntől elvárható jelhasználati változatokat megfelelően interpretálni: ebben az esetben is számítva a beteg családjának aktív közreműködésére.

A pragmatikai kompetencia ebben a felfogásban nem attól pragmatikai, hogy számbaveszi mindazon fogalmak mentális reprezentációit, melyekkel a pragmatikai irodalom eddig foglalkozott (mint a metafora-értelmezés, irónia, közvetett és közvetlen beszédaktusok, diskurzusjelölők, és deiktikus elemek), hanem attól, hogy az egyes jelhasználati formák szituatív alkalmazásának adekvát módját teszi lehetővé (Ivaskó, 2004). Az egyes tesztelési eljárásokban alkalmazott szempontok sokszínűsége azért támaszkodik mégis az itt felsorolt nyelvhasználati formák előfordulásának változataira, mert igyekszik mérhetővé tenni a pragmatikai kompetencia sérülésének mértékét.

2. A PragmaKomp teszt

A pragmatikai kompetencia megfelelő voltát mérő teszt összeállításában igyekeztem a teszt ismételhetőségét is szem előtt tartani. A neurológiai státusz megállapításakor legalább három alkalommal van arra szükség, hogy az egyén mentális képességeiről is képet alkothassanak a beteg kezelését végző szakemberek. Ez annyit jelent, hogy a poszttraumás diagnózis után körülbelül három hónappal, a szervezet önregeneráló spontán javulási szakaszának végén indokolt a második diagnosztikus teszt elvégzése a célzott terápia megkezdéséhez, majd legalább egy kontrollvizsgálat is szükséges

körülbelül egy évvel a sérülést követően. A további állapotmeghatározásokról a beteg aktuális állapota alapján dönthetnek a terapeuták.

Az egészséges nyelvhasználatú adatközlőkkel felvett tesztmegoldások alapján több szempontból is megfogalmazódtak olyan konzekvenciák, melyek megerősítették azt a hipotézisemet, hogy a pragmatikai kompetencia mérésére lehet normatív tesztet alkalmazni. A korábbi fejezetekben részletesen is írtam már arról, hogy milyen elméleti fejtegetések állnak annak a konklúzióknak a háttérében, hogy a sikeres kommunikáció alapfeltételeként aposztrofált kölcsönös szándékfelismerés: mind az informatív, mind a kommunikatív szándék kölcsönösen nyilvánvalóvá tétele komoly nehézségekbe ütközhet, ha a résztvevők eltérő konceptuális feltevéseit, eltérő mentális kontextusait vesszük alapul. A különböző egészséges anyanyelvi beszélőkkel történő diskurzusaim az alábbi szempontokkal gazdagították vizsgálati nézőpontjaimat.

Azokban a feladathelyzetekben, amikor a betegnek egy hiányos diskurzust kell kiegészítenie, minden esetben megfelelően kell tudnia interpretálni azokat a megnyilatkozásokat, melyek a kiegészítendő beszélgetés alapját adják. Mit is jelent ez? A korábban már felvázolt interpretációs stratégiák aktivizálásával az egyén úgy próbálja megalkotni a verbális kódhoz tartozó releváns interpretációt, hogy egyszerre kell megalkotnia azokat a kontextusokat a megfelelő interpretációval, melyekben a feladat megnyilatkozásai mint releváns nyelvi formák fejezték ki a szándékolt információt. A kontextusteremtés tehát egybeesik a megértés és a lehetséges jelentések megalkotásának mozzanataival. Mit jelenthet az elme szintjén ez az alkotó mechanizmus?

Minden olyan esetben, amikor hiányos (semmilyen kóddal, illetve ad hoc jelentéssel ki nem fejezett) diskurzus értelmezése a feladat, a megoldó személynek létre kell hoznia a meglévő (természetes nyelvi kód esetén) verbális elemekből álló sorozatnak azon lehetséges interpretációit, melyek eddigi, a világról és az adott nyelvről alkotott elképzelései alapján megfeleltethetőek azon szándékok kifejezőeszközeinek, melyek egy — a példában szereplő — megnyilatkozás megalkotását eredményezhetik, illetve indokolhatják. Mindezen keresési és összevetési műveleteinek során tehát olyan ismereteinek, a világról alkotott feltevéseinek a halmazát aktiválja az adott személy, melyek a megnyilatkozásban szereplő fogalmak valamint azok összekapcsolásának, strukturális és logikai formáinak lehetséges mentális kontextusát alkotják. Ebben a

megnyilatkozásról megnyilatkozásra újra és újra történő kontextusépítésben segítik az interpretáció folyamatát azok a konvencionális elemek, melyekhez többé-kevésbé azonos interpretációt tud rendelni az ember.

Ahhoz, hogy a beteg vagy (bármely vizsgálati személy) a feladatban szereplő hiányos diskurzust ki tudja egészíteni, el kell döntenie, hogy az adott nyelvi forma minden nyelvi kontextusban lehet egy beszélgetési szekvencia része, és saját empirikus adatai alapján azt is el kell tudnia dönteni, hogy milyen releváns nyelvi forma fejezi ki a lehető legjobban azt az interpretációt, melyet ő a feltételezett diskurzusnak tulajdonít. Ennek a jelentéstulajdonításnak a fényében választ a természetes nyelvi grammatikai kompetenciájának, valamint egyéb kognitív feldolgozási mechanizmusai által megfelelőnek ítélt megnyilatkozást.

Ezt a döntését is csak akkor képes megalkotni, és az eredményét kivitelezni, ha pragmatikai kompetenciája összerendezi a fentebb felsorolt elemi összetevők alkalmazását.

Természetesen nem csak egyetlen jó megoldás adódhat egy ilyen típusú feladatban, hiszen a mentális kontextust alkotó feltevések halmaza természetesen sem egyezhet az egyes embereknél. Viszont léteznek olyan fogalmi kategóriák, melyek mentén megjósolhatóvá válik a lehetséges választás tartalma. Ezt a tartalmi, és részben a tartalom által konvencionálisan meghatározott, formai megnyilvánulást véleményezheti a terapeuta, illetve a tesztet felvevő személy.

Az egyes lehetséges válaszok az udvariasság szempontjából (Leech, 1983) például igen különböző megítélés alá esnek. Mint ahogyan a neurolingvisztikai esettanulmányokból az már megszokott információként kerül előtérbe, itt is kiemelendő, hogy a páciensek szociokulturális háttere erősen meghatározza mind a nyelvi, mind pedig a nyelvhasználati/jelhasználati képességeiket.

Kísérleti tapasztalataim alapján azt állítom tehát, hogy a sikeres kommunikációhoz nélkülözhetetlen pragmatikai kompetencia meglétének mérésében, illetve sérülése mértékének meghatározásában nem várható el az a statisztikai pontosság, ami például a szókereséses diszfunkciós vizsgálatok időegység alatti teljesítését méri. Ez a tapasztalat több megközelítésből is magyarázható.

Elsődlegesen a pragmatikai kompetencia definíciójából induljunk ki. A nyelvi jelek jólformáltsági kritériumával (Chomsky idézett munkái alapján) összehasonlítva a jelek

használatára, azaz az adekvát alkalmazására vonatkozóan eltérőek a pragmatikai megközelítések annak tekintetében, hogy milyen mértékben beszélhetünk előíró, normatív elvekről, esetleg szabályokról a jelhasználati változatok alkalmazását eldöntő szituációkban (Németh T., 2004).

Még az előíró jellegű elvek sem annyira szigorúak, hogy egyértelműen meghatározhatnák a szituatív jelalkalmazást, hiszen a lehetséges kontextusok száma végtelen, így csak a kommunikátor belátásán múlik a jelalkalmazás kimenetének összerendezése.

3. Módszertani paradoxonok

A neurolingvisztikai tesztelési eljárásokban különféle célok vezethetik a tesztet felvevőket. A klinikai gyakorlatban elsősorban azért történik meg az egyes tesztek felvétele, és eredményeik kiértékelése, hogy a diagnoszták (orvosok, logopédusok, neuropszichológusok és más terapeuták) képet kaphassanak a beteg állapotáról, a várható rehabilitációról, tervet készíthessenek az elvégzendő terápiás munkáról. Azaz az egyén állapotának felmérése a cél. Ezzel szemben a tudományos kutatás céljait szolgáló adatfelvétel nem tekinti feladatának a diagnosztizálás céljainak megvalósítását, sokkal inkább törekszik arra, hogy az egyes rendelkezésre álló elméleti keretek mellett vagy ellen sorakoztasson fel érveket, illetve olyan adatsorokat produkáltasson, melyek (elvileg) hasonló kísérletes szituációban megismételhetőek lehetnének (a tudományosság kritériumainak betartásával). Valójában azonban nem kevés módszertani problémát jelent ennek a szándéknak a megvalósítása. Vegyük sorra azokat az okokat, melyek a fenti kijelentést alátámasztják.

A klinikai nyelvhasználati adatgyűjtésben korábbi állapot ismeretlen, így az egyénre szabott normatív forma ismeretlen; hacsak a család nem működik közre a diagnózis felállításában.

Az egyes adatfelvételi állapotok közötti időszakban a neurológiai önrehabilitációs (vö. Csépe, 2003) folyamatok révén is változik az egyén feladatteljesítő képessége

- az egyes állapotok egymásra való vetítésével persze a fejlődés kimutatható, de a rehabilitációs folyamatok erősen egyénfüggőek

- a betegek képesek megtanulni az egyes feladattípusokat, így azok sokszori ismétlésével már nem minden esetben lehetünk meggyőződve arról, hogy a beteg képességeinek felmérésekor nem mérjük-e az eltelt poszttraumás időszak korábbi vizsgálatainak hatását (például mondatisméltéses teszteknel jelentkező papagáj–effektus kiváltásával)

További módszertani érdekességek is felmerülnek a jobb féltekei sérülések vizsgálatakor. Mit tudunk, ha értünk egy viccet? — tehetnénk fel a kérdést, melyre definitív választ a humor mint mentális tényező szerepéről nem kapunk, sokkal inkább olyan eseteírásokat, hogy milyen morfológiai eltérés esetén jelentkezik jellegzetesen a humor interpretációjának nehezítettsége (Winner et al., 1998).

Mit tudunk, ha tudjuk egy összetett esemény részlemeinek sorrendjét?

- procedurális memóriánk részeként tárolódó tevékenységek elemi összetevőit idézzük-e fel, és állítjuk egymás utáni sorrendbe, vagy
- valamely ok-okozati összefüggésben álló cselekvési mód, vagy tevékenység egyes állapotainak a tulajdonságait mérjük föl, és rendezzük az egyes összetevőket az ésszerűség szabályai szerinti sorrendbe.

Worrall és szerzőtársai szerint (Larkins – Worrall – Hickson, 2000) a beszélgetési szekvenciákban megnyilvánuló események nem annyira elemi események '*elements or single components*' soraként értelmezhetőek, mint inkább olyan eseményekként '*events*', melyek egymással interakcióban vannak a felidézés során, a mentális kontextus aktiválásában.

Azokban az esetekben, ha a jobb féltekéjükben sérült dyshyponoiás beteget nyelvhasználati képességéről akarunk világos képet alkotni, nem elegendő a neurológiai státusz ismerete a szónak abban az értelmében, mely a modern képalkotó eljárások adta lehetőségek kiaknázásával együtt mutatná a lézió tulajdonságait, és az általa kiváltott neurológiai természetű deficiteket. Az orvosi anamnézis felvételének során az orvos mint egészséges nyelvhasználó vesz részt a kikérdezés diskurzusában, hogy a beteg aktuális fizikai és pszihikai, valamint szellemi állapotáról tájékozódjon, felmérje a sérülés utáni képességeit. Összetett szemléletű kikérdezésről lehet tehát beszélni abban az értelemben, hogy milyen széleskörű azon információk halmaza, melyeket a beteg egészségi állapotának felméréséhez kell megtudakolni. Széleskörű azonban abban az értelemben is, hogy az orvos, vagy legtöbb esetben terapeuta nem rendelkezik

előismeretekkel arra nézve, hogy a beteg személy milyen feladatok ellátására volt képes sérülésének kialakulása előtt, vagy milyen (szempontunkból lényeges) megnyilvánulásai voltak ép nyelvhasználati képességének. A felsoroltakhoz hasonlóan arról is kevés feltevéssel rendelkezhet a diagnosztizáló személy, hogy milyen lehetett a nyelvhasználati kórelőzmény.

HETEDIK FEJEZET

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS NÉHÁNY MEGOLDATLAN PROBLÉMA

1. A pragmatika „táguló” határai

Térjünk vissza a pragmatikai kompetencia definíciójának átgondolásához néhány megjegyzés erejéig. Mint ahogyan Chomsky meghatározása alapján korábban már elhelyeztük a pragmatikát a generatív nyelvészeti ágak közé, utaltunk rá, hogy a nyelvi forma megfelelő használata nem mozoghat zárt körben, a nyelvi rendszeren belül, hiszen az emberi szándékok, melyek a kommunikációt vezérlik, valamint az interpretálás és a produkció racionális érvei, a következtetési műveletek, és a nyelvhasználatot oly gyakran befolyásoló udvariassági elvek sem tartoznak a nyelvi szint alá. De akkor meddig tágítható a vizsgálódási kör? – veti fel a problémát Kasher is (1991). Mi legyen a pragmatika tárgya? Ha megtartjuk az eredeti meghatározást, akkor kívül kerülünk az indirekt beszédaktusok vizsgálatának körén is, hiszen honnan ismerhető fel az indirekt használat a nyelvi szinteken? De ha túl széles vizsgálódási kört határozunk meg, akkor akár a descartes-i kérdés átfogalmazott változatának a megválaszolását is kitzúzhethetnénk a pragmatika célját: „what we do and why we do it”.

Vagyis ahhoz, hogy a „normál kreatív használatban miként használjuk a nyelvet” (Chomsky, 1988; Kasher, 1991) problémának a megoldásához közelebb jussunk, módosítanunk kell a pragmatikáról alkotott elképzeléseinket.

Pontosan ezt teszi Sperber és Wilson (1986; 1995) amikor megalkotják relevancia-elméletüket. Ők nem a pragmatikai kompetencia vizsgálatának hatására jutnak el ahhoz a nézőponthoz, hogy pragmatika alatt nemcsak a nyelvi jelek használatával foglalkozó tudományt kell érteni, hanem egy olyan tudományt tételeznek, mely képes megmagyarázni az emberi jelhasználat sokszínűségének okait.

Osztenzív kommunikáció esetében az informatív szándék megfejtésével lehet elérni a szándékolt kommunikatív hatást. A szándékolt informatív hatás elérése előfeltételezi az informatív szándék felismerését. Számos következtetési lépésre van szükség ahhoz, hogy az informatív szándék kölcsönösen nyilvánvalóvá válhasson (Sperber – Wilson, 1995, 163).

Nyilvánvalónak kell lennie, hogy a stimulus oszténzív: egyszerre figyelemfelkeltő és a kommunikátor szándékait is közvetíti. A stimulus oszténzív természetének is kölcsönösen nyilvánvalóvá kell tehát válnia, valamint az informatív szándéknak is: annak, hogy a kommunikátor egy I feltevés-halmazról szeretné, ha kölcsönösen lenne nyilvánvaló mind a maga, mind pedig a partnere számára.

Mit jelent azonosítani egy I feltevés-halmazt? Abból a véges sok megtapasztalt élethelyzetből, melyeknek feldolgozott ingerei egymással megerősítő vagy kioltó viszonyban állnak, az egyének mentális kontextusai csak a valóság idealizált formájában alkotnak metszetet. Hiszen minden ilyen információt egyedileg interpretálnak. Sperber (2001, 117) a következőkre hívja fel a figyelmünket: „... az emberi kommunikáció általában csak bizonyos mértékű hasonlóságot valósít meg a közlő és a hallgató gondolatai között. A pontos replikáció, ha egyáltalán előfordul, a maximális hasonlóság határeseté, és nem normája. ... A kommunikációs folyamat alapján véve átalakítási folyamat. Az átalakulás mértéke két véglet között mozog: a megkettőzés és a teljes információvesztés között. Csak azok a reprezentációk válnak a kultúra részévé, amelyeket ismételtén kommunikálnak, és amelyek a folyamat során minimálisan alakulnak át.”

Amikor tehát a kommunikáció részvevőinek az a közös céljuk, hogy értve legyenek, és ők is megértsék társukat, akkor igyekeznek felmérni, hogy várhatóan mekkora műveleti erőfeszítés kell majd az interpretáció létrehozatalához. Az optimálisan releváns forma létrehozatalának feladata így azt rója a kommunikátorra, hogy vegye figyelembe a hallgató mentális kontextusának feltevéseiről alkotott előfeltevéseit, és így alkosson az adott szituációban megfelelő, a szándékait is megfelelően közvetítő jelhasználati változatot. Dolgozatomban azt igyekeztem bemutatni, hogy az ezen feltételeknek megfelelő jelhasználati forma megalkotásához a pragmatikai kompetencia összehangoló természete biztosít alapot.

A relevanciaelmélet pragmatika-felfogása alapján a kommunikációhoz szükséges pragmatikai képesség nem csak a természetes nyelv használatának képességét jelenti tehát, hanem egy olyan kognitív képességet, mely az ember számára lehetővé teszi, hogy adekvát, a szándékainak megfelelő kommunikációt tudjon sikeresen létrehozni és interpretálni.

Nem mondunk újat a kommunikációkutatás történetében akkor, ha a nem verbális kommunikációt a verbális kommunikáció kiegészítőjeként és/vagy helyettesítőjeként nevezzük meg. Sokkal kevesebb azonban azoknak a tanulmányoknak a száma, melyek azt vizsgálják, hogy milyen okokkal magyarázható a verbális és nem verbális jelek és jelzések összjátéka. A relevanciaelmélet adta keret lehetőséget kínál arra, hogy a kommunikációban előforduló jeleket/jelzéseket egymással egybevetve elemezhessük, hiszen a kommunikátor szándékai ezeken keresztül válhatnak nyilvánvalóvá a partnere számára. A kommunikáció során azonban sokszor egyszerre többféle jelet, illetve jelzést kell tudniuk interpretálni a partnereknek, ezért lényeges szempont az is, hogy az egyidejű stimulusok miként erősítik, vagy éppen gyengítik egymás hatását. A partner pedig ép pragmatikai képességére hagyatkozva tud csak különbséget tenni (az eddig csak elméleti megkülönböztetésben szereplő) a kommunikatív, informatív jelhasználat között, illetve el tudja dönteni, hogy egyáltalán volt-e ilyen jellegű szándéka a másik embernek valamely nem verbális megnyilvánulásával.

Azokban az esetekben pedig, amikor valamilyen grammatikailag rosszul formált formula fordul elő a természetes nyelvi kommunikációban, az ép pragmatikai képesség teszi lehetővé a megértést. illetve a a nyelvi ok miatt bekövetkezett sikertelenség felismerését.

Amikor nem a nem megfelelő (például nyelvi) kód használata miatt következik be sikertelen kommunikáció, az egészséges kommunikáló partnerek is az ép pragmatikai képességükre hagyatkozva tudják a hiba forrását felismerni/felismertetni, valamint a kommunikációt újból sikeressé tenni.

2. A neurolingvisztikai eredmények beépülése a mai pragmatikai irodalomba

A pragmatikai irodalom nyitottságát tükrözi a modern neurolingvisztikai kutatások eredményeinek feldolgozása felé, hogy Kasher (1998). Pragmatika című hat kötetes tanulmánygyűjteménye több dolgozatot is közöl a jobb félteke pragmatikai funkciójáról. Gardner – Brownell – Wapner – Michelow (1998) megfigyelései is azt igazolják, hogy a megnyilatkozások egyes egységeinek interpretációja a nem megfelelő konceptualizációs műveletek miatt sérül. Verschueren (1999) az *Understanding Pragmatics* című tankönyvében Smith – Leinonen munkáira hivatkozva említi a pragmatikai képesség neurológiai hátterét.

Jelen tanulmány írója dolgozta ki Magyarországon azt a tesztet, mellyel a magyar anyanyelvű dyshyponoiás betegek pragmatikai kompetenciája vizsgálható (PragmaKomp 2004).

A fentebb említett empirikus adatok és a jobb féltekei sérülésekből fakadó nyelvi deficitek elemzése alapján tehát olyan összegző megállapítást tehetünk, hogy az eddig csak a nyelvelméleten belül létező nyelvi versus nyelvhasználati képességek közti megkülönböztetésnek van neurológiai alapja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allen, J. F. – Perrault, C. R. 1980. Analyzing Intention in Utterances. In: p. 441-458.
- Aronson, E. 1995. A társas lény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Atkinson, R. L. et al., 1995. Pszichológia. Osiris-Századvég, Budapest
- Bánréti Z. 1997. Megjegyzések a neurolingvisztikáról. In: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok szerk. Bánréti Z. Gondolat. 1999.*
- Bavelas, J.B. – Rogers, L. E. – Millar, F. E. 1985. Interpersonal conflict. In: van Dijk, T. A. (ed.) *Handbook of discourse analysis.4. Discourse analysis in society.* Academic Press. New York. 9-26. magyar fordításban: Interperszonális konfliktus . In: Síklaki I. *A szóbeli befolyásolás alapjai II.* Tankönyvkiadó. Budapest. 1990. p. 116-134.
- Bazzanella, C. and Damiano, R. 1999. The interactional handling of misunderstanding in everyday conversations. *Journal of Pragmatics* 31. Dascal, M. (ed.), Special issue on 'Misunderstanding'. p. 817-836.
- Bierwisch, M. 1980. Semantic Structure and Illocutionary Force. In: Searle, J.R. – Kiefer, F. – Bierwisch, M.(eds.) *Speech Act Theory and Pragmatics.* D. Reidel, Dordrecht
- Blanken, G. - Dittmann, J. - Grimm, H. - Marshall, J. C. - Wallesch, C-W. 1993. Linguistic Disorders and Pathologies. Walter de Gruyter. Berlin. New York.
- Bloom, R. L. – Obler, L. K. 1998. Pragmatic breakdown in patients with left and right brain damage: Clinical implications. *Journal of Neurolinguistics*, Vol. 11. Nos 1-2. p. 11-20.
- Brown, P-Levinson, S. 1978. Universals in language usage: Politeness phenomena. In: Goody, E. N. (ed.) *Questions and politeness. Strategies in social interaction.* Cambridge University Press. Cambridge. p. 56-232. magyar fordításban: Univerzálák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: Síklaki I: *A szóbeli befolyásolás alapjai II.* Tankönyvkiadó. Budapest. 1990. p. 31-116.
- Bryan, K. 1995. The right hemisphere language battery. 2nd ed. London. Whurr
- Burgess, P. W. 1997. Theory and methodology in executive function research. In: Rabbitt, P. (ed.): *Methodology of frontal and executive function.* Hove. Psychology Press. p. 81-117.
- Burkhardt, A. 1990, The decline of a paradigm. In: Burkhardt, A. ed. *Speech Acts, Meaning and Intentions.* de Gruyter. Berlin, New York
- Caspari, I. Parkinson, S. R. 2000. Effects of memory impairment on discourse. In: *Journal of Neurolinguistics* 13. p. 15-36.
- Chantraine, Y. – Joannette, Y. – Ska, B. 1998. Conversational abilities in patients with right hemisphere damage. In: Paradis, M. (ed.) *Pragmatics in Neurogenic Communication Disorders.* IALP. Pergamon.
- Cherney, L. R. – Halper, A. S. 1999. Group treatment for patients with right hemisphere damage. In: Elman, R. (ed.) *Group treatment of neurogenic communication disorders: the expert clinician's approach.* Boston MA. Butterworth Heinemann
- Cherney, L. R. – Halper, A. S. 2000. Assessment and Treatment of Functional Communication Following Right Hemisphere Damage. In *Neurogenic Communication Disorders* (eds.) Worrall, L. E. - Frattali, C. M. p. 276-293.
- Chomsky, N. 1965. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge. MIT Press.
- Chomsky, N. 1968. Language and Mind. 2nd enlarged ed. New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1972.
- Chomsky, N. 1988. Language and the Problems of Knowledge. Cambridge, Mass. and London: MIT Press.
- Chomsky, N. 1991. Linguistics and Cognitive Science: Problems and Mysteries. In: *The Chomskyan Turn* ed. A. Kasher. Basil Blackwell.

- Chomsky, N. 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge University Press
- Clark, Herbert and Schaefer E. 1987. Collaboration contributions to conversation. *Language and Cognitive processes* 2, p. 19-41.
- Crystal, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest
- Csépe V. – O. Sági J. 2001. Hasonlóságok és különbségek az afázia és a dyslexia között. Előadás az MTA Nyelvpatólógia fórumán Bp.
- Csépe V. 2003. A nyelvi zavarok kognitív idegtudományi elemzése. In: Pléh Cs. – Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris. Budapest. p. 561-585.
- Dascal, M. 1999. Introduction: Some questions about misunderstanding. *Journal of Pragmatics* 31. Dascal, M. (ed.), Special issue on 'Misunderstanding'. p. 753-762.
- Davis G. A. 1999. *Pragmatics and Cognition in Treatment of Language Disorders (Revised)*. In: Kasher A. (ed), *Pragmatics Critical Concepts*. Routledge. p. 363–392.
- Dennett, D. C. 1998. *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris. Budapest.
- Dressler W. U. – Stark, H. K. 2000. Clinical impairments of text pragmatics: Linguistic or cognitive? Előadás a 7. IPrA konferencián Budapesten.
- Dressler, W – Pléh Cs. – Wodak, R. 1985. Afáziás betegek elbeszélő szövegeinek néhány jellegzetessége. *Magyar Pszichológiai Szemle* 42. p. 196-22.
- Dressler, W. U. et al. 2004. Textpragmatic impairments of figure-ground distinction in right-brain damaged stroke patients compared with aphasics and healthy controls. In *Journal of Pragmatics* 29. p. 207-235.
- Dronkers, N. F. – Ludy, C. A. 1998. Brain Lesion Analysis in Clinical Research. In: *Handbook of Neurolinguistics*. (eds.) Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press. N.Y.
- Duchan, J. F. 1998. Achieving the Diagnosis of Pragmatic Disorder. Presentation at the IPRA Conference, Reims, July 21th.
- Fodor, J. A. 1975. *The Language of Thought*. Harvard University Press. Cambridge.
- Fodor, J. A. 1983. *The Modularity of Mind*. Cambridge, Mass. and London: MIT Press.
- Foldi N. S. 1999. Appreciation of Pragmatic Interpretations of Indirect Commands: Comparison of Right and Left Hemisphere Brain-Damaged Patients. In: Kasher A. (ed), *Pragmatics Critical Concepts* Routledge. p. 193–216.
- Gardner H. – H. H. Bronwell – W. Wapner – D. Michelow 1999. Missing the Point: The Role of the Right Hemisphere in the Processing of Complex Linguistic Materials, In: Kasher A. (ed), *Pragmatics Critical Concepts*. Routledge. p. 170-192.
- Giora, R. 1995. On Irony and Negation. In *Discourse Processes* 19. p. 239-264.
- Giora, R. Discourse coherence and theory of relevance: Stumbling blocks in search of a unified theory. In: *Journal of Pragmatics* 27. p.17-34.
- Glosser, G., Weiner M. and Kaplan E. 1988. Variations in aphasic language behaviours. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 53, p. 115-125.
- Goffman, E. 1967, On face-work. In: Goffman, E.: *Interaction ritual. Essays on face-to-face behavior*. Penguin, Harmondsworth. p. 5-45. magyar fordításban: A homlokzatról, In : Síklaki, I.: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Tankönyvkiadó. Budapest. 1990, p. 3-31.
- Grice, P. 1968. 'Utterer's meanings, sentence meaning and word meaning'. *Foundations of Language* 4. p.225-242.
- Grice, P. 1989. Logic and Conversation, In: Grice, P.: *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England
- Györi M. 2003. A neurokognitív fejlődés moduláris zavarai: az autizmus. In: Pléh Cs. – Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris. Budapest. p. 738-763.

- Györi M. – Kanizsai-Nagy I. – Gy. Stefanik K. 2000. Mentalizáció és nyelvi pragmatika autizmussal élő magasan funkcionáló személyeknél. Előadás a VIII. MAKOG konferencián.
- Hadar, U. – Yadlin-Gedassy, S. 1994. Conceptual and lexical aspects of gesture: evidence from aphasia. In: *Journal of Neurolinguistics* 8. p. 57-65.
- Happé F. 1998. Language and Communication Disorders in Autism and Asperger's Syndrome In *Handbook of Neurolinguistics*. (eds.) Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press. N.Y.
- Happé, F. – Bronwell, H. – Winner E. 1999. Acquired 'theory of mind' impairments following stroke. *Cognition* (70)3 p. 211-240.
- Harnish, R. M. 1995. Modularity and speech Acts. In *Pragmatics & Cognition* 3(1) p. 1-29.
- Huszár Á. 1998. Az elszólásról másképpen. előadás a Beszédkutatás c. konferencián, Budapest
- Ivaskó L. – Németh T. E. 1998. Types and reasons of unsuccessful communication. Előadás az IPRA 6. nemzetközi konferenciáján Reims-ben.
- Ivaskó L. – Németh T. E. 2002. Types and reasons of unsuccessful communication. *Modern Filológiai Közlemények*. IV. évf. 1. 31-44.
- Ivaskó L. 1997. A sikertelen kommunikáció relevancia-elméleti megközelítése. Pályázat a MTA Szegedi Területi Bizottságának kiírására, Ms. Szeged
- Ivaskó L. 1999. Pragmatikai kutatások szerepe az afáziaterápiában. In: *Medicina et linguistica* V. p. 99-108.
- Ivaskó L. 2000. Az elszólás szerepe a diskurzusbán. In: Szécsényi T. (szerk.) *LingDok 1. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. p. 171-177.
- Ivaskó L. 2002. Az afáziás nyelvhasználat sikertelenségének okairól. In: *Architektúra és patológia a megismerésben*. szerk. Racsmány M. – Kéri Sz. Books In Print. p. 40-51.
- Ivaskó L. 2004. A pragmatikai kompetencia: nyelvelméleti érvek és neurolingvisztikai realitás. In: Ivaskó L. (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest. Gondolat MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. p. 181-196.
- Jakobson, R. 1969. Nyelvészet és poétika., In: Jakobson, R. *Hang-Jel-Vers*. Gondolat. Budapest. p. 211-258.
- Kasher A. 1999. Pragmatics and the Modularity of Mind. In: Kasher A. (ed), *Pragmatics Critical Concepts* Routledge. p. 230-252.
- Kasher, A. 1991. On the pragmatic modules: A lecture. In: *Journal of Pragmatics* 16. p. 381-397.
- Kasher, A. 1991. Pragmatics and Chomsky's Research Program. In: *Pragmatics* . ed. Kasher, A. Routledge. London – New York.
- Kasher, A. 1998. *Pragmatics*. Routledge. London – New York.
- Kenesei I. 2004. Kategóriák a szó alatt és fölött. In: Gervain J. – Pléh Cs. (szerk.) *A láthatatlan megismerés*. Gondolat. p. 65-81.
- Kéri Sz. – Gulyás B. 2003. Elektrofiziológiai módszerek a kognitív idegtudományokban. In: Pléh Cs.– Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris. Budapest. p. 81-97.
- Kéri Sz. – Gulyás B. 2003. Lokalizáció és lézióanalízis a kognitív idegtudományokban. In: Pléh Cs. – Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris. Budapest. p. 67-81.
- Kertész A. – Osmán-Sági J. 2001. Manifestations of aphasic symptoms in Hungarian. In: Paradis, M. (ed.) *Manifestations of Aphasia Symptomps in Different Languages*. Pergamon.
- Kertész A. 2003. Az afázia rendszertana. In: Pléh Cs. – Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris. Budapest. p. 585-601.
- Kinsbourne M. 1999. The Right Hemisphere and Recovery from Aphasia In: *Handbook of Neurolinguistics*. eds. Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press.N.Y.
- Kinsbourne, M. 1999. The Right Hemisphere and Recovery from Aphasia. In: *Handbook of Neurolinguistics*. eds. Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press.N.Y.

- Kolk, H. 1998. Disorders of Syntax in Aphasia. In: *Handbook of Neurolinguistics*. Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press. N.Y. (eds.) p. 249-260.
- Lamb, S. M. 2000 Pathways of the Brain. Benjamins.
- Larkins, B. M. – Worall, L. E. – Hickson, L. M. H. 2000. Functional Communication in Cognitive Communication Disorders Following Traumatic Brain Injury. In: *Neurogenic Communication Disorders: A Functional Approach*. eds L. E. Worrall – C. M. Frattali. Thieme. New York Stuttgart.
- Larkins. B. M. – Worall, L. E. – Hickson, L. M. H. 2000. Functional Communication in Cognitive Communication. In: *Neurogenic Communication Disorders* (eds.) Worrall, L. E. – Frattali, C. M. p. 206-219.
- Leech, G.N. 1985. (2nd. ed.), Principles of Pragmatics. Longman, London
- Lesser, R. – Milroy, L. 1999. Pragmatics and Aphasia. In: Kasher A. (ed), Pragmatics Critical Concepts Routledge. p. 217-229.
- Lesser, R. –Milroy, L. 1993. Linguistics and aphasia: psycholinguistic and pragmatic aspects of intervention. Longman. London and New York
- Lorch, M. P. - Borod, J. C. - Koff, E. 1998. The role of emotion in linguistic and pragmatic aspects of aphasic performance. In: *Journal of Neurolinguistics 11*. p.103-118.
- Lukács Á. – Pléh Cs. 2003. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: Pléh Cs. – Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) Kognitív idegtudomány. Osiris. Budapest. p. 528-561.
- Montágh I. 1985. Mondjam vagy mutassam? Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest
- Mullen R. 2004. Evidence for whom?: ASHA's National Outcomes Measurement System. *Journal of Communication Disorders 37*. p. 413-417.
- Mumenthaler, M. 1989. Neurológia. Medicina.
- Nemesi A. L. 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In: Ivaskó L. (szerk.) A kommunikáció útjai. Budapest. Gondolat MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. p. 157-180.
- Németh T. E. 1989-90. Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése. Néprajz és Nyelvtudomány XXXIII.
- Németh T. E. 1991. A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra történő tagolása. Kandidátusi értekezés, Szeged
- Németh T. E. 1995. On the role of pragmatic connectives in Hungarian spoken discourses. In B. Wlrwik, S. – K. Tanskanen, R. Hiltunen (eds.) *Organization in discourse*. Turku: University of Turku, 393-402.
- Németh T. E. 1996 A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Németh T. E. 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. (szerk.: Németh T. E. – Bibok K.)221-254.
- Németh T. E. 2004. Racionalitás és interperszonális elvek a kommunikációban. In: Ivaskó L. (szerk.) A kommunikáció útjai. Budapest. Gondolat MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. p. 131-156.
- Nida, E. A. 1990. The Role of Rhetoric in Verbal Communication. *Language and Communication 10*. 37-46.
- Orange, J. B. – Kertesz, A. – Peacock, J. 1998. Pragmatics in frontal lobe dementia and primary progressive aphasia. In: *Journal of Neurolinguistics 11*. p. 153-177.
- Osmanné Sági J. 1991. Az afáziák klasszifikációja és diagnosztikája. *Ideggyógyászati Szemle 44*. p. 339-350. és p. 351-362.
- Paradis, M. 1998. Language and communication in Multilinguals. In: *Handbook of Neurolinguistics*. Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press. N.Y. (eds.) p. 417-429.

- Paradis, M. 1998. The other side of language: Pragmatic competence. *Journal of Neurolinguistics*, Vol. 11. Nos 1-2. p.1-10.
- Paradis, M. 1998. The other side of language: Pragmatic competence. In: *Journal of Neurolinguistics 11*. p.1-10.
- Paradis, M. 2001. (ed.) Manifestations of Aphasia Symptoms in Different Languages. Pergamon.
- Penn, C. 1984. Compensatory strategies in aphasia: Behavioural and neurological correlates. In: K. Grieve-R. Griesel (eds.) *Neuropsychology III*. Pretoria: Monicol.
- Penn, C. 1988. The profiling of syntax and pragmatics in aphasia. *Clinical Linguistics and Phonetics 2(3)*. p. 179-207.
- Perkins, L. – Milroy, L. 1997. Sharing the communicative burden: A conversation-analytic account of aphasic/non-aphasic interaction. *Multilingua*. Vol. 16-23. p. 199-217.
- Perkins, M. 2000. The compensation of an unbalanced mind: A cognitive-interactive account of pragmatic impairment. Előadás a 7. IPrA Konferencián Budapesten
- Pléh Cs. 2000. Hogyan vegyük komolyan az idegtudományt a pszicholingvisztikában? In: *Erdélyi Pszichológiai Szemle 1./1*. p. 19-48.
- Pléh Cs. 2000. Modularity and pragmatics: Some simple and some complicated ways *Pragmatics* Vol. 10. No. 4. p. 415-439.
- Pólos L. – Ruzsa I. 1987. A logika elemei. Tankönyvkiadó. Budapest
- Prutting, C. and Kirchner, D. 1987. A clinical appraisal of the pragmatic aspects of language. *Journal of Speech and Hearing Disorders*. 52. p. 105-119.
- Racsomány M. 2003. Az emlékezet kognitív neuropszichológiája. In: Pléh Cs. – Kovács Gy. – Gulyás B. (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Osiris. Budapest. p. 459-485.
- Reboul, A. – Moeschler, J. 2000. A társalgás cselei. Osiris. Budapest.
- Schegloff, E. – Jefferson G. and Sacks H. 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53, p. 361-382.
- Séra L. 1998. Megjegyzések a jobb agyfélteke nyelvi közreműködéséről: nyelvi és affektív prozódia. In: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. szerk. Pléh Cs. – Győri M. Pólya.
- Shannon, C. E. – Weaver, W. 1949. *The Mathematical Theory of Communication*. The University of Illinois Press. Urbana, Chicago, London.
- Síklaki I. 2004. Kommunikációs automatizmusok és a tudattalan befolyásolás. In: Ivaskó L. (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest. Gondolat MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. p. 11-28.
- Sinclair, M. 1995. Fitting pragmatics into the mind: Some issues in mentalist pragmatics. In: *Journal of Pragmatics* 23. p. 509-539.
- Smith R. B. – Leinonen E. 1992. *Clinical Pragmatics. Unravelling the complexities of communicative failure*. Chapman & Hall
- Smith R. B. – Leinonen E. 1999. *Disturbance of Pragmatic Functioning*. In: Kasher A. (ed), *Pragmatics Critical Concepts*. Routledge. p. 348-362.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1986. *Relevance. Communication and cognition*, Basil Blackwell Ltd., Oxford
- Sperber, D. – Wilson, D. 1995. *Relevance. Communication and cognition*. 2nd. ed. Basil Blackwell Ltd. Oxford
- Sperber, D. 2001. *A kultúra magyarázata*. Osiris. Budapest.
- Stemmer B. – Whitaker, H. A. 1998. *Handbook of Neurolinguistics* (eds.) Academic Press. N.Y.
- Szende T. 1987. *Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai*. Gondolat, Budapest

- Tallberg, I. 1999. Deictic disturbances after right hemisphere stroke. *Journal of Pragmatics* Vol. 33 p. 1309-1327.
- Tóth P. – Gál Sz. – Tóth B. 2004. A szappanoperákban megjelenő agresszió hatása a női nézőkre: egy evolúciós pszichológiai megközelítés lehetősége. In: Ivaskó L. (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest. Gondolat MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. p. 29-56.
- Tracy, J. I. Language Abnormalities in Psychosis: Evidence for the Interaction between Cognitive and Linguistic Mechanisms. In: *Handbook of Neurolinguistics*. Stemmer B. – Whitaker, H. A. Academic Press. N.Y. (eds.)
- Trognon, A. et Saint-Dizier V. 1999. L'organisation conversationnelle des malentendus: Le cas d'un dialogue tutoriel. *Journal of Pragmatics* 31. Dascal, M. (ed.) Special issue on 'Misunderstanding'. p. 787-816.
- Varga, L. 1985. Intonation in the Hungarian sentence. In I. Kenesei (ed.) *Approaches to Hungarian I: Data and descriptions*. Szeged. JATE, p. 205-224.
- Verschueren, J. F. 1987. Pragmatics, metapragmatics and intercultural communication. *International Pragmatical Association Working Document 1*. Antwerpen. 1989.
- Vershuieren, J. F. 1999. Understanding Pragmatics. Understanding Language Series. Arnold. London – New York.
- Weigand, E. 1996. The state of the art in speech act theory. *Pragmatics and Cognition* Vol. 4. Numb. 2. p. 367-407.
- Weigand, E. 1999. Misunderstanding: The standard case. *Journal of Pragmatics* 31. Dascal, M. (ed.), Special issue on 'Misunderstanding'. p. 763-786.
- Weizman, E. 1999. Building true understanding via apparent miscommunication: A case study. *Journal of Pragmatics* 31. Dascal, M. (ed.), Special issue on 'Misunderstanding'. p. 837-846.
- Wilson, D. – Sperber, D. 1986. Pragmatics and Modularity. In: *The Chicago Linguistic Society Parassession on Pragmatics and Grammatical Theory*. ed. by Anne M. Farley et al. Chicago Linguistic Society.
- Wilson, D. – Sperber, D. 1993. Linguistic and relevance. *Lingua* 90. p. 1–25.
- Wilson, D. 1998. Discourse, coherence and relevance: A reply to Rachel Giora. In *Journal of Pragmatics* 29. p. 57-74.
- Winner, E. et al 1998. Distinguishing Lies from Jokes: Theory of Mind Deficits and Discourse Interpretation in Right Hemisphere Brain-Damaged Patients. *Brain and Language* 62. p. 89-106.
- Worall L. E. – Frattali, C. M. 2000. *Neurogenic Communication Disorders: A functional approach*. Thieme. New York-Stuttgart.
- World Health Organization. 1997. *International classification of impairments, activities, and participation (ICIDH-2)*. Geneva. Author.
- Yus, F. 1999. Misunderstanding and explicit/implicit communication. *Pragmatics* 9:4. p. 487-517.

MELLÉKLET

PragmaKomp teszt

0. Spontán bevezetés

A spontán beszélgetés a tesztet alkalmazó terapeuta ép pragmatikai képességére építve tételezi fel az értékelést. Az Orange – Kertész – Peacock, 1998- féle tematikus analízis szerint.

Elmesélné, mi történt Önnel?

Hogyan került ide?

Vannak fájdalmai?

Szed valamilyen gyógyszert?

Van szüksége most valamire?

1. feladat

Olyan kontextuális információk előhívását célozza meg ez a feladat, melyek az egyes megnyilatkozások értelmezése során olyan elképzelt, vagy megélt szituációkat hívnak életre, melyekből kikövetkeztethető, hogy az alábbi megnyilatkozások milyen kommunikáló partnerek között jöhetnek létre.

Kitől kérdezné meg az alábbi kérdéseket?

- a. Hány megálló múlva érünk a rendelőhöz?
- b. Fel tudná váltani húsz forintokba ezt a százast?
- c. Hány méterenként kell ültetni a meggyfákat?
- d. Hányszor lehet ezt a lázcsillapítót beadni a gyerekeknek egy nap?

2.feladat

Konvencionális implikaturák minősítése itt a feladat célja.

Udvariasnak tartja-e a következőket?

- a. Arrébb is állhatna, mama!

- b. Ki a fene akart éppen erről beszélni?
- c. Hozza, kérem, a desszertet!
- d. Zavarná, ha rágyújtanék?

3. feladat

Az egyes diskurzusok pótlása csak a megfelelő szituáció-értelmezés feltételezésével, és az egyes megnyilatkozások alkalmazására vonatkozó kontextuális ismeretek előhívhatóságával oldható meg. Ezen funkciók épségét méri ez a feladat.

Kérem, segítsen kiegészíteni a most következő beszélgetéseket!

- (a) —.....
— Nem, köszönöm. Nem szeretem a forró teát.
- (b) —.....
— Nekem sajnos nincs autóm. Ezért benzinre se költök.
- (c) — A szemüvegemért jöttem Elkészült?
—.....

verbal cue: választásos kínálat kártyáról (olvasni tudóknál)

4. feladat

Konvencionális jelhasználati változatok, verbális frázisok ismeretének ellenőrzése.

Fejezze be a megkezdett mondatokat!

- a. Isten éltesen ...!
- b. Hányszor kértem már, hogy ...
- c. A bérleteket a buszsofőrnek ...
- d. A szomszédék meghirdették a ...
- e. Mennyiért adnak ma ...
- f. Ahogy közeleg a hidegfront ...

5. feladat

A jelhasználat nem nyelvi formáinak adekvát értelmezését vizsgálja ez a példasor.

Találja ki, mit jelölhetnek az alábbi rajzok, illetve képek?

Ivóvíz.

Dohányozni tilos!

Felbontási instrukció: a tejes zacskó itt nyílik.

Enni-innivalót bevinni tilos!

Mitől tartoznak össze a következő jelpárok?

6. feladat

A nem verbális jelértelmezések közül az egyes érzelmi állapotokra és hangulatokra vonatkozó észrevételek nélkülözhetetlenek az emberi kommunikációban a fizikai és szociális kontextus, valamint az egyes stimulusfajták értelmezése során. Az érzelmi és szándéktulajdonítás képességeinek kifejeződéséről alakít ki képet a következő feladat, melyben itt nem szerepeltetek valódi fényképeket. Az egyes intonációs dallamívek hozzárendelése a prozodikus jelek akaratlagos használatát teszteli a spontán alkalmazással szemben.

Mondja el, mit érezhetnek a következő szereplők! (Itt valós személyek arcai szerepelnek a vizsgálatban, mint Montágh fejlesztőrendszerében (Montágh, 1988))

Kérem, utánozza ezeket az érzelmeket a hangja segítségével! Milyen hanggal utánozná az örvendő, szomorú, elkeseredett, kétkedő, meglepett és hitetlenkedő embereket? Mutassa be!

7. feladat

Volna kedve lerajzolni a házat/lakóhelyét?

Hogyan kell eljutni a legközelebbi boltba Önöktől?

Lerajzólná az útvonalat?

Magyarázza el, merre kell menni Önöktől a legközelebbi boltba!

8. feladat

A humor megértésének, felidézésének és produkálásának jelhasználati formáit, valamint azok adekvát alkalmazását teszteli ez a feladat.

Emlékszik rá, melyik vicc tetszett Önnek legjobban az elmúlt időben? Fel tudná idézni?

Én is mondanék egyet: (A szituációtól függően választhat a terapeuta.)

(a)

— És hogy vette észre, hogy ellopták a kocsiját?

— Reggel, amikor betültem a volánhoz, már nem volt sehol?

(b)

— Hogy hívják a ronda nővel járó hozományt?

— Fájdalomdíj.

(c)

Grófné a cselédlánynak:

— Lizi, mielőtt feltálalja a sült malacot, ne feledkezzen meg az almáról a szájában és csokor petrezselyemről a fülekben!

Lizi:

— De asszonyom, akkor minden vendég azt hiszi, hogy meghibbantam! Hogy fogok úgy kinézni?

(d)

— Salátáékhoz becsönget a vízszerező:

— Jó napot! Maguknál van csőrepedés?

— Csőrepedés? Nem, uram, nálunk minden rendben van.

— Bocsánat, nem Önök Karfiolék?

— Karfiolék már fél éve elköltöztek...

— Na, jellemző. Kihívják az iparost, aztán hanyatt- homlok eltűnnek...

(e)

— Jó itt az éghajlat? — kérdezi a turista a helyi lakostól.

— Kezdetben, amikor idekerültem, egy szót sem tudtam kinyögni, egy fogam sem volt, és még négykézláb sem tudtam járni. S most nézzen rám: milyen egészséges vagyok!

— Csodálatos! — kiált fel az idegen. — És régen tartózkodik ebben a városban?

— Itt születtem.

9. feladat

A cselekvési szekvencia megszervezésére és eltervezésének bemutatására.

(a) Képzeljük azt, hogy Önre bizzák a mai bevásárlást. Összesen csak 2000Ft-ot visz magával, így alaposan végig kell gondolnia, mit is vegyen. Mesélje el, hogyan vásárolna be ebből a 2000Ft-ból.

(b) Most képzeljük azt, hogy a pénztárnál veszi észre, hogy véletlenül a másik pénztárcáját hozta el a boltba, amiben csak pár forint van. Mit fog most csinálni? (Mit mond a pénztárosnak? verbal cue)

10.feladat

Sorrendezett események megfelelő rendezettségű elbeszélését méri a következő feladat.

(a)Elmondaná, hogyan kell ágyneműt cserélni ezen az ágyon? (fekvő beteg esetén)

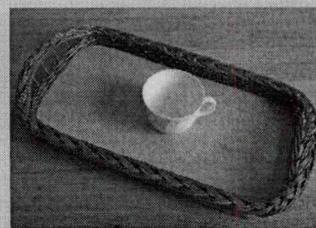
taktilis cue: maga az ágynemű

(b)Elmondaná, hogyan kell teát főzni? (járóbeteg esetén)

verbal cue: Milyen eszközök kellenek?

képi segítség: rakja sorrendbe az alábbi képeket

Procedúra: teafőzés

Instrukciók:

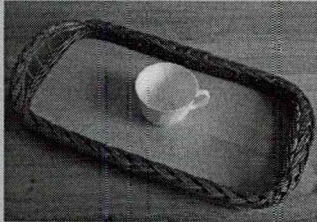
Tegye sorba az itt szereplő képeket!

Mondjon történetet segítségükkel!

verbal cue: Hogyan kell teát készíteni?

(c)

Procedúra: teafőzés

Instrukciók:

A helyes sorrendben kirakott képek alapján mondja el, hogyan kell teát főzni!

©PragmaKomp 2004

11. feladat

Történetmondás specifikus elemeinek alkalmazását hivatott ellenőrizni az (a) feladat. A (b) pedig a történet tanulságának kikövetkeztetésére kérdez rá.

(a) Most elkezdek egy történetet. Kérem, folytassa pár mondatban!

Egyszer csak megzördült a zár. Hazaért az apa.

Ön hogyan fejezné be?

(b) Most én mesélek el egy rövid történetet!

(Tótfalusi (szerk.), 1975, 62. *Ami a szívedet nyomja*. Móra)

Ingrid Sjöstrand: A néni a földszintről

A néni a földszintről
nehezen jut dűlőre.
Mindig megkérdi, ismétlik-e,
mielőtt leül megnézni
egy tévéfilmet.
A néni a földszintről
háromszor megy minden üzletbe,
egyszer kinézni,
egyszer megvenni,
egyszer visszacserélni.
Akkor megkapja, amit akart?
Nem kérhette volna már legelőször?
A néni a földszintről
nehezen jut dűlőre.

Mit gondolsz, milyen ez a néni? Miért?

Megkapja-e a néni, amit akart?

12. feladat

Kontextuális információk figyelembe vételének ellenőrzésére.

Mondja el, kérem, mit lát a következő képeken? Mi történhet éppen?

Mit lát a képen? Meséljen a képről!

Miről beszélgetnek?

Látott már hasonlót?

Mit lát a képen? Meséljen a képről!

Miről beszélgetnek?

Látott már hasonlót?

KÖSZÖNÖM

(A tesztértékelés szempontjairól dolgozatomban szóltam a hatodik fejezetben.)